

»MOSTAR U BORBI ZA SLOBODU«

2

Odgovorni urednik:

ASIM PERVAN, general-major u penziji

EDICIJU »MOSTAR U BORBI ZA SLOBODU«
POKRENUO JE I NJENO IZDAVANJE ORGANIZOVAO
OPŠTINSKI ODBOR SAVEZA UDRUŽENJA BORACA
NOR MOSTAR

LJUBO GORDIĆ
REFIK HAMZIĆ

HEROJI SA OBALA NERETVE

INFORMATIVNI CENTAR MOSTAR
1971.

PREDGOVOR

Prije nego što smo stvorili koncepciju knjige razgovarali smo s nekim prosvjetnim radnicima o tome koliko omladina zna o narodnim herojima Mostara, šta su sve o njima učili u školama i koliko im pomoć pruža sve ono što je do danas napisano o njima. Došli smo do saznanja da se o narodnim herojima uči u školama, ali da su nastavnici, zbog nedostatka literature, često primorani da se na razne načine dovijaju kako bi učenicima nešto više rekli o djelima narodnih heroja. Polazeći od toga mi smo odlučili da na pristupačan način, za sve uzraste, zabilježimo sve do čega smo došli, a vezano je za imena narodnih heroja našega grada.

Poslije svega što je do danas napisano o ovim sinovima našega grada dovedeni smo u situaciju da neke stvari ponovimo. Na to su uticali, prije svega, izvori građe kojima smo se služili, jer je bilo prosto nemoguće da ne koristimo građu koju su nam prezentirali najbolji poznavaoци narodnih heroja iz Mostara, koji su svjedoci njihovih akcija, nosioci događaja, kao i dokumenti do kojih smo došli u arhivama, a o pojedinim je već ranije pisano.

Pišući o narodnim herojima Mostara nastojali smo da ih predstavimo čitalačkoj publici onakvima kakvi su bili, obični, vrijedni i iznad svega hrabri i neustrašivi ljudi. Nastojali smo da sačuvamo istinu o tim ljudima, o njihovim akcijama u narodnooslobodilačkom ratu. Sasvim razumljivo, mi smo ovdje

morali spomenuti i njihove brojne drugove s kojima su odrasli, s kojima su krenuli u oslobodilački rat, s kojima su dijelili dobro i zlo i s kojima su, samo sa dvojicom od njih, dočekali slobodu.

Iz velikog dokumentacionog materijala brižljivo smo izdvajali sve ono što je karakterisalo ove ljude i njihovo djelo. Radeći tako bili smo u dilemi kako i na koji način sve to prezentirati, a da se događaji ne ponavljaju. Naime, narodni heroji Hasan Zahirović-Laca, Mustafa Čemalović-Čimba, Rifat Frenjo, Mladen Balorda-Lobra, Ahmed Pintul i Mehmed Trbonja zajednički su učestvovali u brojnim akcijama i borbama. Nisu se razdvajali. Zato smo odlučili da govoreći o tim događajima samo kod jednoga od njih opširnije pišemo o događaju i podvigu, u kojem su najčešće svi učestvovali, a kod drugih smo to samo pomenuli. Time smo izbjegli ponavljanje koje bi narušilo harmoničnost knjige, a dobili smo veću mogućnost da određen događaj, akciju ili borbu, prikazemo opširnije u kazivanju o pojedinom heroju.

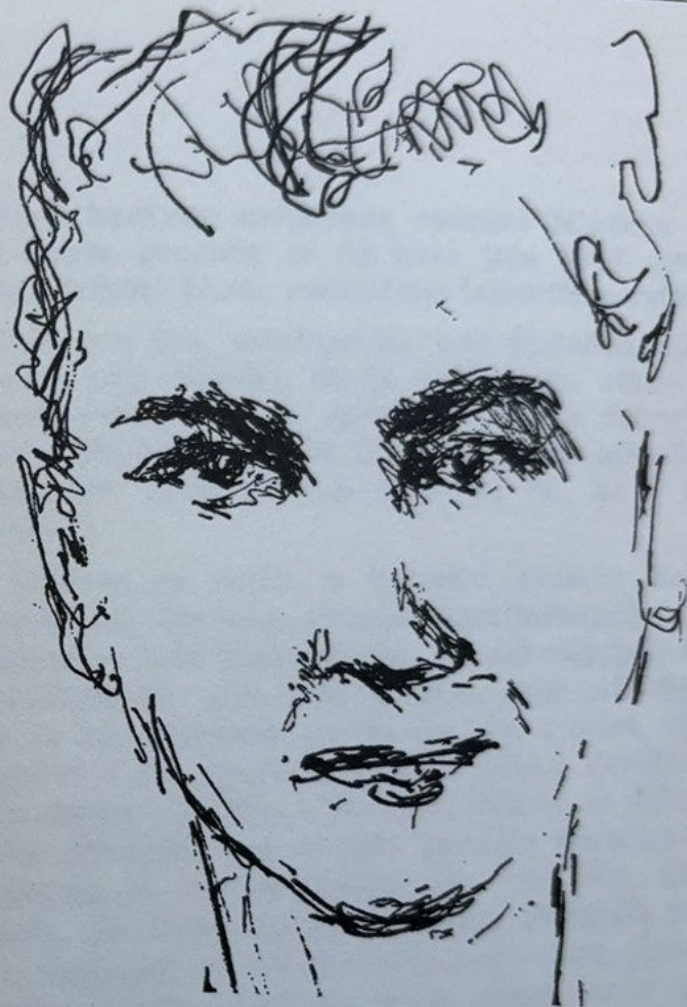
Koristeći dokumente i materijale Muzeja Hercegovina i Arhiva Hercegovina, zatim dokumente koje smo sami pribavili, a iznad svega razgovore sa brojnim učesnicima narodnooslobodilačkog rata i sarbocima narodnih heroja, o kojima je ovdje riječ, nastojali smo zabilježiti sve akcije, po mogućnosti i ljude, bez obzira na to što će nam neko, možda, prigovoriti da to stvara izvjesnu konfuziju. Nemoć je pisati o Karlu Batku, a da se nešto više ne ukaže na prilike kakve su vladale u Mostaru između dva rata, u kakvim je djelovao ovaj revolucionar. Mislimo da nam je bila dužnost da prikazemo atmosferu u kojoj su ljudi izrastali u revolucionare, da prikazemo kako su oni radili i živjeli. Nastojali smo da, pišući o mostarskim narodnim herojima,

nešto više svjetla bacimo na brojne događaje u ovom gradu neposredno pred rat, kao i o ratnim prilikama u kojima su oni ispoljili svoje sposobnosti i vrline.

Na kraju, zahvaljujemo se svima koji su nam, na razne načine, pomogli da sakupimo građu za ovu knjigu.

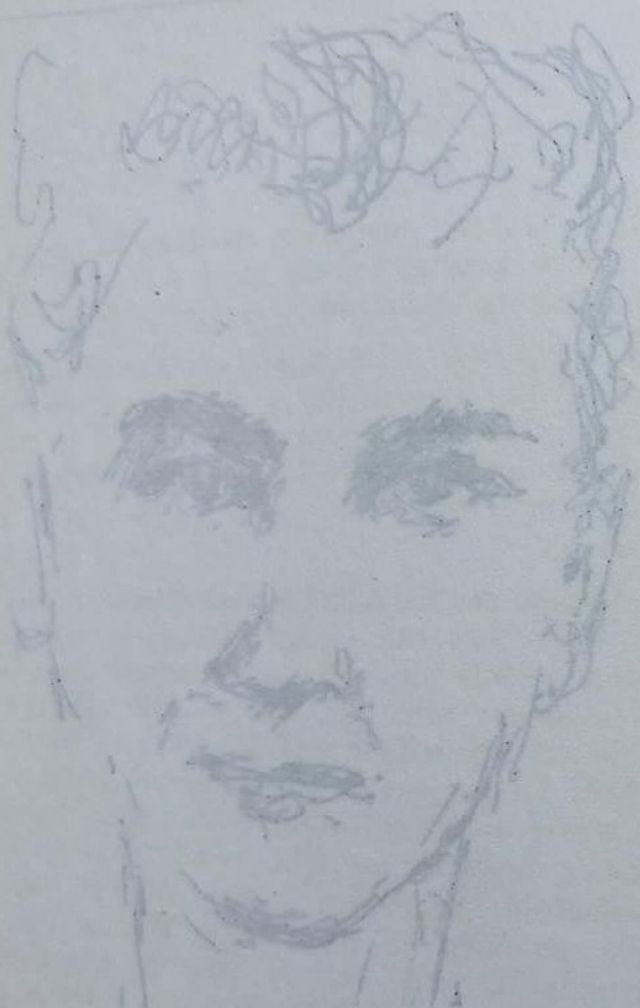
AUTORI

Mostar, 15. septembra 1970. godine

BALORDA (Dušana) MLADEN-LOBRA

Rođen 1921. u Mostaru. Svršeni učenik zanatske škole. Član KPJ od 1940. U NOB stupio 1941. Strijeljan jula 1943. na Mostarskom blatu. Za narodnog heroja proglašen 5. jula 1951. godine.

BALORDE (Mladen) MLADEN-LORDE

Rođen 1921. u Mostaru. Član KPS od 1946. Učesnik u borbi protiv fašizma i nacizma. Učesnik u borbi protiv neprijatelja u Mostarskom blatu. Učesnik u borbi protiv neprijatelja u Mostarskom blatu. Učesnik u borbi protiv neprijatelja u Mostarskom blatu.

Mladen Balorda rastao je u sredini koja je vrlo brzo zapadla kao skromnog i laudabilnog mladika. Svojom ponašanjem, svojom neposrednošću, drugarstvom koje je gađalo od malih nogu, vrlo brzo je postao bliskim ljudima oko kojih su se grupirali. Volio je ljude i oni njega. Znao je činiti laganu lakomost, drugarstvo, slobodu, hrabrost, samopo-

Srce hrabrog metaliskog radnika Mladena Balorde-Lobre prestalo je da kuca jula 1943. godine na Mostarskom blatu, presječeno fašističkim rafalom.

Njegovo lice, mladalačko, više dječjačko, nikada do kraja nije odavalo da je u Mladenu utkano revolucionarstvo i bunt, spremnost da se žrtvuje za slobodu. Balorda je više ličio na lirika, pjesnika sa prefinjenim crtama lica koje su se, tu i tamo, nazirale.

Mladen se rodio u porodici Dušana Balorde, željezničara, čovjeka strogih partijarhalnih nazora. Porodica je bila mnogočlana, ali zahvaljujući očevoj požrtvovanosti nije bila gladna, nije oskudijevala. Otac je od Mladena tražio da uči, i ništa više. To je tražio i od njegova mlađeg brata Vasilija, i od dvije sestre — Vere i Milojke. Bili su to dobri đaci. Majka Jovanka sva se bila predala porodici i kući. Pomagala je svome drugu, ocu porodice, da djeca stasaju, da dođu do svog hljeba. Podizala je porodicu, nadajući se da će svoje stare dane provoditi u njenom krugu, u krugu svoje djece, svoje unučadi. Sudbina je ovoj porodici donijela sasvim nešto drugo. Stradala je u ratu. Oca Dušana i brata Vasilija Nijemci su mučki ubili u Kraljevu sa 7.000 građana Kraljeva, među kojima je bilo izbjeglica iz Mostara. Majka je izdržala. Izdržala je kao svaka partizanska majka, stoički, hrabro i s ponosom.

Mladen Balorda rastao je u sredini koja ga je vrlo brzo zapazila kao skromnog i izuzetno bistrog mladića. Svojim ponašanjem, svojom neposrednošću, drugarstvom koje je gajio od malih nogu, vrlo brzo je postao blizak ljudima, okolini, svojim drugovima. Volio je ljude, a i oni njega. Znao je cijeniti istinu, iskrenost, drugarstvo, slobodu, hrabrost, samopo-
žrtvovanje, rad i ljubav. Bio je pun velikih, ali zdravih ambicija. Laž i nedrugarstvo mrzio je iznad svega.

Osnovnu školu je završio u Mostaru. Nastavio je Zanatsku školu gdje je neposredno pred rat završio bravarski zanat. Mladen je pohađao školu upravo u ono vrijeme kada su, po odluci Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, stvarana uporišta SKOJ-a u Gimnaziji i Zanatskoj školi. To je period revolucionarnog rada kada su Partija i SKOJ vrlo intenzivno radili na širem okupljanju školske omladine pod parolom »borba za mir, protiv fašizma«. To je period smjelijeg podizanja glasa protiv policijskog režima i prosvjetnih vlasti. Kontinuitet teoretskog i vaspitnog rada sa omladinom bio je vrlo intenzivan. Stvarani su ilegalni kružoci, ne samo u školama, nego i u omladinskim organizacijama, posebno u organizaciji skauti, koja je bila pod uticajem Partije i SKOJ-a. Ova organizacija se omasovljavala sa naprednom omladinom. Izleti do Boračkog jezera, Bjelašnice, Uloga i drugih mjesta bili su poprišta revolucionisanja mladih generacija.

Mladen je bio naročito aktivan. 24. avgusta i 1. septembra 1940. godine, u dane održavanja velikih demonstracija u Mostaru. Po odluci Mjesnog komiteta KPJ za Mostar i SKOJ-a Mladen je dijelio letke u željezničkoj ložionici u Mostaru, gdje je bio privremeno zaposlen uz svoga oca, a Esad Fejić u Fab-

rici duhana, Ahmed Pintul na Rudniku mrkog uglja, a Pero Lažetić i Šerfa Burić šetalištem i glavnim ulicama grada. Nijedan od njih nije pao u ruke policije. Time su oni položili svoj prvi ispit, ispit zrelosti, tako da je Mladen krajem 1940. godine postao član KPJ. Još dok se nalazio na školovanju primljen je, zajedno sa Neđom Borožanom i Ahmedom Pintulom, u SKOJ.

U velikim demonstracijama, održanim 1940. godine, učestvovalo je oko 4.000 građana, od čega preko 500 srednjoškolaca i radničke omladine. Demonstracije su održane pod parolama: »Protiv imperijalističkog rata — za mir«, »Protiv fašističkih osvajača — za odbranu zemlje«, »Protiv skupoće — za hljeb«.

Prve dane rata Mladen je dočekao kao sekretar partijskog aktiva na Carini. U ime Partije prvi zadatak je prenio na carinsku omladinu da brzo prikuplja, iz sjevernog logora, ratni materijal koji je ostao iza bivše jugoslovenske vojske, i prenese ga na Bjelušine.

Vojnički logor pružao je stravičnu sliku. Bezvlašće. Tu i tamo vršljao je poneki ustaša, ali ne još toliko hrabro da bi se i isticao. Sa sjeverne strane grada Nijemci su stigli do Potoka. Frankovci i petokolonaši dočekali su ih sa cvijećem i vinom pred Kožulovom gostionom. Sa zapada tek što nisu u Mostar ušli nakinđureni »bersaljeri«, italijanski vojnici sa velikim cezarovskim perjanicama i fašističkom sjekirom.

— Ti ćeš Mišo, sa Milenkom Todorovićem i Ibricom Đukićem ući u logor na sjevernu kapiju, Mladen se obratio Miši Vuliću, najmlađem skojevcu, a ostali će sa mnom na glavnu kapiju.

U logoru je bio haos. Bez reda. Bez vlasti. Mnogi civili su upali u logor i raznosili materijal. U to vrijeme je još bio po koji vojnik u logoru, ali bez oružja. Svi su nešto tražili.

— Drugovi, samo oružje. Može po koji ranac i četurica, Mladen je upoznao svoje drugove, jer je ranije primijetio da ostali, koji nisu na zadatku, nemilosrdno kupe pune vreće brašna i drugih namirnica.

U logoru je bilo dosta oružja, ali najviše neispravnog. Istog dana Mladenova grupa je do Bjelušina prenijela tri sanduka bombi, dvije neispravne puške i nekoliko bajoneta. U vrijeme rasula petokolonaši, u vojsci, su se postarali da onesposobe oružje. Sa sjeverne strane logora, dobro ušančeni, bili su topovi bez zatvarača, bez srca. Zatvarači su pobacani u Neretvu, a cijevi upravljene prema Potocima, od kuda je nastupao njemački okupator.

— Dodaj mi taj sanduk, govorio je Vasa Maslo, viseći o konopu nad ambisom u Dronjama, ubacujući sanduke bombi u gnijezda, dok su ga drugovi sa Bjelušina i Carine pridržavali.

Nakon prvih dana bezvlašća proglašena je ustaška Nezavisna Država Hrvatska. Ustaše, pored okupatora, dolaze na vlast i u Mostaru, kao i u drugim krajevima, zavode strahovladu zločinima. Preko noći nestajali su nevini ljudi. Bacani su u jame. Dželat, okićeni slovom »U«, s puškom na uzici i kamom za pasom, ubijali su nevine ljude.

Srbe iz Mostara su deportovali u logore: Dvor na Uni, Caprag a i progonili u Srbiju. Deportacija se vršila pedantno. Po abecednom redu odlazile su porodice iz Mostara. Počeli su od slova A i stigli do porodica čije je prezime počinjalo slovom H. Dalje nisu stigli.

U noći, kada su vladale krvave ustaške kame, jula 1941. godine, prugom se penjao prema Višegradu i okupiranoj Srbiji voz prognanih po abecednom redu iz Mostara. Porodice sa prezimenom koja počinju slovom B strpane su u ovaj voz. Tu je bio i Mladen Balorda. Kuda se uputio ovaj voz prognanih? Putuju li u neizvjesnost? Kakva ih sila otrže sa rodnog ognjišta, iz Mostara?

Teško je putovati u neizvjesnost, mnogo teže nego u smrt, ako čovjek to zna. Uz škripu kočnica, u sumrak noći, voz je stao na granici marionetskih država Pavelićeve Hrvatske i Nedićeve Srbije. Premetačina. Posljednje utvrđivanje identiteta svih koji silom putuju. Izdašnu pomoć u tome pružaju italijanski i njemački okupatori. Ništa ih drugo ne zanima izuzev to da li neko od prognanih uza se nosi koji zlatnik. Trebalo je, tu, na posljednjem prelazu, izvući svaki gram zlata od prognanih.

Voz je stajao dugo. Skoro cijelu noć. Pred kišovito jutro voz je krenuo i polako vukao svoj teret uz Šargan. Mladen Balorda sjedio je u uglu prljavog vagona i ćutao.

— Lobra, šta se ovo događa, šta misliš kakva je situacija u Srbiji? — pitao ga je njegov komšija, i drug.

— Cuni, obrati se Lobra svom drugu, ovo je doba u kome nema vremena za razmišljanje. Znamo gdje nam je mjesto. Sada mi je cilj da dođem srećno do Kraljeva, da vidim oca i ostalu rodbinu, a onda, moj Cuni, put pod noge. Velike su ove naše plnine. Mostar ne mogu ostaviti.

— Ni ja, ni mi, ni cijeli ovaj voz. Ali, kada je kama za potiljkom, šta onda? — dobacio je jedan od prisutnih u vagonu.

— Znam da je teško. Ali, ja ću se vratiti u Hercegovinu, u Mostar, tamo me čekaju Meha, Rifa, Henći, Laca. Čekaju me moji drugovi, Mladen je glasno dobacio.

Ko zna koliko bi ovakav razgovor trajao da u kupe, naglo, ne upade bratija, Nijemac felžandarm, Nedićev oficir s vojnikom, Pećančev četnik i nekoliko civila, valjda iz policije.

— Isprave svi — u jedan glas najaviše svoj dolazak.

Po koji put, na ovom putovanju u neizvjesnost, provjeravana su dokumenta. Bezbroy puta. Zašto i ovoga puta? To se saznalo tek kasnije. Voz je prolazio područjem gdje su se oglasile prve partizanske puške.

Mladen i njegovi drugovi nisu imali lične isprave. Bili su mladi. Evidentirani su u zajedničkoj većoj listi, na hartiji zelene boje. Skupa sa članovima svojih porodica i sa potpisom predstojnika Mate Roke iz Mostara i njegovih gospodara Nijemaca i Italijana.

Kada je na istom poslu vidio četnike, Mladen je tiho dobacio Cunom:

— Gledaj kako nas ustaše, sa tovarnim listom, predaju četnicima. Majku im njihovu! Vidi izroda! Jadna li je ova naša zemlja.

Stali su u Lajkovcu.

Odredišta.

Rastanak.

Mladen je učinio što je naumio.

Nakon kratkog zadržavanja iz Kraljeva se Mladen prebacio u Beograd. Septembra iste godine već se, poslije novog puta u neizvjesnost, našao među svojim drugovima na Carini.

U Beogradu su se našli Mladen Balorda i Vasa Maslo. Nakon kraćeg boravka u Beogradu njih dvojica su krenuli prema Mostaru. Kada su stigli u Svitlajnac čuli su da su Mostarci Mladen Avdalović, Rako Kovačević poginuli među prvim borcima Resavskog odreda. U Lapovu su sreli Milu Janjića, koji ih je obavijestio o prekidu pruge Kruševac—Kraljevo. Put od Kruševca do Kraljeva su prepješačili. Iz Kraljeva su se prebacili u Rašku, zatim do manastira Mileševo, odakle su se prebacili u Plevlja. Put prema Nikšiću mislili su nastaviti pješice, ali ih je jedan šofer, Lobrin prijatelj, prebacio kamionom. Iz Nikšića su stigli u Trebinje, odakle su se prebacili u Mostar. Stigli su u svoj grad nakon četrdesetodnevnog napornog puta.

Formirana je carinska desetina. Prvi zadatak — iz sjevernog logora, punog neprijateljskih vojnika, iznijeti što veće količine municije i ostalog vojnog materijala.

Zadatak je izvršen. Slijedio je drugi. Iznijete su nove količine bombi i municije, iznijeto je novo oružje. Sve je to iznijeto najkraćim putem, makar i najopasnijim. Dolazili su novi zadaci, i oni su izvršavani.

Dobro naoružani i opremljeni, novembra 1941. godine Mladen, sa svojim drugovima, odlazi na oslobođenu teritoriju, u reonu Boračkog jezera.

Za Mladenove podvige, i podvige njegovih drugova u Mostaru, saznalo se u štabu Konjičko-mostarskog partizanskog odreda. Saznali su o njihovoj hrabrosti i snalažljivosti. O Mladenu i Ahmedu Pintulu pričalo se kako su iz ustaških ruku, na lukav način, spasili Esada Fejića, borca Odreda. Komično se prepričavalo kako su se oni predstavili ustašama kao ustaški funkcioneri iz Mostara i dali im revers

na uhapšenog Esada Fejića, koji je, umjesto u ustaški stožer, doveden u privatni stan.

Konjičko-mostarski partizanski odred dolazio se u vrlo teškoj situaciji, jer je oskudijevao municijom i sanitetskim materijalom. Štab odreda postavio je zadatak Mladenu i njegovim drugovima da siđu u Mostar i nabave municiju i ostali materijal. Pored 20.000 metaka Odred je, poslije ovoga odlaska Mladena i njegovih drugova u Mostar, snabdjeven i drugim materijalom. Municiju su »posudili« iz sjevernog logora, od okupatora. Vraćali su mu je kroz cijevi svojih pušaka u kasnijim okršajima, kako je to šaljivo prepričavala ova udarna desetina.

Mladen se istakao u prvim oružanim borbama sa neprijateljem i svojim junaštvom izazvao je divljenje drugova u Odredu. Prvo mu je bilo povjereno rukovođenje udarnom desetinom, kasnije je postao zamjenik komandanta Mostarskog partizanskog bataljona.

U maju 1942. godine Mladen je sa svojom grupom boraca boravio u Mostaru, izvršavajući specijalne zadatke koje im je povjerio Štab. Izvršen je napad na tadašnji Dom zdravlja na Carini, iz kojeg su iznijeli nešto životnih namirnica i sanitetskih instrumenata. Začudo sanitetskog materijala nije bilo u Domu. Ova akcija bila je značajna i zbog toga što je izvedena u neposrednoj blizini italijanske karabinjerske komande.

— Lobra, u ovoj akciji nismo mnogo ušićarili, Trebalo bi negdje drugo pokušati, dobacio je Rifat Frenjo.

— Slažem se. Zadatak je pred nama. Ovo je bila jedna manja akcija. Druga će biti zanimljivija. Upašćemo u trgovinsku radnju Salihage Demirovića.

Šta mislite o tome? — pitao je Lobra, dok su ostali s nestrpljenjem očekivali znak za pokret.

— Stanite! — dodade Lobra. Ne možemo grlom u jagode. Treba razraditi plan da bismo izbjegli sve opasnosti. Sami znate da je radnja u centru grada, na Tepi, u najprometnijem dijelu, a tu se upravo ukrštaju vojne patrole.

Dogovorili su se u potkrovlju zgrade Živka-Henčija Pape, koji je, takođe, učestvovao u ovoj akciji.

Ova akcija na radnju punu odjeće nije bila sračunata samo radi materijalne koristi za NOB, već i da se stavi do znanja neprijatelju kako se pokret brzo širi, kako ima sve više boraca. Pored toga, vlasnik ove radnje pomagao je ustaški pokret. Davao im je pomoć u materijalu i novcu. Tako je, početkom 1942. godine, poklonio 200 fesova koje su ustaše nosile pri pohodu na srpska sela oko Nevesinja.

Radnja je spaljena. Dosta materijala je izneseno i poslano na oslobođenu teritoriju. Požar je najviše progutao. A oni? Mladenovi drugovi su imali vremena i za šalu. Prije nego što su upalili magazin, a zatim i radnju, Laca je probao odijelo. Za njegov rast nije bilo odijela po mjeri.

Nešto kasnije, ova hrabra grupa, sa tavana Papine kuće gledala je dim koji se visoko dizao potvrđujući da je izdajnik kažnjen.

Za dan-dva slijedio je upad u štampariju i knjižovnicu Pahera i Kisića, koja se nalazila u glavnoj ulici. Suvlasnik ove štamparije, pripadnik okupatora, Paher, bio je predsjednik organizacije »kulturbundovaca« u Mostaru, čije su se društvene prostorije nalazile u zgradi Radničkog doma do kraja 1943. godine, kada su pripadnici njemačke nacionalnosti povučeni u Njemačku. Iz štamparije su iznijeli znat-

ne količine papira i drugog materijala, što je nedostajalo partizanima na terenu.

Ovakve akcije udarne desetine unijele su pravu paniku u redove okupatora, a posebno Italijana. Italijanske patrole do 50 vojnika kružile su, u to vrijeme, gradom, danonoćno. Nekad, noću, znale su se patrole bez razloga ustrašiti i po cijelu noć nasumce pucali, dok bi Mladenova grupa u Papinoj kući spavala, poslije izvršenog zadatka. Komandant italijanskih jedinica u Mostaru u bijesu je govorio svojim potčinjenim: »Znate li da čak partizanski generali šetaju po Mostaru«. Tako je Mladen Balorda »partizanski general« sa svojom grupom uznemiravao i dizao na noge cijeli garnizon neprijateljskih vojnika.

Mladen i njegovi neustrašivi borci dolazio je u svoj grad da izvrši teške zadatke, ali se poslije obavljena posla, uspješno izvlačio iz grada i ponovo dolazio među svoje drugove, na oslobođenu teritoriju.

Poslije četničkog puča, juna 1942. godine, oko 350 boraca Konjičko-mostarskog bataljona povlačilo se preko obronaka Prenja na Crno polje i Tisavicu, a manjim dijelom na Igman.

Mladen je sa svojim drugovima učestvovao u borbama za Ostrožac. Zapalili su željezničku stanicu i uništili sve što je moglo biti okupatoru od koristi. Poslije nekoliko dana, između Konjica i Bradine, oglasile su se puške i mitraljezi Prve proleterske brigade koja je na čelu sa drugom Titom išla za Krajinu i, usput, rušila neprijateljske komunikacije. U susret Prvoj proleterskoj prva je pošla i povezala se sa njom i desetina Mladena Balorde, koja se sa dijelovima Prve proleterske sastala između Ostrošca i Konjica.

Dok je Mostarski bataljon nastavio marš ka Prozoru, Mladen se sa Alom Kresom i Enverom Če-

malovićem, sa novim zadacima, vratio u Mostar. Oni su izveli 30 novih boraca iz Mostara, među kojima su bili Marijan Pavelić, Asim Zupčević, Tahir Hadžović i Boro Balać. Ova grupa je krenula jedne ljetne noći preko Raštana, Raške Gore, Drežnice, Čvrsnice do Prozora gdje su se sastali sa Bataljonom.

Novembra 1942. godine borci Desete hercegovačke udarne proleterske brigade kretali su se prema Jajcu. Mladen Balorda, uvijek raspoložen, na ovom putu izveo je sa svojim drugovima brojne i smjele akcije, napadajući isturene neprijateljske položaje. Prvi prilazi Jajcu bili su slobodni. Nekoliko neprijateljskih bunkera zauvijek je začutalo. Pretvoreni su u grobnice neprijateljskih vojnika.

Deseta hercegovačka udarna proleterska brigada nezadrživo je napredovala ka Žepču. Ni vijavica, ni visoki nameti snijega, ni temperatura od 20 stepeni ispod nule, nisu smetali ovim divovima. Poslije kraćeg zadržavanja u selu Slatini, na tom teškom putu, Mostarski bataljon je maršovao s pjesmom, kako je obično činila svaka partizanska jedinica. Stigavši pred Žepče prva četa, čiji je komandir bio Omer Mrgan, dobila je zadatak da napadne centralni dio i uništi posadu koja je bila smještena u zgradi i oko zgrade poreske uprave. Naveče se prolomilo jedno strahovito, proletersko »u-raa«, »juriš«! Ovo je bio okršaj bombama. Na sve strane je praštalo. Vodila se borba na život i smrt. Mladen je sa drugovima, svojom preciznom vatrom i direktnim pogocima učutkao — primorao na predaju ustaše i domobrane koji su pružili žilav otpor iz blindiranih vagona oklopnog voza. Nakon borbe prebrojano je 150 zaplijenjenih pušaka, 4 minobacača, 4 teška mitraljeza, 5 puškomitraljeza, veća količina municije i ručnih bombi, 300 pari njemačkih uniformi, 200 pari

čizama i mnogo druge robe i opreme. Zarobljeno je 150 neprijateljskih vojnika i oficira.

Zapovijest Treće udarne divizije, izdana 16. februara 1943. godine, glasila je:

— Drug Tito je naredio: »Prozor mora noćas biti oslobođen«.

Mostarski bataljon, na čelu sa komandantom Milošem Kovačevićem, komesarom Enverom Čemalovićem i zamjenikom komesara Acom Babićem, sa štabom, već je u pokretu.

Tačno u 23 sata proleterska artiljerijska oruđa zaigrala su igru smrti. Vidjelo se kao da je dan. Eksplozije na sve strane. Počeo je juriš. Mladenova desetina je među prvima upala u Prozor. Zapalila je nekoliko kuća. Pridolazili su borci Treće udarne divizije. Otpor Italijana bio je žilav. Divizija »Mur-de« pojačava vatru. Nove buktinje, koje su nicale gradom, stvarale su paniku među Italijanima. Vodila se borba prsa u prsa. Sistem neprijateljske odbrane ozbiljno je poljuljan. Napadi i prodori boraca bili su sve snažniji. Svugdje je gorjelo. Proletere nije više niko mogao zadržati. Njih je u Prozoru bilo sve više i više. Put su im u prvom jurišu napravili borci Trećeg i Četvrtog bataljona Pete brigade, i borci desetine Mladena Balorde. Do zore 17. februara je bio Prozor oslobođen.

Prozor je oslobođen, otvoren je glavni pravac za dalje nadiranje operativne grupe ka Neretvi, javio je Vrhovnom štabu komandant III divizije Pero Četković. Mladen je slavio još jednu pobjedu i pošao, u gužvi i metežu koji su vladali u Prozoru, da obiđe svog ranjenog druga Mehu Trbonju.

U danima proboja partizanskih snaga preko Neretve i Jablanice, proljeća 1943. godine, Mostar je

bio osinje gnijezdo. Bunker do bunkera. Bodljikava žica u svakoj ulici, na svakom raskršću. Neprijateljske patrole su stalno kružile gradom. I četnički štab, na čelu sa Jevđevićem, nalazio se u Mostaru. Glavnina četnika bila je na području Konjica i tu pravila zasjede partizanskim jedinicama, sprečavajući njihov prodor prema Nevesinju, Gacku i Bileći. Mostar je živio životom junaka i nije se predavao. Neprijatelj je preduzimao razne mjere u borbi protiv ilegalnog pokreta, koji je organizovao protuudare.

U to vrijeme, kada je grad bio opasan žicom i minskim poljima, teško je bilo, čak i pojedinačno, probiti se prema partizanskim jedinicama. Zato su organizovana dva kanala, dva pravca za izlazak iz grada. Jedan je vodio sa Bjelušina na Svinjarinu, Banjdoc, Kružanj, Kokorinu, na Prijeki Grom, između Žulja i Okoliša, iznad Vranjevića na Hodovo, pa između Kozine i Trijebnja na Lokve, Prenj, preko Bregave na Hairliće i Hrasno. Drugi kanal vodio je iz Donje Mahale, željezničkom prugom između Čekrka uz italijanski bunker i Huma, prevojem na cestu Mostar—Jasenica, uz aerodrom, prema Bačevićima, zatim lađom preko Neretve, prema Hodbini, Rotimlji, između Stanojevića i Trijebnja na Lokve, kod Aladinića, preko ceste Mostar—Stolac na Prenj (Dubrave), pa preko Bregave na Hairliće i Hrasno. Borci koji su i ovim kanalima izlazili na oslobođenu teritoriju ponekad bi padali u neprijateljske zasjede. Sredinom aprila 1943. godine, jedna grupa boraca uspjela je stići do Hodbine gdje je naišla na četničku zasjedu. Neđo Bitanga, sin predratnog revolucionara Rade Bitange, kojeg su ustaše likvidirale u logoru Lepoglava, i majke Darinke koju su Nijemci 1943. godine objesili u Mostaru, slijedio je primjer svojih roditelja. Bacio je pod sebe bombu, kada je otkriven,

i tako izbjegao zvjersko mučenje, kao što su to učinili sa drugima koji su im pali u ruke.

Mladen Balorda je učestvovao u mnogim bitkama. Sa svojim drugovima nezadrživo je kretao naprijed. Učestvovao je u borbama na Porimu, u bici sa Italijanima i četnicima, gdje je uništeno preko 200 neprijateljskih vojnika. Kao zamjenik komandanta Mostarskog bataljona, u borbama kod Nikšića, ispoljio je velike sposobnosti rukovođenja i komandovanja u taktici partizanskog ratovanja. Kod Nikšića je likvidirao 100 neprijateljskih vojnika, četnika i Italijana, slugu i gospodara.

Poslije Pete neprijateljske ofanzive Mladen je, sa borcima Mostarskog bataljona, sišao u Mostar. Zajedno sa Enverom Čemalovićem, Mustafom Temimom-Turkom i još nekim borcima nalazio se u partizanskoj kući Hasibe Čemalović-Čurić.

Kada su vršene racije, jula 1943. godine, u Donjoj Mahali, Pothumu i Zahumu, Mladen se sa svojim drugovima nalazio u kući Čurića. U noći, kada su Nijemci opkolili kuću, borci su se sklonili u susjednu baštu, kod komšije Hadžiomerovića. U kući je ostala Hasiba, koja je, predstavljajući se Nijemcima građankom bogatog porijekla, i »mržnjom prema komunistima« uspjela uvjeriti okupatorske vojnike da tu uzaludno tragaju.

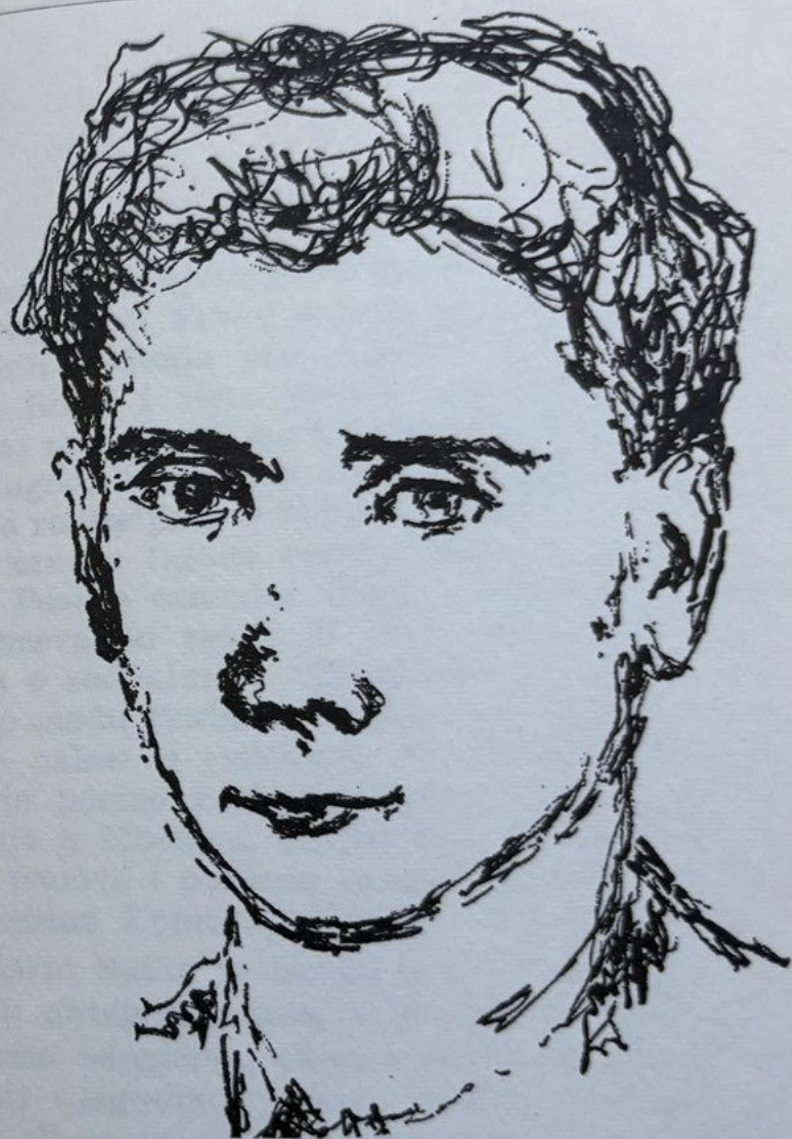
Nakon što su racije u gradu prošle, Mladen se pripremio da izvede 80 novih boraca, omladinaca Mostara, na oslobođenu teritoriju.

Ovaj odred je pošao u susret Desetoj hercegovačkoj udarnoj proleterskoj brigadi koja je iz istočne Hercegovine krenula prema Hrasnu. Odred je napadnut u zaseoku Kaluđer-Vodama, selo Kamena, od dijelova 7. SS divizije »Princ Eugen«. Poginulo

je 10, a ranjeno 25 boraca. Ostali su zarobljeni, i strijeljani.

Noć ranije, negdje oko dva sata poslije pola noći, iz Mostara je iznenada stiglo u Blagaj, do zuba naoružanih, 200 njemačkih vojnika. U Blagaju su potražili starješinu oružničke stanice koji je odredio Rašida Krupaliju i Osmana Mutilovića da Nijemcima pokažu put do Kamene. Neprijateljska kolona, daleko nadmoćnija, sustigla je Mladena i tek formirani odred koji se odmarao od napornog marša. Oko 10 časova neprijatelj je napao iznenađeni Odred. Mladi i neiskusni borci prihvatili su borbu. Odred je razbijen. Kamena je bolno ranjena. Tog jutra, 15. jula 1943. godine, hrabro je izginuo čitav Odred. Zarobljeni su, zajedno sa svojim komandantom Mladenom Balordom, komunistom i čovjekom koji je pisao stranice istorije olovom i krvlju kroz herojsku borbu za slobodu, strijeljani sutradan na Mostarskom blatu.

»KOMUNISTI SMO, IZDRŽAĆEMO!«

BATKO (Valentina) KARLO

Rođen 1907. u Sarajevu, a od 1914. živi u Mostaru. Bravar. Član KPJ od 1928. U NOB stupio 1941. Poginuo februara 1943. kod Konjica. Za narodnog heroja proglašen 5. jula 1951. godine.

KARLO (Vojislav) BATKO

Rođen 1907. u Sarajevu. U Sarajevu je od 1914. bio u Mladosti. Bio je član KPJ od 1921. U NOB bio od 1941. Poslije rata bio je u KPJ. U NOB bio od 1941. Poslije rata bio je u KPJ. U NOB bio od 1941. Poslije rata bio je u KPJ.

Bezbrizno djetinjstvo Karlo Batko je proveo u Sarajevu. Uoči Prvog svjetskog rata, u vrijeme nacionalnih buđenja pod Austro-Ugarskom monarhijom u Bosni i Hercegovini, neposredno pred dane kada su se oglasili pucnji Gavrila Principa i njegovih drugova iz »Mlade Bosne«, mladi Karlo se preselio sa roditeljima u Mostar, u kojem kasnije izrasta u markantnu figuru revolucionarnog radničkog pokreta. Poslije osnovne škole u zanatskoj školi izučava bravarski zanat. U školi stiče svoja prva saznanja o socijalnoj i ekonomskoj nejednakosti koje postoje među ljudima. Sa nepunih 21 godinu života, već se nalazi u redovima revolucionarnih radnika. Brzo je postao beskompromisan borac, akter svih zbivanja u Mostaru, čovjek koji je preživljavao sve krize, padove i pobjede radničkog pokreta i njegove avangardne Komunističke partije Jugoslavije.

Karlo Batko je rastao u gradu, u sredini sa izrazitim antagonizmima, u gradu sa esnafskim proizvodnim odnosima, ekonomskoj i socijalnoj podijeljenosti njegovih građana. Rastao je gdje se vrlo sporo, ali postojano razvijao radnički pokret, koji je kasnije odigrao krupnu ulogu u borbi revolucionarne radničke klase Jugoslavije.

Mostar je 1921. godine imao 18.176 stanovnika, a broj stanovnika u Hercegovini je iznosio 265.330. Poslijeratna nestašica hrane, u to vrijeme, odrazila

se i na Hercegovinu. U Hercegovini hara glad. Hercegovci melju koru od drveća i time se hrane.

Mostar je tada imao 10 limara, 20 stolara i 10 bravara. Posla malo, zarade nikakve. Stotine golih i gladnih seljaka uzaludno je dolazilo u Mostar i tražilo zaposlenje, da bi se prehranili. Poslije 1921. gođine položaj radnika je osjetno pogoršan. Poslodavci su iskoristili zabranu radničkih organizacija, obo-rili nadnice i produžili radno vrijeme. Prehrambeni proizvodi su poskupili. Tako je jedan kilogram hlje-ba koštao 7,5 dinara, kilogram masti 45 dinara, kilo-gram šećera 23 dinara, graha 23 dinara, dok su nad-nice iznosile: željezničara 14 do 15 dinara, rudarskih radnika 10 do 20 dinara.

U takvim uslovima razvijao se i stasao Karlo Batko. Njegova revolucionarna aktivnost počinje od 1925. godine i neprekidna je, neokaljana do kraja njegovog života, do njegove herojske pogibije febru-ara 1943. godine, u borbama s četnicima i Nijemci-ma kod Konjica.

Karlo Batko je postao članom KPJ ljeta 1928. godine. To je bilo u vrijeme poslije povratka Gojka Vukovića sa Trećeg kongresa KPJ iz Beča, maja 1926. godine. Osjetio se u to vrijeme zamah u redo-vima Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Te godine, kada je Karlo Batko primljen u KPJ, u Mostaru su postojale četiri grupe mladih komunista sa oko 20 članova. Nije slučajno, što se upravo Karlo, kao mladi član KPJ, do kraja angažovao. Tako je, septembra 1928. godine, učestvovao na Omladin-skom zboru, koji je raspravljao o nesnošljivom re-žimu u Zanatskoj školi i o položaju mladih radnika u Mostaru. Zbor je organizovala Mjesna omladinska komisija, preko koje je u javnosti nastupala ilegalna organizacija SKOJ.

Revolucionarni put Karla Batka bio je put istin-skog i pravog borca za radnička prava. Poslije za-brane Nezavisnih sindikata u Mostaru i zatvaranja Radničkog doma 1924. godine, snalažljivost mostar-skih komunista, u pronalaženju odgovarajućih i praktičnih rješenja, došla je do punog izražaja. Kada pokušaj obnavljanja Nezavisnih sindikata nije uspio, mostarski komunisti rade na formiranju organiza-cije Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Ju-goslavije (URSSJ), koja je od vlasti tolerisana. U okrilju ove organizacije brzo su nicali sindikalne podružnice. Tako je u januaru 1926. godine formi-rana podružnica rudara, aprila drvodjelaca, maja željezničara, avgusta metalaca, čiji je aktivan član bio Karlo Batko. Odlučujuću ulogu u sindikatima i podružnicama držali su članovi KPJ ili radnici pod njihovim uticajem. U rukovodstvu metalaca bili su, već tada poznati komunisti: Risto Samardžić, Anđel-ko Gvati, Rudolf Hrozniček i drugi. Karlo Batko je drugovao sa ovim komunistima i učestvovao u mno-gim akcijama koje su uslovile da i on, nešto kasnije, postane član KPJ.

Učestvovao je u štrajku radnika Mostara, kojim su mostarski radnici ispoljili jednodušnost sa štraj-kom rudara u Engleskoj 1926. godine. On prisust-vuje ponovnom otvaranju Radničkog doma u Mosta-ru, u iznajmljenim prostorijama hotela »Evropa«.

15. aprila 1926. godine, u mostarskom rudniku uglja bilo je zatrpano 11 rudara, od kojih su samo dva spasena. Tek nakon mjesec dana žrtve su izva-đene ispod ogromnih naslaga uglja. Komunistička partija im organizuje 19. maja veliki sprovod. Na Radničkom domu vijorile su se crne zastave. Sve ovo predstavljalo je jedan vid nijemih demonstracija protiv loših uslova rada na rudniku i teškog života

rudara. I ovdje se nalazio Karlo Batko koji je, u gnjevu i buntu odao posljednju poštu mrtvim drugovima.

Ovaj revolucionar učestvovao je u svim prvomajskim manifestacijama. Prvi maj 1925. godine, vidno je obilježen u Mostaru. Na posao se nije išlo. Radnici su se okupili na Smrčenjacima. Govorio im je Gojko Vuković. Slušali su ga proleter i Mostara. Slušao ga je i Karlo Batko. Godinu dana kasnije prvomajska proslava je javno izvedena. U rano jutro Karlo se našao sa svojim drugovima u Iličima, a kasnije, kada je razdragana kolona radnika na biciklima, s tamburama i crvenim karanfilima, stigla pred Radnički dom, ovaj revolucionar imao je pune ruke posla. Trebalo je realizovati bogat program proslave, sve do kasno u noć.

Akcije nepokorene radničke klase i KPJ nizale su se iz dana u dan. Nizale su se u punoj borbenoj atmosferi. Policijski režim u Hercegovini, a posebno u Mostaru, činio je položaj radnika, aktivista radničkog pokreta, vrlo teškim. Rukovodioci radničkog pokreta bili su izvirgavani svakodnevnim i svakovrsnim progonima. Mnogi od njih morali su se redovno javljati najbližoj policijskoj ili žandarmerijskoj stanici, a neki iz kuće nisu smjeli izlaziti poslije šest sati naveče. Sve to nije obeshrabrilo obespravljene. Oni su se borili i pod tako teškim uslovima.

Pekari Mostara su juna 1926. godine prisilili poslodavce da potpišu kolektivni ugovor po kome im je zagarantovano osmočasovno radno vrijeme i nedjeljni odmor. Poslodavci se nisu pridržavali ugovora. Zato su pekari stupili u štrajk koji se otegao nekoliko mjeseci, i propao. Poslodavci nisu primili štrajkače nazad na posao, ali na inicijativu komunističke obrazovana je radnička pekarska zadruga koja

je imala svoju samostalnu radionicu i koja se simbolično zvala »Radnička pekara«.

Članovi Saveza željezničara u Mostaru, na izborima za radničke povjerenike u mostarskoj željezničkoj radionici, 18. februara 1927. godine, potpuno razbijaju takozvanu organizaciju nacionalnih željezničara. Željezničari Mostara ne miruju i, 24. maja 1927. godine, organizuju jedinstveni protestni štrajk. U rezoluciji, koju su na zboru izglasali, između ostalog, kaže se: »Radnici ne mogu dalje snositi glad i bijedu stvorenu smanjenjem plata«.

Besposleni su, februara 1928. godine, u Mostaru održali veliki protestni zbor. »Hoćemo rada i hljeba« — odzvanjalo je na sve strane gradskim ulicama.

Uoči opštinskih izbora, 1928. godine, u Mostaru je održano nekoliko radničkih mitinga. Ovi mitinzi su snažno odjeknuli širom zemlje. Publikovani su izvještaji sa ovih mitinga u svim naprednim listovima u zemlji: »Borba« — Zagreb, »Organizovani radnik« — Beograd, »Rieč radnika i seljaka« — Osijek i drugima. Na mitingu, na kojem je govorio Savo Neimarević, oko 400 okupljenih radnika je skandiralo: »Dole zakon o zaštiti države!«, »Neka žive radnički borci koje buržoazija drži po kazamatima i zatvorima«. Na ovom mitingu je izglasana i rezolucija u kojoj, između ostalog, stoji: »Najenergичnije zahtijevamo da se puste na miru radničke organizacije, da se dopusti puna sloboda djelovanja svim radničkim organizacijama kako ne bi zakonom zagarantovana sloboda djelovanja istih zavisila o samovolji pojedinih sreskih poglavara, kao što se stalno praktikuje... »Tražimo da se ukine reakcionarni zakon o zaštiti države!«

Oko 600 radnika, 29. jula 1928. godine, protestovalo je protiv namjera da se ukine Okružni ured za osiguranje radnika u Mostaru.

Mostarski radnici, okupljeni na političkoj skupštini, održanoj avgusta 1928. godine u sali Radničkog doma, osudili su bijeli teror u zemlji, bespravno nad radnicima i nacrt uredbe o otvaranju i zatvaranju radnji. Ovom prilikom su okupljeni radnici oštro protestovali protiv atentata izvršenog na Radica i druge poslanike opozicije u Skupštini.

To je bio, iako mladalački, ali bogati život Karla Batka, neumornog agitatora revolucionarne radničke klase, vrijednog metalca bravara, koji je svojim nadahnućem i primjerima okupljao radnike u sindikalni pokret. I tek što je postao član KPJ, zapazili su ga policajci, jer su ga poznavali i ranije, kao veoma aktivnog u radničkom pokretu. Neopozivo je upisan u spisak »opasnih komunista« i zaveden u policijsku kartoteku kao »crveni«.

Udarom kralja Aleksandra, 6. januara 1929. godine, zavedena je, po zlu daleko čuvena monarhofašistička diktatura. Sve političke partije u zemlji su zabranjene. Ukinut je Vidovdanski ustav. Skupština je raspuštena. Slijedi donošenje niza reakcionarnih zakona, među kojima — Zakon o javnoj bezbjednosti, koji je, ustvari bio pooštreni zakon o zaštiti države iz 1921. godine. »Neposlušni« su najstrožije i najnečovječnije kažnjavani. A njih je bilo mnogo. Za antidržavnu aktivnost slijedila je kazna smrti, a kazna od 20 godina robije za onoga koji bi znao za takvu aktivnost, a nije je prijavljivao vlastima. Glavni udarac režima bio je usmjeren protiv ilegalne Komunističke partije Jugoslavije, i radničkih institucija u zemlji koje su vezane za nju. Zatvoren je i Radnički dom u Mostaru. Kazamati su

se punili komunistima. Inscenirani su sudski procesi. Padale su žrtve. Mučki je ubijen sekretar CK KPJ Đuro Đaković 1929. godine.

Komunisti cijele zemlje i Mostara nisu se predavali. Prihvatili su borbu. Mostarom su rasturani leci u mnogo većem broju, daleko sadržajni i češće nego ikad ranije. Smajil Šarić, komandant mostarske policije, bilježio je datume rasturanja letaka, pedantno, kako to dolikuje policajcu. Pred Prvi maj, 1929. godine, čitav Mostar bio je zasut lecima na kojima se isticao srp i čekić crvenom bojom. U svome izvještaju Šarić je pisao: »Proglasi su nađeni prišiti u hodniku gradske opštine, na vratima zgrade po-glavara sreza, u dvorištu žandarmerijske stanice, na Domu narodnog zdravlja, na vratima g. Vojislava Šole, oko sjevernog i južnog logora na nekoliko mjesta, oko duhanske fabrike, po rudokopu na više mjesta, a tiskali su ih u ormare namještenika i u kazane lokomotiva...« I u ovoj akciji rasturanja letaka učestvovao je Karlo Batko.

Zahvaćeni provalom pred kraj 1929. godine, mnogi komunisti Mostara su uhvaćeni, među njima i Karlo. U zatvoru su ih držali do maja 1930. godine, a tada su ih izveli pred Državni sud u Beogradu. Suđeno je komunističkim borcima: Gojku Vukoviću, Rudolfu Hrozničeku, Karlu Batku, Savi Medanu i još nekim koji su privedeni kao komunisti. Proces je bio kratak. Presuda je glasila: Karlo Batko, kao nepopravljivi, antidržavni elemenat, subverzivna ličnost, kažnjava se sa dvije godine tamnice u Sremskoj Mitrovici. I ostali su kažnjeni. Prije nego što su ih policajci izveli iz sudske dvorane, Karlo Batko je rekao:

— Komunisti smo, izdržaćemo!

U kazamatima Sremske Mitrovice našli su se svi stari drugovi. Tamnovanje je Karlo Batko pretvorio u školovanje. Osuđenici su raspravljali i međusobno se osposobljavali da poslije izdržane robije budu spremniji u revolucionarnom radu. Karlo je tu, u zatvorskim ćelijama, učio za budućnost, za nove borbe i okršaje koji su mu predstojali. Nakon izdržane kazne Karlo je, kako je to i najavio pred odlazak na robiju, nastavio sa revolucionarnim radom. Vratio se u Mostar zajedno sa revolucionarima Rudolfom Hrozničekom, Muhamedom Mičijevićem i Savom Medanom. Došli su sa novim, bogatijim iskustvom. Po povratku u voljeni grad oni formiraju partijsku ćeliju koja je nakon zabrane KPJ i hapšenja njenih članova i rukovodstava, preuzela i ulogu rukovodstva. U Mostaru je tada radilo 13 članova KPJ i 11 članova SKOJ-a. Revolucionari nisu prestajali sa svojim radom.

U periodu do 1938. godine, desetkovana KPJ Mostara ulagala je vanredne napore da obnovi organizaciju. Nije padala na koljena, nije presahla, iako su njeni redovi i dalje provaljivani, a njeni kadrovi stalno punili zatvorske ćelije. Karlo Batko je sa svojim drugovima sve te progone, sve tegobe, podnosio stoički, kao komunista, kao čovjek koji se dostojno bori za prava čovjeka.

Bio je izuzetno sposoban bravarski radnik. Posla nije mogao nigdje dobiti. Poslodavci ga nisu primali, jer su znali da se nalazi na spisku »crvenih«. Gladovao je u neimaštini, ali je dostojno nosio ime komuniste.

Poslije niza provala partijska organizacija Mostara uspijeva da se konsoliduje, ljeta 1938. godine. Tada je formiran i privremeni Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu za čijeg je sekretara

imenovan Mustafa Pašić, izuzetno vrijedna i beskompromisna ličnost, tribun revolucionarnog radničkog pokreta Mostara. Članovi tog tijela bili su: Karlo Batko, Rudolf Hrozniček, Uglješa Danilović i Pašaga Mandžić.

Oktobra 1939. godine u Mostaru je formiran Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, koji je dopunjen novim članovima 1940. godine. U njemu su bili: Mustafa Pašić, sekretar, a članovi: Miroslav Popara-Miro, Rudolf Hrozniček, dr Safet Mujić, Jusuf Čevro i Karlo Batko.

Formirale su se partijske organizacije u Hercegovini. Tako je Miro Popara formirao partijsku ćeliju u Čapljini, a do aprila 1941. godine, bile su formirane još dvije ćelije u Čapljini. Ove ćelije bile su povezane sa Karlom Batkom, koji je formirao partijsku ćeliju u Ljubuškom, a bio je povezan i sa ćelijom u Metkovićima, kojom je rukovodio Jure Galić-Veliki. Karlo Batko je stizao svugdje. Njegova revolucionarna riječ rado je slušana po cijeloj Hercegovini. Nije malaksavao, nije ispoljavao zamorenost, premda je živio u veoma teškim uslovima.

Period od 1938. do 1941. godine bio je ispunjen mnogim štrajkovima i demonstracijama. Građani nepokorenog Mostara ispoljavali su svoj revolt i nezadovoljstvo. Upravo taj period značio je i omasovljenje partijske i skojevske organizacije, a razvijali su se kontakti među seoskom, gradskom, srednjoškolskom i radničkom omladinom. To su bili dani beskompromisne borbe zabranjene KPJ i SKOJ-a, koje su u tako teškim uslovima imale snage i pripremale narod za predstojeće dane u borbi protiv fašizma. Sve ovo je prethodilo odzivu istaknutog revolucionara, Karla Batka, da se na poziv KPJ 1941. godine, svrsta u prve redove boraca oslobodilačkog

ata. Njegov udio u toj borbi bio je velik. Karlo je bio, i tih ratnih dana, pun poleta, neustrašiv i dinamičan, kao što je bila i sama revolucija za koju je živio i za koju je položio svoj život.

Odlukom Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, 25. juna 1941. godine, otpremljen je odred, grupa komunista, koja nije uspjela izaći iz okupiranog grada. Druga grupa krenula je 17. avgusta 1941. godine i uspješno se probila na slobodnu teritoriju, tamo gdje su već planule prve ustaničke puške. U odred su se nalazili: Savo Medan, rukovodilac, Karlo Batko, Danilo Miličević-Vladika, braća Slavko i Sveto Vujović, Boro Zurovac, Boro Radan, Ranko Mihić, braća Boro i Momčilo Avdalović, Luka Knežić, Andrija Stajić, Živko Vuković, Boro Balać, Salko Pezo, Osman Grebo-Osa, Pero Lažetić, Hasan Bubić, Neđo Bitanga, Života Neimarević, Aziz Koluder, Petar Krajina, Remzija Duranović, Nenad Vasić, Obrad Slijepčević i Vasko Gnjatić. Odred je krenuo naveče oko 21 čas iz kuće Živote Neimarevića i prošao pored Podveležja. Sutradan je predahnuo pod vrhom Veleži. Sljedeće noći odred je prošao iznad sela Sopilja i izbio kod crkve na cestu za Kifino selo, odakle je krenuo na selo Bratač. Preko sela Donji Drežanj odred je nastavio put u pravcu Lukavca od kuda je, bez zadržavanja, stigao u Fatnicu gdje su ga dočekali Miro Popara i Brana Kovačević sa ostalim drugovima. Odred je bio naoružan sa 16 pušaka, 150 metaka na svaku pušku, a svaki borac je imao još revolver i najmanje po dvije ručne bombe »kragujevke«. Prije polaska odreda sa borcima su se pozdravili Avdo Humo i Muhamed Grebo-Hama.

Odmah po izlasku odred je učestvovao u borbama kod Divina i na Planoj protiv jakih neprijateljskih snaga. Poslije prvih borbi, kako je javljala Lepa Perović, a po već ranije utvrđenom planu, pri-

stigli drugovi su razvrstani na manje grupe i odmah su upućeni, poslije prvog vatrenog krštenja, u razne krajeve istočne Hercegovine, gdje su već bila formirana partizanska jezgra. Tako su, između ostalih, Karlo Batko i Danilo Miličević-Vladika, upućeni u stolački kraj. Oni su naišli na nepredviđene teškoće, a posebno Karlo Batko. Poslije nezapamćenog potkovanja nevinog srpskog živilja koji su izvršile ustaše, stvoreno je nepovjerenje u masama prema borcima Hrvatima i Muslimanima. Neupućeni seljaci, koji su izbjegli ustašku kamu, bili su nepovjerljivi prema svakom došljaku. Uprkos svih objašnjenja i političkog rada neki drugovi su se ipak morali vratiti u sjevernu Hercegovinu. Lepa Perović u jednom izvještaju iz tih dana, između ostalog, navela je i sljedeće: »... Vratio se i drug K.(arlo) B.(atko), kao katolik ne može tamo opstati. Poslaćemo ga na sjever...«

Tako je i bilo.

Izvršavajući zadatke Partije Karlo Batko-Drage je, po odlasku na sjever, postavljen za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Kalinovik i Foču. Članovi komiteta su bili: Boriša Kovačević-Šćepan, Braco Kosovac i Čiro Regoje. Batko se našao i u štabu Kalinovičkog odreda NOP-a sa Borišom Kovačevićem-Šćepanom, Vojislavom Đokićem i Radom Hamovićem.

Učestvovao je u brojnim borbama koje je vodio ovaj odred. Istovremeno, kao partijski radnik, djelovao je na ovom području. U teškim borbama i dugim marševima odred je desetkovan i od njegovih ostataka, avgusta 1942. godine, formirana je 3-ća četa 2-og bataljona Desete hercegovačke udarne proleterske brigade u Studenim Vrelima, na putu između Duvna i Posušja. Za komandira čete postavljen je Slobodan Kezunović, kasnije Aleksa Bojović-Brko,

za zamjenika komandira Vlado Bjelica, za komesara Živko Jošilo, a za zamjenika komesara Karlo Batko.

Četa je upućena u pravcu Posušja i Imotskog, gdje je zauzela položaje kod sela Nenadića. Četa je na tom mjestu izvršila zadatke i uputila se dalje, sa svojim bataljonom, ka sektoru Kupres—Bugojno, gdje je držala položaj iznad Kupreškog polja, na sektoru Rilić—Crni Vrh—Kukavica. U toku noći, manjim napadima, borci su uznemiravali utvrđenog neprijatelja na Kupresu. Cestom Bugojno—Kupres stalno su se kretale dobro naoružane neprijateljske kolone kamiona. Četa se nalazila u zasjedi, dobro razmještena i prikrivena. U četiri kamiona sjedili su do zuba naoružane ustaše.

Prasak! Munjevit napad. Kolona je smrvljena. Nijedan ustaša nije umakao živ. Četa je slavila pobjedu bez gubitaka. Osvojila je bogat plijen u oružju, koje ustaše, u ovom okršaju, nisu imali kad upotrijebiti.

Četa je išla iz borbe u borbu, nizala pobjede, a borci su umirali na bojištima. Žrtava je bilo dosta. Karlo Batko je nastavio borbeni put sa svojom četom u pravcu Prozora. Pred nezadrživim jurišima Crnogoraca, Dalmatinaca, Krajišnika i Hercegovaca, boraca Treće udarne divizije, okupator utvrđen u Prozoru nije mogao izdržati. Prozor je oslobođen 17. februara 1943. godine. Poletjele su vijesti, talasima radio stanice »Slobodna Jugoslavija«, cijelim svijetom o oslobođenju Prozora. Narodna vojska nezadrživo je kretala dalje kanjonom Rame, prema Jablanici, prema Konjicu.

Konjic, kao važan strateški čvor i utvrđenje neprijatelja, trebalo je zauzeti. Karlo Batko se nalazio u prvim borbenim redovima. Sa svojim drugovima herojski je vodio bitku. Italijanski okupator i čet-

nici brzo su napustili kanjon Rame, ali su na drugoj obali Neretve davali žestok otpor.

Neprijatelj je skoncentrisao velike snage u Konjicu i njegovoj okolini. Po oslobođenju Rame, forsirajući Neretvu, Deseta hercegovačka brigada je dobila zadatak da sa svoja dva bataljona, skupa sa Petom crnogorskom brigadom napadne Konjic, a da glavninom svojih snaga obezbijedi leđa i bok Konjicu od Bijele i Boraka, gdje su bile skoncentrisane velike četničke snage.

Napad na Konjic, noću između 22. i 23. februara 1943. godine, nije uspio.

Sljedeće noći napadala je samo Peta crnogorska brigada, jer je Deseta hercegovačka vodila borbe protiv četnika.

Noću između 25/26. februara izvršen je treći i najžešći napad na Konjic, ali je i ovoga puta bio uzaludan. U napadu je učestvovala cijela Peta crnogorska brigada, II bataljon Četvrte crnogorske proleterske brigade, jedan bataljon X hercegovačke, Habubički divizion Vrhovnog štaba i tenkovska četa NOV-e. Sve to, takva koncentracija, nije bilo dovoljno da se neprijatelj savlada. Sve je bilo u ognju. Neprijatelj je bio jak, utvrđen, i tada, na tom mjestu, nepobjediv. Ogromne neprijateljske snage bile su skoncentrisane u Konjicu, mjestu kojeg je priroda obdarila idealnim strateškim tačkama i pogodnim utvrđenjima.

»Štuke« su stalno bombama obasipale položaje NOV-e. Avioni su u brišućem letu, mitraljeskim rafalima, smrtonosno prebirali brda. Pored ostalih neprijateljskih vojnika tada se u Konjicu nalazilo i oko 2.000 četnika. Fašistička bratija, u jakom utvrđenju, bila je na okupu.

Glavnina četničkih snaga nalazila se u Bijeloj i dalje prema Boračkom jezeru, prijeteci napadom na

zaleđe Desetoj hercegovačkoj brigadi. Borci III čete, sa Karlom Batkom, svi do jednoga, ulagali su nadčovječanske napore da istraju u ovoj borbi. U toj situaciji, kada je trebalo dobiti na vremenu, nazorala se namjera neprijatelja da napravi prodor od Bugojna i Gornjeg Vakufa na Prozor i dalje prema Jablanici, upravo na području gdje se nalazila i kuda se kretala, slabo zaštićena, Centralna bolnica. Sa svih strana Nijemci, Italijani, ustaše, domobranci i četnici. Napad na Konjic morao je biti prekinut i otpočela je borba za živote 4.000 ranjenika i tifusara, koja u istoriji NOB-e zauzima posebno poglavlje. Ta borba bila je ljudska, humana, velika borba za čovjeka, za druga. Ni jedan ranjenik, ni jedan balesnik nije smio pasti u ruke neprijatelju. Tako je i bilo. Niko nije klonuo duhom. Ni ranjenik, ni tifusar, ni borac željan odmora. Svi su bili za jednoga, a jedan za sve. Taktika Vrhovnog štaba i odluka druga Tita i u ovom trenutku došla je do punog izraza. Odluka je zbunila dobro organizovanu ratnu mašinu okupatora i prosto ga dovela u potpunu nemoć da bilo šta, u kratkom vremenu, poduzme protiv boraca narodnooslobodilačke vojske.

Vrhovni komandant je odlučio da 27. februara 1943. godine obustavi daljnji napad na Konjic. Izvršavajući naredbu Vrhovnog komandanta sve snage NOV-e prebacuju se ka Prozoru i Gornjem Vakufu i pripremaju protuudar u tom pravcu. U međuvremenu most je na Neretvi srušen. Neprijatelj je već bio siguran da će naše snage nastaviti put, proboj prema Bugojnu. Glavnina snaga NOV-e sa ranjenicima prelazi Neretvu na mjestu porušenog mosta u Jablanici, što neprijatelja potpuno zbunjuje.

Borba za Konjic imala je poseban značaj i po tome što su na poprištima oko Konjica, na Bieloj, na Neretvi četnici do kraja razotkriveni kao izdajnici

naroda na djelu i podle sluge neprijatelja. U tome je uspjeh borbe za Konjic. Uspjeh je u veličanstvenom proboju, u spasavanju 4.000 ranjenika i brojne djece, žena i staraca, koji su se uz svoju vojsku kretali naprijed, bježeći od četničke kame i neprijateljskog metka.

U ovim teškim borbama pale su brojne žrtve među kojima je i Karlo Batko, komunista i narodni borac, koji se je isticao svojim herojstvom i umijećem ratnika. Poginuo je herojski. Ostavio je svoj život kod Konjica. Uzidao ga je u temelje slobodne zemlje. Poginuli su drug do druga: Karlo Batko, politički komesar, Miloš Kovačević, komandant Mostarskog bataljona, Pavle Vukoje, komandant V bataljona, Vlado Bjelica, komandir neustrašive Igman-ske čete, Leo Bruk, mitraljezac na tenku. Poginuli su kao ljudi koji su znali zašto su se borili.

Istureni položaj kod Konjica dugo je branila četa Karla Batka. Uspješno je odbijala napade neprijatelja. Njemačke »štuke« i italijanske »savoje« neprekidno su bombardovale položaje boraca. Sigurnog zaklona nije bilo. Tone eksploziva padale su na kamenjar koji su drobile. Nije se ni razišao dim, poslije jednog naleta aviona, a neko od boraca je povikao:

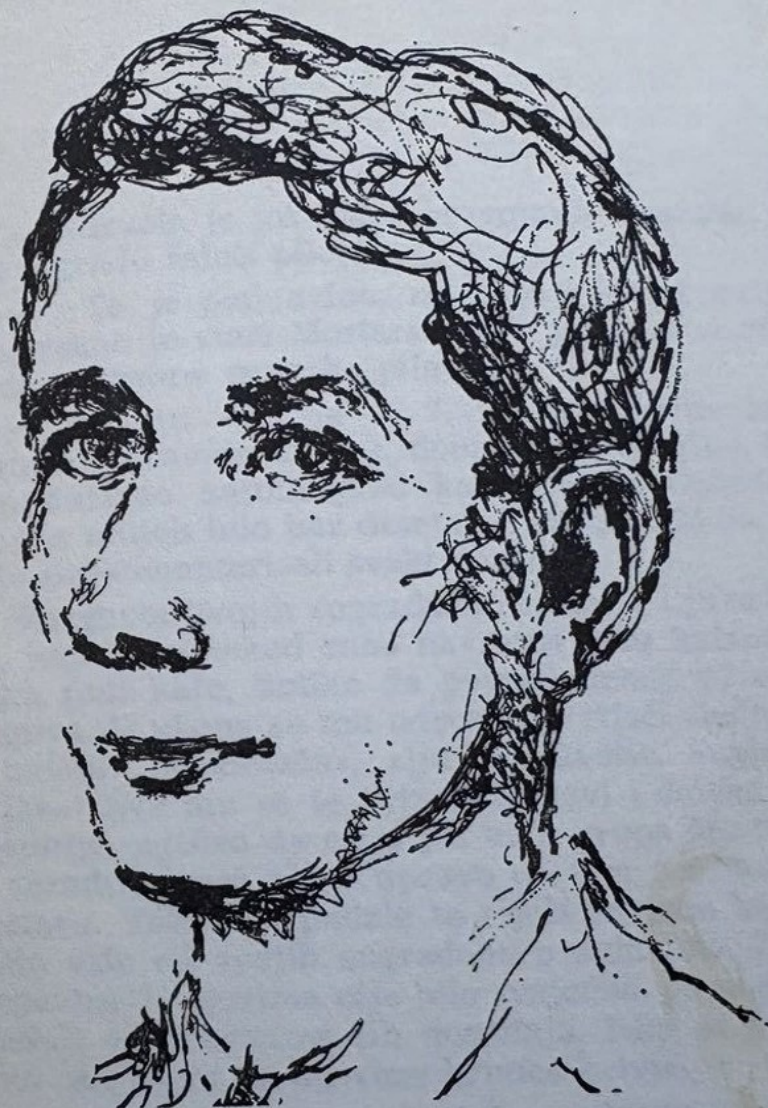
— Poginuše drugovi Karlo i Rade Španac!

Pao je drug do druga. Pali su Karlo Batko i Ante Šarić, poznat pod imenom Rade Španac, koji je na frontovima u Španiji kao pripadnik Internacionalne brigade tri puta ranjavan.

To saznanje među borcima odjeknulo je tužno i bolno. Fašističke bombe uništile su njihove plemene živote. Pali su drugovi sa kojima su borci s pouzdanjem išli i u najteže borbe.

Tako je Karlo Batko živio do kraja svog života kao komunista, borac za prava i slobodu čovjeka.

»POŠALJITE MI TAKVOG MELEMA...«

BREŠAN (Blaža) LJUBO-FEĐA

Rođen 1913. u Dubrovniku. Od 1920. živi u Mostaru. Radnik. Član KPJ od 1940. U NOB stupio 1943. Strijeljan avgusta 1943. u Mostaru. Za narodnog heroja proglašen 24. jula 1953. godine.

— Survala je još jedna »savoja« — šaputali su ljudi u gradu žaleći pilota.

— To je peti avion, za nešto više od godinu dana, rekao je stari Mostarac, koji je redovno odlazio na pogrebne povorke pilotima.

— Eto, to vam je ta 7. vazduhoplovna baza, krcata neispravnih aviona, dobacio je kafedžija, koji je posluživao kafom pred kafanom na Ogradi, u kojoj je uvijek bilo bar desetak ljudi, koji bi na svoj način prokomentarisali svaki događaj.

Razgovor svojih sugrađana slušao je Ljubo Brešan, koji je ponekad znao navratiti u tu kafanu, ne toliko radi kafe, koliko da potraži nekog od svojih drugova. U ušima su mu odzvanjale riječi »neispravni avioni«, »sabotaža«, »ljudski životi«, »uplakane majke«! Sve mu se to vrtjelo u glavi i daleko bi se lagodnije osjećao da on, i još veća grupa Mostaraca, ne zarađuje svoj hljeb upravo na tom aerodromu u Mostaru. Teško su padale te riječi čovjeku koji zna nešto više od svojih sugrađana o avionima. Ljubi i njegovim drugovima nije bilo svejedno, pa su se sami osjećali saučesnicima tih događaja, iako su bili duboko ubijeđeni da su »bez krivice krivi«.

»Savoje« kupljene i plaćene zlatom naroda, u fašističkoj Italiji doletjele su pod plombom, tako da ni najstručniji mehaničari nisu imali šta da rade na ovim avionima, koji su sijali smrt među najboljim pilotima. Ti, na oči lijepi ratni avioni, »gutali« su

živote zbog »fabričkih grešaka«, ali zbog svega toga nisu preduzimane nikakve mjere.

Peta kolona pripremala je teren za fašističke trupe koje su ušle, kasnije, i u Mostar.

Pred rat, grupa zaposlenih komunista na aerodromu raspravljala je o sabotaži koja je bila tako primjetna i za one koji nikada svojom nogom nisu kročili na aerodrom. Ljubo Brešan, Dušan Kostadinović, Rade Salatić, Džemal Kažinić, Vlado Mijan, Ivo Bajalo i drugi na koje su komunisti, u svim prilikama mogli računati, za vrijeme odmora, sjeli su pred hangar i povelili razgovor.

— Ljubo, meni se čini da je rat na pragu, obratio se Dušan Kostadinović.

— Rat je na vratima naše zemlje, moj Dušane, odgovorio je Ljubo brišući ruke o svoj kombinezon.

— Zna li se, Ljubo, išta šta je raspravljano na konferenciji u Dubravama kod Zagreba, pitao je ponovo Dušan.

— Drugovi, čuli ste i sami da je održana Peta konferencija KPJ. Nemam namjeru da pričam slavopjeve o Partiji, ali vam kažem da će ona jedina svim silama pružiti otpor i neprijatelju skršiti vrat. Partija će povesti borbu za oslobođenje. Okupator, ma koji bio, neće se osjećati ovdje kao kod svoje kuće. Neke su brzo pokorili. To ne znači da neće biti otpora i u Poljskoj i u Čehoslovačkoj. Nama se zna mjesto. U prve redove za odbranu naroda, za odbranu zemlje, krčiti put do slobode. Tu nema nikakve filozofije. Naša je uloga jasna. Ispit je pred nama. Vidjećemo ko će ga i kako položiti, pričao je tiho Feđa.

U tim trenucima Ljubo Brešan se ponovo vratio na one riječi, koje su ga, samo prije nekoliko mjeseci, prosto najurile iz kafane. Njegovo trenutno

razmišljanje prekinuo je uvijek radoznali Džemal Kažinić riječima:

— Šta misliš, Ljubo, o petoj koloni?

— Šta da mislim. O njoj se zna! Ona nije nešto što je daleko od nas. Pružila je pipke širom zemlje. Svugdje. Nje ima i u Mostaru. U ovom garnizonu. Ovdje na aerodromu. Mi smo u Mostaru imali prilike da se upoznamo sa njenim pripadnicima kroz naše demonstracije, kroz našu aktivnost u Radničkom domu. Peta kolona nastoji da sva svoja uporišta ojača, da ih osposobi za izdaju naroda. To mi nećemo dozvoliti. Naše riječi podržali su radnici. Mi kao komunisti ne smijemo biti u dilemi. Ono o čemu smo govorili, što smo naslućivali, došao je trenutak da realizujemo. Da bismo u tom uspjeli, moramo biti jedinstveni, hrabri i poštteni. Svugdje i na svakom mjestu. Otpor tim silama, koje ruše Evropu, neće biti lagan, niti jednostavno organizovati. Zato se već sada moramo pripremati, završio je Ljubo Brešan.

— Dobro je da sve to znamo, samo kad bi nam još rekao i imena tih naših petokolonaša. Da znamo, Ljubo, koga ćemo sutra za gušu uhvatiti, dobacio je jedan od radnika koji je cijelo vrijeme jeo iz bakrača svoj doručak i pažljivo slušao razgovor.

— Moj, drugaru, oni će se tebi predstaviti terorom, pa, eto ti obračunaj se s njima. Teško ih je na prste izbrojati, jer se u ratnim prilikama i slabići pomame, odgovorio mu je Ljubo Brešan.

Tih riječi, sa tog nezvaničnog skupa, njegovih najbližih drugova, Ljubo Brešan se prisjećao, više puta, prve ratne godine.

Teško je doživio bombardovanje Mostara i brzu izdaju naroda koji se našao pod okupatorom. Nije ga hvatala panika.

Aprilskih dana 1941. godine, kada mnogi nisu znali šta treba činiti, Ljubo Brešan je krenuo pre-

ma aerodromu. Prostrano polje razrovale su bombe bačene iz aviona, upravo onakvih »savoja«, kakve su neispravne stizale ranije na mostarski aerodrom. Bio je utučen gledajući ruševine. U tim trenucima donio je odluku:

— Ovdje za mene nema hljeba.

Okrenuo je leđa aerodromu i vodeći stari bicikl pored sebe, krenuo je kroz Donju Mahalu. Ostao je bez posla, ali nije želio da služi okupatoru, premda je već čuo da su radnici, koji su radili na aerodromu, pozvani na posao.

Nije razmišljao kakvu će sudbinu doživjeti kao nezaposlen. Bio je preokupiran mislima o predstojećoj borbi. Očekivao je zadatke. Očekivao je akcije. Borbu. Razmišljao je i brojao u sebi komuniste grada. Malo ih je! Ali, Ljubo Brešan je znao njihov ugled u narodu. Znao je da jedan komunista predstavlja desetine radnika. Znao je da je to snaga koja će ponijeti i povesti oslobodilački rat.

Ubrzo je dobio zadatak.

Franc Novak došao je u posjetu Ljubi Brešanu i pošto su se upitali za zdravlje, neustručavajući se Franc je nastavio:

— Ljubo, jesi li ti još član Partije?

— Jesam!

— Šta čekaš?

— Čekam vezu i zadatke.

— Došao sam da ti prenesem prvi zadatak, rekao je Franc.

Drugovi su znali da je on služeći vojsku u Šibeniku završio kurs radio-telegrafiste. Znali su da se pored bravarskog zanata osposobio i za električara. Zadatak je glasio: Radićeš na željezničkoj stanici kao telegrafista.

Ovaj zadatak prenio mu je Franc Novak i rekao mu da se poveže sa Mustafom Grabovcem, sekretarom ćelije KPJ montaže i ložionice. Po zaposlenju na željezničkoj stanici Ljubo Brešan je postao član partijskog rukovodstva na željeznici u kojem su se, pored njega, nalazili: Mustafa Grabovac, Hamza Hadžimahović, Uzeir Dilberović i Pavo Vekić.

Ljubo Brešan je ostao u gradu. Ostao je na odgovornom mjestu, sa kojeg je crpio podatke o kretanju neprijateljske vojske. Sa radnog mjesta odlazio je na sastanke, organizovao akcije i izvršavao druge zadatke koje mu je povjerila organizacija.

Bio je nepokolebljiv i odlučan. Njegova energija bila je neiscrpna. Znao je provesti za morzeovim aparatom i po 16 sati dnevno, pogotovo u prilikama kada, u svojoj smjeni, nije saznao sa trake ono što ga je interesovalo i o čemu je obavještavao svoje drugove. Svojim držanjem stekao je povjerenje kod onih koji su ga okruživali na radnom mjestu. Sa drugovima koji su bili s njim na vezi, najradije se sretao pod nadstrešnicom na željezničkoj stanici. Ti ilegalci, koji su donosili i odnosili vijesti od Ljube Brešana, bili su najčešće u željezničkoj uniformi. Ko da posumnja u ljude koji su u prolazu stali sa revnosnim telegrafistom i popričali koju riječ. Sve to je i za grupu okupatorskih vojnika i pripadnika ustaške nadzorne službe koji su danonoćno bdjeli na stanici, izgledalo bezazleno.

Mnoge ilegalne radnike, koji su po zadatku trebali otputovati do Konjica, Feđa je ispratio na željezničkoj stanici. Bilo je momenata kada je morao ubjeđivati šefa stanice da njegov drug i prijatelj koga bi predstavljao šefu »prvim komšijom«, nema para za voznu kartu, pa bi ga trebalo prebaciti nekim teretnim vozom do Konjica ili Ostrožca, da kupi svojoj djeci nešto hrane.

— Danas mi ništa nisi javio, šta je u vagonima, koji su iz Dubrovnika krenuli za Konjic, pitao je Ljubo Brešan.

— Kao i jučer, »rogači«, odgovorio je željezničar koji je bio na vezi sa Ljubom Brešanom.

Sve je bilo jasno. Kompozicija od pet vagona prevozila je topovsku municiju koju su ilegalni radnici konspirativno zvali »rogačima«.

Brešan je mnogim građanima Mostara bio blizak i susretljiv, tako da mu je u vrijeme dolaska i odlaska putničkih vozova bilo skoro nemoguće izlaziti na peron, jer bi mu se skoro uvijek po nekoliko lica javljalo, a to je od brojnih agenata jednom od njih moglo pasti u oči. Zato je on najčešće sjedio za svojim stolom, i samo u zakazano vrijeme izlazio na javku.

Kada je Franc Novak-Plavi pao u ruke Italijanima, Mostarski bataljon je za njega tražio zamjenu, jer su partizani u svojim rukama imali dvojicu italijanskih inženjera koje je zarobio Mustafa Čemalović-Ćimba.

Italijanska komanda u Mostaru prihvatila je partizansku ponudu i 21. marta 1942. godine, povelu je zatvorenike na razmjenu. Na željezničkoj stanici, pod pratnjom dobro naoružanih Italijana, »Plavi« je pogledom očiju tražio u prisutnim željezničarima potvrdu istine o zamjeni koja mu je u zatvoru obećana. Na samom peronu našao se i Ljubo Brešan. On je pokretom očiju stavio do znanja Francu Novaku da se ničega ne plaši. Ljubo Brešan je ispratio zarobljenike dok su sjeli u voz i krenuli u pravcu Konjica gdje je sutradan izvršena zamjena.

Prilikom razmjene, koja je obavljena u blizini Konjica, prema Bijeloj, susreli su se partizanski i italijanski vojnici.

Ugledavši Franca Novaka i Mirka Bilića izmučene i blijede, Rade Španac, koji je predvodio partizane, srdito se obratio italijanskom starješini:

— Stvarno ste fašisti. Vi ste naše ljude izmučili, a gledajte ove vaše, mi smo ih ugojili.

— Mi smo se ranije negdje sretali, dobacio je Radi Špancu, major, prevodilac, koji je rukovodio razmjenom.

— Ako smo se negdje i vidjeli, to može biti u Španiji, ali samo u suprotnim taborima, srdito je odgovorio Rade Španac, a zatim upitao dosta uobraženog italijanskog oficira.

— Kada ćete vi ići iz naše zemlje?

— Kada vi dođete u Konjic, mi ćemo u Mostar, kada vi dođete u Mostar, mi ćemo u Split, vi u Split, a mi u Italiju, odgovorio je diplomatski italijanski major.

Razmjena zarobljenika je izvršena. Franc Novak je otišao među svoje drugove. O svemu tome, već sutradan, saznao je Ljubo Brešan i prepričavao svojim drugovima uspjeh razmjene i držanje Rade Španca (Ante Šarića), kojeg nije poznavao, ali ga je izuzetno cijenio po onom što je čuo od kurira, koji su bili sa njim na vezi.

Nije slučajno da se u maloj prostoriji, u kojoj su danonoćno odzvanjali udarci morzeove azbuke, zagušljivoj i mračnoj, znalo dosta o akcijama koje su prvih ratnih dana poduzimali skojevci i članovi Partije u Mostaru. Feđi su dolazili kuriri s porukama. Izvještavali su ga o izvršenim zadacima, tako da je on znao o svim događajima koji su se dešavali oko Boračkog jezera i u mostarskim sokacima.

Članovi rukovodstva partijske organizacije na željeznici, od prvih dana okupacije, angažovali su se, pored sakupljanja oružja, sanitetskog materijala,

pisanja parola, da uspostave najsigurniji kanal za odlazak pojedinaca, partijskih radnika i kurira do Jablanice i Konjica, a na drugu stranu prema Trebinju i Dubrovniku.

Ljubo Brešan posebno je radio na omasovljenju ilegalne organizacije na željeznici. U tome poslu je imao, pored članova partijskog rukovodstva, vrlo vrijedne saradnike, kao što su Omer Kević, Dušan Čulajević, Ibro Čerić, Sadik Behramović, Mustafa Bišćević, Vilko Šnatinger, Hilmija Trebović i drugi, kao i u mladim skojevcima Safetu Dizdaru, Salki Žugoru i drugim.

Ilegalni sastanci vrlo brižno su pripremani. Bilo je trenutaka da su se na peronu, uz prividno časkanje, »slučajno« susretali Feđa, Hamza Hadžimahović, Uzeir Dilberović, Pavo Vekić i drugi. Sastanak bi počeo pod otvorenim nebom, pored kolosjeka.

— Sutra u pravcu Konjica kreće kompozicija italijanskih vojnika. Možda će oni samo do Jablanice. Zasad se toliko zna. Treba sve učiniti da voz kasni do Jablanice nekoliko sati. Uostalom vi znate vaš posao, rekao je Ljubo Brešan i utrčao u pristoriju dežurnog željezničara.

Prisutni su se pogledali. Nikakvog naređenja nije bilo.

— Ponovo ćemo zaribati osovine, rekao je Pavo Vekić.

Zadatak je prenesen u ložionicu. Jedan skojevac je ubacio u otvore za podmazivanje osovine lokomotive šljunka i željezne pilotine. To je bilo dovoljno. »Čirina« kompozicija stala bi na pola puta, jer bi se osovine zaribale. Iz Mostara bi odlazila druga lokomotiva i voz, pun italijanskih vojnika, nastavio bi, poslije višerasovnog zakašnjenja put za Jablanicu.

Početkom 1942. godine Ljubo Brešan je postavljen za sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Mostar.

Sastanke Mjesnog komiteta KPJ najčešće je održavao u kući, u kojoj je stanovao njegov brat Ante Brešan, ili u kući Beće Čemala i Ibre Čerića.

Tada su članovi Mjesnog komiteta KPJ za Mostar bili: Salem Delalić, Hamo Šiširak, Mida Čadra, Ančika Đurić i Ljubo Brešan, sekretar. U tim teškim danima tražila se izuzetna tajnost u radu, a u isto vrijeme i aktivnost. Ljubo Brešan je imao dobre saradnike u članovima komiteta i čvrste i sigurne veze sa partijskim ćelijama i omladinskim grupama koje su bile spremne na sve akcije. To partijsko jezgro i ilegalne omladinske grupe bile su spremne jurišati na nebo. Predstavljale su strah i trepet za okupatora i njegove slugu u gradu. Njihovu snagu, njihovu odlučnost u borbi protiv neprijatelja najbolje su osjetili izdajnici naroda Stjepan Barbarić, Sulejman Bašagić, profesor Vinko Malvić, Radmilo Grđić, policajac Mustafa Trbonja, Dobrosav Jevđević. Te iste grupe su iz vojnih magacina neprimjetno, preko noći, iznosile puške, bombe, municiju i sve to je odlazilo borcima na oslobođenu teritoriju.

Veoma mlado rukovodstvo, u vrtlogu tih ratnih zbivanja, cijenilo je svaku pomoć starijih i iskusnijih revolucionara. Dragocjenu pomoć pružili su Avdo Humo i Lepa Perović, a kasnije svojim dolascima Rato Dugonjić, Olga Marasović i Mladen Knežević-Traktor.

U sumrak noći, maja 1942. godine kada se Mostar spremao na nemirni počinak, Ljubu Brešana je potražio jedan čovjek. Poznao je Ljubu Brešana još od ranije, pa je sa željezničke stanice došao pravo pred kuću Ante Brešana.

— Da li je Ljubo kod kuće? — nepoznati je pitao s vrata ukućane. Za trenutak su se ukućani pogledali, a došljak je nastavio:

— Ima li trešanja?

— Uđite, Ljubo je u kući, odgovorio je Ante, koji je znao za ovu javku.

Nepoznati čovjek za ukućane ušao je u mračno predsoblje sa tavanicom, ispod koje se visok čovjek teško mogao uspraviti. Sačekao je Ljubu. Iz sobice, u potkrovlju, pojavio se Ljubo Brešan. U mračnim prostorijama nije mogao odmah prepoznati došljaka. Kada je izvio fitilj u petrolejci vidio je da se pred njim nalazi čovjek koji je održavao kurirsku vezu partijskih organizacija sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Bio je to Vatroslav Vrdoljak-Kranjčević.

Omalen i vitak čovjek tridesetih godina, suviše ozbiljna lica, koje nije odavalo nepoštena čovjeka, ali koji je već tada pristupio suprotnoj strani, onoj protiv koje se Ljubo Brešan sa svojim drugovima borio.

— Feđa, šta ima novoga? — upitao je Vatroslav kada je vidio da niko ne ulazi u prostoriju gdje su se njih dvojica našla, a zatim nastavio: Došao sam po nalogu Pokrajinskog komiteta da vam pomognem, naročito u organizacionim pitanjima, na učvršćenju organizacije.

Ljubo ga je pogledao. Misli su mu navirale u želji da nekako provjeri i razabere sve što je za samo nekoliko trenutaka čuo od druga iz višeg rukovodstva. Za sebe je, onako u mislima, procijedio da je situacija u Mostaru dosta teška i neizvjesna. U ovom opasnom gradu, kojim su krstarile fašističke patrole, trebalo je istrajati u borbi, trebalo je nadmudriti neprijatelja i ne dozvoliti da bilo ko padne u njegove ruke. U isto vrijeme Ljubo je znao da se Mostar nije nikada predavao. Bilo je teško, ali skoro svaka kuća, svako potkrovlje Luke, Zahuma, Brankovca, Carine, Cernice i Donje Mahale bilo je uporište ljudi kao on, čvrstih i odlučnih da istraju u re-

voluciji. Ljubo Brešan je znao ko je sve u njegovom gradu pristalica pokreta, znao je da borci imaju jednaku podršku i među omladinom i među starijima. Svi su ih pomagali. Te generacije našle su se na zajedničkom ispitu. Svoje misli, onako na brzinu satkane, Feđa je prekinuo iznenadnim pitanjem:

— Kada si došao?

— Upravo sa stanice sam stigao ovdje. Interesuje me kakva je situacija u gradu, šta ste radili i šta namjeravate poduzimati? — pitao je Vrdoljak.

— Vidiš, Vatro, prilike su u Mostaru dosta teške. Pravo da ti kažem da jaje baciš razbilo bi se o šljem na glavi neprijateljskog vojnika. Mnogo ih ima u našem gradu. Organizujemo akcije, prikupljamo pomoć i održavamo stalnu vezu sa bataljonom. Ponosan sam na ove mlade ljude koji svojom neustrašivošću i hrabrošću unose paniku među okupatora.

— Dobro, Feđa, a sada bismo mogli malo porazgovarati i o onome zbog čega sam ja upućen u Mostar. Vjerujem da i sam pretpostavljaš da će u ovoj, i sve težoj situaciji, biti kolebljivaca, da ne kažem da će se neko obeshrabriti i postati izdajnik. Glad, strah, neimaština i neizvjesnost stvaraju kolebljivce. Mostar ima dobre i spremne borce, ali vidiš mi bismo, ipak, morali poklanjati, i u ovim trenucima, daleko više pažnje njihovoj teoretskoj izgradnji, jer gdje nje nema blizu je kolebljivost, a odmah iza nje dolazi izdaja, rekao je Vatro.

— Ja vjerujem u ljude, energično je odgovorio Ljubo Brešan, ustavši sa male stolice. Naši ljudi su dokazali, na bezbroj primjera, kako se treba boriti. Ko može bolje znati nas ovdje, koji smo u ovom vrtlogu, nego što se mi međusobno poznajemo. Dovoljno je u ložionici, gdje ima samo nekoliko članova Partije, reći to ja zadatak, niko neće upitati od

koga je. Radnici znaju da je iza takvih zadataka Partija i on će biti izvršen. Eto, moj Vatro, to su radnici Mostara. Malo je kolebljivaca ovdje. Možda će ih biti, ali sada ih nema.

— Čuj Feđa, ostavimo to sada, daj da vidimo kako je rasprostranjena partijska organizacija u gradu. Ko su ti članovi Partije? Koliko ih ima? Imate li vezu sa selom i jeste li stvorili tamo uporišta? Dobro bi bilo da vidimo spisak svih tih članova Partije, ako ga nemaš trebalo bi ga napraviti, govorio je Vatro smireno i tiho kao da prenosi direktivu.

— Sva ta pitanja dosta su mi čudna. Rukovoditi danas Partijom u gradu, a ne znati ko je njen član, bilo bi smiješno. Uredu, ako se radi o broju, onda to više rukovodstvo već zna. Nas je malo, ali narod je s nama, odgovorio je Feđa.

— O simpatizerima pokreta ne treba spisak. Ne treba nam, jer znamo raspoloženje ljudi ovog grada. Potreban je spisak članova Partije, krijući licemjerstvo Vatro je nastavio.

— Šta će ti podaci rukovodstvu? — ljutito će Ljubo Brešan.

— Pomalo me nerviraš, ako hoćeš i vrijeđaš. Mi smo vojnici Partije, i njeni zadaci svetinja su za nas. Dobio sam zadatak da napravim spisak članova Partije Mostara. Ako to nisi u stanju sada dati, Feđa, ja ću ovdje biti nekoliko dana, pa ćemo ga napraviti, rekao je Vrdoljak.

— Ti ovdje ostaješ duže? — pitao je Feđa.

— Ostaću nekoliko dana.

— Nemam ništa protiv. Možeš ostati ovdje. Možemo sada nešto prezalogajiti — dodao je Brešan.

— Možemo nešto pojesti, ali neću ostati na konaku. Ti znaš pravila: da nismo na okupu. Imam ja drugo, sigurno, mjesto u gradu kod jednog nekompromitovanog Mostarca, procijedio je Vrdoljak.

Sjedjeli su do kasno u noć. Ljubo Brešan je, poslije ove rasprave, bio veoma škrt na riječima. Ispratio je do vrata svoga gosta. Cijelo vrijeme tražio je odgovor na pitanje: kako to da se on slobodno, kasno noći, kreće gradom?

Patrola na svakom ćošku? I rudari, koji odlaze na treću smjenu u rudnik, zaustavljaju se na desetak mjesta. Kako će Vrdoljak preći sve te prepreke? Ubrzo se smirio Feđa. Sjetio se da Partija raspolaze takvim ljudima koji su mu u stanju obezbijediti dokumenta za slobodno kretanje. Ljubo Brešan je legao, onako u pantalonama, i ponovo utonuo u misli. Reprodukovaao je razgovor sa Vatom i sam za sebe dobacio: »Šta se iza ovoga krije«?

Neki crv sumnje nije mu dao mira. Čitav razgovor nagovještavao je nov i neuobičajen rad partijskih radnika. I ranije su Ljubi Brešanu dolazili drugovi, donosili mu zadatke i odnosili izvještaje, ali, niko, poput Vatre, nije tražio spisak članova koji je predstavljao najveću partijsku tajnu.

Feđa je jedva dočekao jutro, poslije nemirne i neprospavane noći. Tražio je da što prije odgonetne sva zagonetna pitanja koja mu je postavio Vatro, a to je jedino mogao u razgovoru sa svojim najbližim drugovima. Tog jutra bio je slobodan, i onako u željezničkoj uniformi, krenuo je da potraži Ivu Bajala i Salema Delalića. Kada im je prenio zahtjeve Vatre i oni su bili iznenađeni.

— Znam, Vatro je i ranije dolazio u Mostar i interesovao se za našu aktivnost, ali ovo što sada traži zaista je čudno, rekao je Ivo Bajalo.

— Sada traži spisak komunista, pa čak i da svaki od njih napiše u kojim i u kakvim akcijama je učestvovao. Traži još kakve se sabotaže vrše i gdje. Posebno traži podatke o našim drugovima koji su po zadatku Partije u domobranima. Interesuje ga

koliko smo prikupili oružja i municije i na koji način dolazimo do toga. Kako mu dati te podatke? — pitao je Feđa.

— Da to, Feđa, nije provala? Da mi takvim spiskom sami sebe ne osudimo na smrt, dobacio je Salem Delalić.

Vremena za razmišljanje nije bilo. Brešan se uputio u Dobroč gdje se 25. maja 1942. godine sastao sa Francom Novakom, kojeg je obavijestio o željama Vrdoljaka.

— Dobro je što mu ništa nisi dao, a ti znaš da takve zahtjeve partijsko rukovodstvo nikada ranije nije postavljalo, pogotovu danas u ratnim uslovima, rekao je Franc.

Odlučeno je da se uputi pismo Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, koje je odnio Salem Delalić.

U međuvremenu Vatro je napustio Mostar.

Ljubo Brešan je s nestrpljenjem iščekivao Delalića, koji je trebao da donese odgovor. Strpljenje je poslije nekoliko dana neizvjesnosti popustilo. Feđa se uputio u Sarajevo i sam potražio Džemala Bijedića i Avdu Humu. Tu je saznao da je pismo, upućeno Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH, palo u ruke, zajedno sa kurirom, policiji izdajstvom Vatre. Ljubo Brešan je saznao da niko iz rukovodstva nije tražio takve podatke i da je Vatroslav Vrdoljak-Vatro policijski agent, pa se vratio u Mostar s jasnim mišljenjem o Vrdoljaku kao i o mjerama koje je poslije njegove posjete gradu trebalo činiti.

— Izdajnik Vatro namieravao je da nas sve do jednog preda okupatoru. Dobro je da je otkriven, govorio je Ljubo Brešan članovima Mjesnog komiteta KPJ za Mostar po povratku iz Sarajeva.

Ljubo Brešana je mučila neizvjesnost koga je sve neprijatelju odao Vatro. Obavijestio je partijske

kadrove o provali i sam je prestao da radi na željezničkoj stanici. Ostao je u dubokoj ilegalnosti. Rijetko kada je izlazio na ulicu, jedino u izuzetnim slučajevima, naoružan, kako bi mogao pružiti otpor u situaciji da bude otkriven.

U to vrijeme, kada je Ljubo Brešan bio u dubokoj ilegalnosti, gradu su bili najpotrebniji ljudi kao što je on.

Borci Mostarskog bataljona, među kojima i ranjenici, poslije Pete neprijateljske ofanzive došli su u svoj grad. Grupe od pet-šest boraca stizale su u okupirani grad, gdje su ih prihvaćali ilegalni radnici, smještali ih na sigurna mjesta, obezbjeđivali im ishranu i liječili ih. Grad je bio pun njemačkih i italijanskih vojnika, ustaša i četnika, a u isto vrijeme u njemu su živjeli borci-partizani, iznureni glađu, koji su se tu, na kućnom pragu, oporavljali za nove borbe koje su predstojale.

— Drugovi, nemamo se čega plašiti, narod je s nama. Onaj na čijoj strani je narod, uvijek je pobjeđivao govorio je Feđa svojim drugovima.

Neustrašivi borac vješto je izbjegavao masovne racije koje su vršene po mostarskim mahalama, ali je ipak izdajstvom pao u ruke policiji. Izdala ga je jedna žena, susjetka, saradnik ustaške policije. Ona je agentima UNS-e rekla za kuću u kojoj se krio Ljubo Brešan.

Kuću, u kojoj se nalazio Feđa, noću između 15. i 16. jula 1943. godine opkolili su ustaški agenti. Našli su Ljubu Brešana. Uhapsili su ga, vezali i odveli u zatvor.

U mračnoj zatvorskoj ćeliji, sa sasvim malim prozorom isprepletenim rešetkama i okovanim teškim vratima sa špijunkom, našao se sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Mostar Ljubo Brešan-Feđa.

— Ko me je mogao izdati? — pitao se Feđa. Njegova nagađanja o tome, da li ga je neko od brojnih ustaških agenata primijetio kada je obilazio dvojicu ranjenika u Donjoj Mahali, prekinuo je bat cokula kroz zatvorski hodnik. Pred vratima ćelije, koju je otvorio ključar, pojavio se visok i mršav ustaša sa cigaretom u ustima.

— Ti si taj komunista, procijedio je ustaša.

— Zašto su me uhapsili?

— Znaćeš! Utrčao je ustaša u ćeliju udarivši ga pesnicom u lice, a zatim naredio dvojici svojih pratilaca da ga svezana dovedu u kancelariju na saslušanje.

Na tom prvom saslušanju, kao i kasnijim svakodnevnim saslušanjima, Ljubo Brešan je na brojna pitanja samo ćutao. Ni šamari, ni pesnice, ni udarci nogu po rebrima, nisu pokolebali borca da bilo šta kaže o pokretu i njegovim pristalicama. Sve niti ilegalne mreže Feđa je u toj torturi mučenja držao za sebe. Ni riječi o svojim drugovima. Poslije saslušanja, skrhan udarcima, krvav i otečen, vraćen je u ćeliju među četiri zida poprskana krvlju njegovih prethodnika.

Ćutanje Ljube Brešana, njegova čvrsta odluka da ne odgovori ni na jedno pitanje isljednika koja su se odnosila na njegovu pripadnost pokretu i poznanstvo sa pojedincima, dovodila je zlotvore u takvu situaciju da više nisu znali kako da muče tog borca. Batinama nisu došli ni do kakvih, za njih, dragocijenih podataka. Sva druga nastojanja, kao i obećanje da će ga kao Hrvata pustiti ako prizna, nisu pomagala i Feđi je to sve, u tim teškim trenucima, izgledalo smiješno.

— Misle da se sa naivnim građaninom obračunavaju. Ni o čemu ni riječi. Moram na neki način javiti drugovima gdje sam. Ni okupator, ni ove njegove

sluge ne smiju znati ko je sve pripadnik pokreta u gradu. To bi značilo istrebljenje. Ali, kako javiti drugovima? — pitao se Feđa.

Nedobivši podatke o pripadnicima pokreta u gradu, niti su došli do priznanja da je Ljubo Brešan partijski rukovodilac, ustaše ga predaju nacističkoj, najsavršenijoj organizaciji za mučenje ljudi, Gestapou, da oni iznude ono što ustaše nisu uspjele.

Zloglasni zatvor, u bivšoj Vladičinoj kući, primio je jednog avgustovskog popodneva zatvorenika Ljubo Brešana, kojeg su, izmučena i izmrcvarena, izvukli iz »erne marice« i ubacili u podrumsku ćeliju. U potpuno dihtovanoj ćeliji, u kojoj je zatvorenik padao u nesvijest zbog nedostatka kisika, u vodi do koljena stajao je Feđa. Svako saslušanje, a bilo ih je desetine, značilo je novo bičevanje i svirepo mučenje sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Mostar.

U tim trenucima, najmučnijim i najtežim ovog mostarskog revolucionara, Ljubo je dobio jednu cedulju, u kojoj je traženo da prizna sve o pokretu, kako bi spasao vlastitu glavu. Odgonetnuo je potpis na cedulji. Bio je to potpis njemu dobro poznatog člana Partije koji je pokleknuo pod strašnim mučenjem.

— Ko bi se nadao od tebe, Hasane, da ćeš postati izdajnik, govorio je za sebe Ljubo Brešan i razbucao cedulju.

Gestapo nije ni na taj način uspio doći do njegovog priznanja, premda je već raspolagao podatkom da je on Ljubo Brešan, rukovodilac partijske organizacije u gradu.

— Ako ne priznaš do pola noći, bićeš streljan, rekao je njemački oficir izlazeći iz prostorija za mučenje ljudi dok je Ljubo Brešan ležao u lokvi krvi na betonu.

To ga nije uplašilo. Čutao je cijelo vrijeme. Ni sutradan kada su se ponovila mučenja, kada je bičevanje izmorilo poput životinja razjarene gestapovce, Feđa je čutao.

Izudaran, modar i otečen, u odijelu krvlju poprskanom, Feđa je prosto izvučen iz Vladičine kuće i ponovo »crnom maricom«, kroz Brankovac, doveden u ustaški zatvor.

Vraćen u policijski zatvor, poslije strašnog mučenja, Feđa je samo želio da sazna šta se događa van zatvorskih zidina. Da li još neko od njegovih drugova, od članova Partije i aktivnih ilegalaca, pao u ruke policije. Mučen tim mislima, ležeći na betonu, jer stajati više nije mogao poslije višednevnog danoćnog mučenja, obhrvao ga je san. Odjednom je svjetlost iz hodnika, u gluvo doba noći, prodrila kroz otvorena vrata, u njegovu ćeliju. Onako otečen Feđa je pomislio da će ga ljudska figura, koja se pojavila na vratima, ponovo voditi na saslušanje. Prevario se prvi put. Na vratima je bio ključar, policajac Mehmed Sarajlić. Čovjek na kojeg je partijska organizacija grada računala kao na najsigurniju vezu sa zatvorenicima.

— Pozdravili su te i svi su već obaviješteni za izdaju. Sutra kad ti dođe ručak, javi mi. Znaš kako?

— rekao je ključar, zatvorio vrata i nestao.

Dok je Ljubo Brešan, mučen u mostarskim zatvorima, dok su na njegovoj koži ostajale modrice, otisci brojnih pesnica, grupa ilegalnih radnika, koji su preko čuvara, dobrim dijelom znali šta se dešava sa Feđom, odlučila je da interveniše. Jedan od njih, Dušan Čulajević, željezničar, otišao je u Dubrovnik da razgovara sa majkom zloglasnog policijskog predstojnika Mate Roke, da bi ona, majčinskom riječju, zamolila sina da pomogne Ljubi Brešanu čestitom čovjeku koji se nevin tereti kao učesnik pokreta.

Iz Dubrovnika je doneseno pismo, upućeno Roki od njegove majke, ali se niko nije usuđivao da mu pismo preda. To bi značilo, rezonovali su ilegalci, priznanje za saučestvovanje u pokretu. Zato je pismo upućeno poštom. Nešto kasnije Ljubin brat Ante Brešan otišao je do šefa policije i zamolio ga da mu omogući da bratu donosi hranu. Na njegovo iznenađenje Roko je pristao. Možda je majčino pismo, stiglo partijskim kanalom do sina Roke, u ovoj zvijeri našlo i nešto ljudskog.

Poslije prvog obroka, koji je Ljubo primio od svoje rodbine, a koji mu je donijela djevojčica Ljeposava Puljić, uvjerio se u riječi koje mu je rekao ključar.

Rukom, koja je smalaksala, olovkom, koja mu je poturena u Vladičinoj kući, Feđa je napisao pismo. Prvo pismo. Pismo kao odgovor na prve vijesti koje mu je djevojčica ispod ručke bakrača doturila u zatvor.

»Još sam tu. Primio sam večeru. Drago mi je za onu vijest o pruzi. Nemojte mi slati kruha. Imam, ovdje dobijem. Opet me obeselite sa nekom novosti. Šta se dešava u Italiji i u svijetu? Da li naši vrše ofanzivu ili miruju. Ima li štogod u Hercegovini? Ovaj način dostavljanja pošte kriti od Ljepe. Dijete je dijete.«

Dvadesetak dana izolovan i mučen nije se predao. Njega je sve interesovalo, premda je bio skrhan od silnih batina, premda je svakog trenutka očekivao kraj. Znao je šta ga čeka, znao je kako završavaju revolucionari koji padnu u ruke neprijatelja.

Veza uz pomoć komadića olovke i sitnih papirića život mu je učinila snošljivijim. Nekako mu je daleko lakše bilo da bar na tom malom komadiću papira napiše riječ dvije, jer je znao da će se te njegove poruke prenijeti njegovim drugovima. Sa-

znanja o aktivnosti udarnih grupa, o izlasku okrijepljenih boraca iz grada, ulijevale su mu snagu, povjerenje i sigurnost da će, ako ne on, a ono njegovi drugovi, koji se bore s puškom u ruci, koji ilegalno djeluju u gradu, izboriti slobodu. Feđa je znao da je jedna od brojnih žrtava. Znao je da je rađanje slobode bolno. Znao je da ona zahtijeva žrtve, pa mu je svako saznanje o borbama partizana u Hercegovini, značilo novo potvrđivanje tih njegovih misli. Potvrđivanje da sloboda traži žrtve.

Nekoliko dana Ljubo Brešan, poslije primanih obroka, koje najčešće ne bi ni pojeo, slao je svoja pisma. Ona su, svako za sebe, najbolji dokaz njegovog odnosa prema drugovima, koji djeluju kao ilegalci i koji pokušavaju izvući iz zatvora Ljuba Brešana. U jednom pismu Feđa je poručio:

»Velika hvala na svemu. Meni ništa nije potrebno. Nastojte svaki put dobaciti mi novine. Puno mi je žao malog Vilke. Čim dođe Ante, javite mi. Kako je deda i Vaso? Malu uvijek vidim. Puno pozdrava svima u komšiluku. Vi ste me mnogo zadužili, bio bih vrlo sretan kad bi vam se mogao bar donekle odužiti. Ja se nadam sve će proći i nastaće bolji dani za naš napaćeni narod. Ponovo hvala, pozdrav Lj.«

»P. S. Uvijek u ručicu sa strane ugurajte malo crne krpice da ne bi primijetili cedulju.«

Ljubo Brešan je obavijestio rodbinu o svom držanju. U pismu je napisao:

»I jučer i danas su me saslušavali. Ja nisam ništa priznao. Pismo koje su mi našli, našao sam na glavnoj ulici. Nisam ga čitao, pa ne znam ni od koga, a ni za koga je. Ne znam ko je to Duško, Lujza i Vasićka. Ovo reci Cunom. Ako ga budu šta pitali neka kaže da mene pozna kao željezničara. Vasićku i Lujzu ja ne poznajem. Nisam nikada bio u Cunoga kući. Danas 5/VIII sam konačno potpisao

saslušanje. Nisu ništa od mene izvukli pa nastavite sa intervencijom. Ako bi me slali u logor molite da me šalju izravno da me ne premlaćuju druge policije (Sarajevo). Pitajte Ankicu ona bi mogla puno znati.«

Posljednje pismo, kojim se na ovaj način javio Ljubo Brešan-Feđa, je glasilo:

»Cedulju koju ste mi poslali, draža mi je nego išta drugo. To je pravi melem, duševna hrana, koja snaži i krv filtrira. Opet mi pošaljite takvog melema. Jučer sam konačno potpisao saslušanje. Pored paklenih muka nisu od mene ni riječi dobili. Mislim da bi bilo suviše optimistički kazati da me neće nigdje slati. Optužba je vrlo teška. Ne znam. Kažite Antinoj punici neka ode kod Marine, neka stalno drži onog Dubrovčanina. Sad ima da se odluči o mojoj sudbini.«

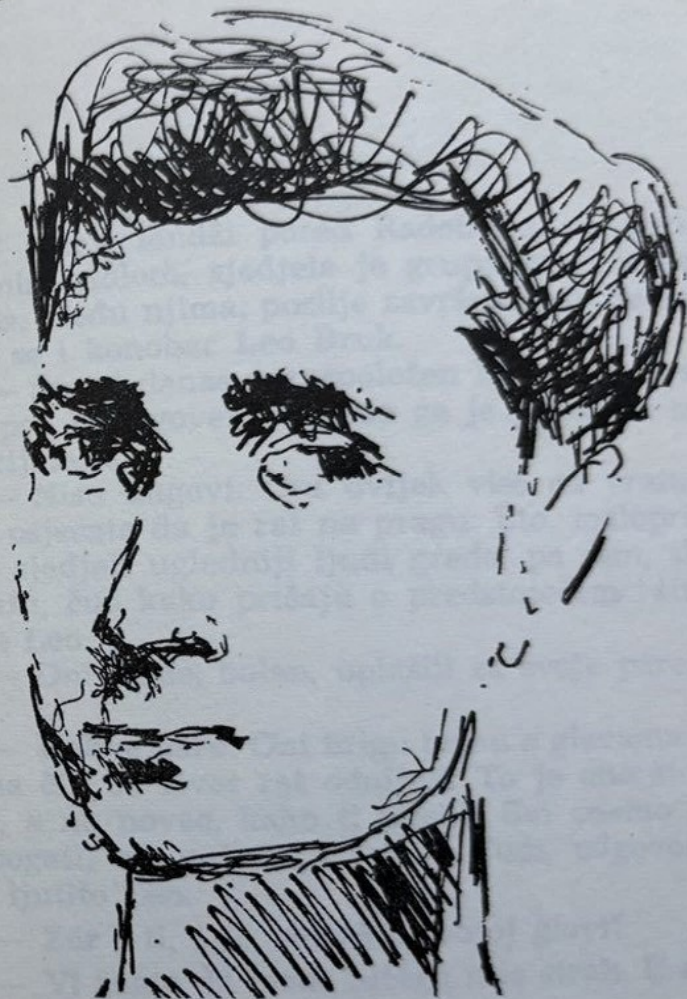
Nade u spas Feđe, da će napustiti ćeliju i zatvor, trajale, su uz obostrano dopisivanje, samo nekoliko dana. Odjednom je zabranjeno da se donosi hrana. Rodbina je pokušala da sazna razloge takvoj promjeni. Rečeno joj je da je Ljubo Brešan ponovo na ispitivanju kod Nijemaca, i da će se, ponovo vratiti u policijski zatvor. Laganja porodici trajala su puna tri dana. Ljubo je i dalje mučen i ispitivan. Samo je govorio, kao i uvijek, »ja ništa ne znam«. Poslije strašnih mučenja presuda je pala. Ljubo Brešan je osuđen na smrt.

Ustaše su donijele takvu odluku. Iz policijskog zatvora Feđa nije sproveden u logor, kako je to njegova rodbina očekivala, čemu se i on potajno nadao. Sproveden je na Mostarsko blato. Tu je strijeljan avgustovske noći 1943. godine. Tu se ugasio život plemenitog čovjeka, vrijednog i hrabrog komunista Ljube Brešana-Feđe.

Plotun fašističkih pušaka, ispaljenih na komunistu, učutkao je zrikavce na hercegovačkom kršu u okolini stratišta. Ljubo Brešan se i smrću pridružio svojim drugovima, strijeljanim na ovom istom mjestu: Mladenu Balordi, Mustafi Čemaloviću-Čimbi, Hamdiji Dizdareviću, Ibrahimu i Omeru Đukiću, Abduselamu Elezoviću, Anđelku Gvatiju, Čamilu Hadžajliću, Mehi Huskoviću, Smaji Ibrulju, Peri i Đorđu Janjaliji, Smajilu Jugi, Nafiku Kazaziću, Šefkiji Komadini, Mirku Konjevodu, Krunoslavu Miličeviću, Osmanu Nožiću, Mehmedu Pali, Avdiji Pavloviću, Teofiku Puziću, Aliji Salkoviću, Ahmetu Sefiću, Muhamedu Šiširaku, Zijadu Vrgori, Zlatki Vuković, Ibri Kazaziću, Slobodanu Vukoviću, Jusufu Čevri i Jusufu Malkoču, koji su strijeljani za iste ideale.

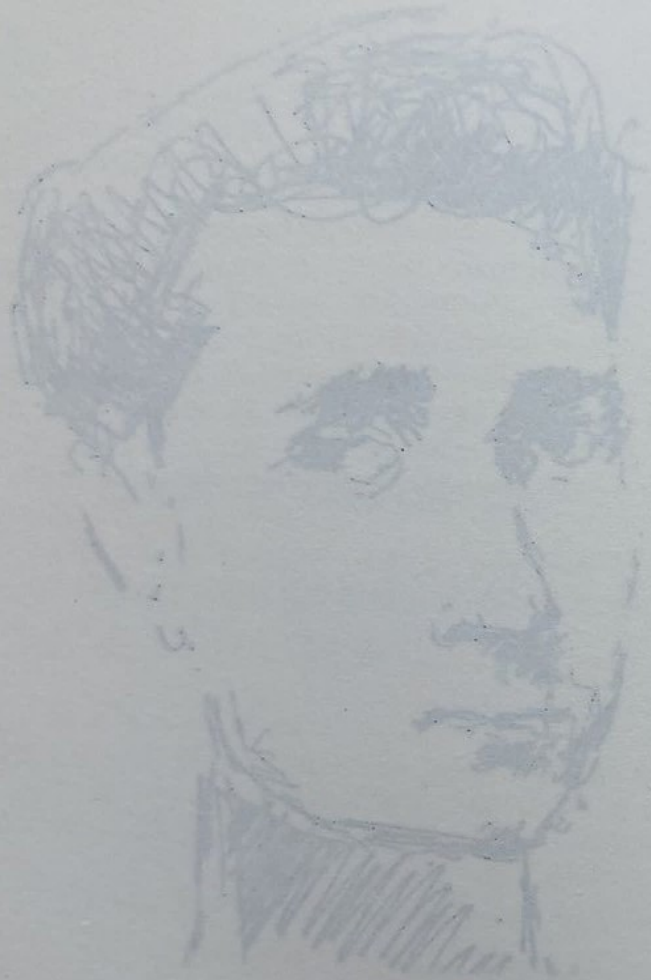
Znao je Ljubo Brešan, znali su njegovi drugovi, da njima pripada samo pobjeda, odnosno sloboda ili smrt, a oni su pali za slobodu.

MITRALJEZAC NA TENKU

BRUK (Franje) LEO

Rođen 1910. u Mostaru. Konobar. Član KPJ od 1941. U NOB stupio 1941. Poginuo februara 1943. u Čelebićima kod Konjica. Za narodnog heroja proglašen 24. jula 1953. godine.

U maloj londži pored Radobolje, za okruglim metalnim stolom, sjedjela je grupa mladića sa Balinovca. Među njima, poslije završene partije šnapsa, našao se i konobar Leo Bruk.

— Što si danas neraspoložen Leo, kao da si ponovo pao u dugove? — pitao ga je jedan od njegovih prijatelja.

— Nisu dugovi. Oni uvijek vise na vratu. Zar vi ne osjećate da je rat na pragu. Eto, maloprije su ovdje sjedjeli ugledniji ljudi grada, pa sam, služeći im kafu, čuo kako pričaju o predstojećem ratu, rekao je Leo.

— Oni su se, bolan, uplašili za svoje pare, reče drugi.

— Kakve pare! Oni brigu brinu o glavama. Niko ne zna čiji će život rat odnijeti. To je ono što njih brine, a ne novac, kako ti misliš. Svi znamo da su oni bogati, ali poštene i čestiti ljudi, odgovorio je malo ljutito Leo.

— Zar i ti, Leo, misliš o svojoj glavi?

— Vi znate da mene ničega nije strah. U stanju sam sve žrtvovati.

— Ti misliš da će biti lako sa Švabom ratovati. Znam ja njih još iz rata, kada smo pošli na Rusiju. U Švaba nema mrdanja. Ili naprijed, ili kugla u čelo. Da ne padoh u zarobljeništvo, sigurno da glavu ne bih izvukao, umiješao se u razgovor uvijek raspoloženi Muhamed Šarić-Šaro.

— Opet ćeš, Šaro, ponoviti priču, kako te je žena ruskog doktora hranila kašikom, a njega viljuškom, rekao je Bošnjčić.

Svi su se nasmijali.

Leo se nadnio nad sto i nastavio:

— Napali su Poljsku i Čehoslovačku. Sada smo mi na redu. Možda već idućeg proljeća. Naša vlada, prema pisanju »Vremena«, skoro je uvjerena da nas neće napasti. To je ono što me najviše plaši.

— Otkad se ti, Leo, počeo baviti politikom?

Dižući se sa stolice, pogledavši svoje društvo, dosta ljutit na sagovornike, Leo im dobaci:

— Vama je samo kenjčijanje u glavi.

Pozdravio se sa društvom. Dok su mu prijatelji nešto dobacivali, zamjerajući mu što rano odlazi kući, Leo je napustio gostionicu.

Taj vrijedni konobar, koji je znao i po 12 časova dnevno služiti goste, uvijek je, sa svojom dobroćudnošću, znao primiti svoje drugove, koji su tu, skupa sa njima, odrasli. Po svojoj naravi nenametljiv, ali energičan i eksplozivan, Leo je služio kao primjer svojim susjedima.

Potiče iz porodice učitelja Franje i majke Ivanke. Krug njegovih vršnjaka, koji je uvijek bio na okupu, gledao je u Leu najboljeg druga, uvijek spremnog da pomogne, da podijeli s njima i zadnju paru koju je imao. Njegovi roditelji, a i brojni susjedi, bili su iznenađeni kada su čuli da je Leo odbio da pohađa Trgovačku školu. Ta njegova odluka predstavljala je jak udarac za njegovog oca, koji je najbolje poznao sposobnosti i nadarenost svog sina. Leo je bio zapažen đak. Isticao se znanjem. Bilo mu je dovoljno da sasluša lekciju u školi, pa da, bez ponavljanja kod kuće, dobije dobru ocjenu. Umjesto školskih knjiga Leo je najčešće čitao romane, krijući

to vješto od svojih roditelja i brata Mirka. Dosadno mu je bilo na nastavi. Bio je nestrpljiv. Ponavljanje lekcija, uporno insistiranje nastavnika da se pojedina pravila nauče od riječi do riječi, zbog čega su proganjali i maltretirali Leove drugove, njemu je školu učinilo nesnošljivom. Govorio je svojim drugovima da se gradivo suviše sporo prelazi, da se stvari ponavljaju, što sve skupa prelazi u dosadu. Zbog toga je počeo i izostajati sa nastave. Odlazio je iz kuće svojih roditelja u vrijeme kada se polazilo u školu, ali njegovo mjesto u klupi bilo je prazno. Izostanke je ređao jedan za drugim. Dok su njegovi drugovi sjedjeli u klupama i slušali predavanja, Leo je, negdje u parku, sjedio i listao njemu dragu zabranjenu knjigu, koju je krio među školskim priborom. Izostanke nije mogao pravdati. Nije bio bolestan, a nije htio lagati. Na sve poruke da nastavi školovanje, na uporno insistiranje roditelja, Leo je samo ćutao. Uslijedila je odluka o isključenju iz škole. Leo je to primio potpuno mirno. To je i očekivao. Kada su ga upitali šta će raditi, Leo je odgovorio:

— Učiću neki zanat.

— Kakav zanat, kad si školu napustio.

— Biću konobar!

— Radićeš kao obični kelner. Znaš li ti ko ide na taj zanat, prigovorili su ukućani.

— Svaki je posao čestit, pa i konobarski, samo treba pošteno raditi. Ne stidim se nikakva posla, pa ako ne mogu raditi kao konobar ne bi mi teško bilo ni da čistim gradske ulice. Svaki hljeb je sladak koji se poštenim radom zarađuje, odgovorio je Leo i napustio roditeljski dom. Radeći kao konobar, kod privatnih ugostitelja, Leo je zarađivao hljeb za sebe i svoju porodicu.

Oženio se. Za četiri godine dobio je tri sina: Emerika, Franju i Josipa. Njegova žena Jelena savijala je djecu oko sebe, dok je Leo ostajao na poslu do kasno u noć. Porodični život nije smetao Leu da se uključi u štrajkove i demonstracije, organizovane neposredno pred rat. Među radnicima je našao svoje mjesto. Nije se plašio policije ni žandarma. Nije se plašio da će njegova djeca ostati bez hljeba, ako bude uhapšen kao demonstrant.

Prvih ratnih dana, već dobro provjereni Leo, dobio je zadatak da se uvuče u redove »Hrvatske zaštite«. Njegov zadatak je bio da razoružava bivše jugoslovenske vojnike i da stvara skriveni magazin oružja i municije.

Kapitulacija zemlje. Narod, koji je ostao bez svoje vojske, nije mogao pružiti otpor okupatoru, čije su jedinice vrlo brzo prekrile teritoriju Jugoslavije. Raspuštena vojska slijevala se, u paničnom strahu, u Mostar. Mnogi vojnici bacili su opasač i oružje. Na željezničkoj stanici u Mostaru, tih dana, vladao je pravi metež. Pripadnici »Hrvatske zaštite«, frankovci i drugi zahtijevali su da vojnici predaju oružje njima.

Kada je jedna kompozicija iz Sarajeva stigla u Mostar, u civilnom odijelu s puškom u ruci, koja je umjesto remena imala kanap, pojavio se pred voz, pun vojnika i Leo Bruk.

Među brojnim vojnicima našao se i Franc Novak. Njega su, kao i druge, zaustavljali pripadnici »Hrvatske zaštite«. Franc Novak je bio iznenađen kada su ga ljudi u civilnim odijelima zaustavili, prijeteci mu da će oni s njim raščistiti, da će mu preispitati prošlost, očito aludirajući na njegovu pripadnost Komunističkoj partiji Jugoslavije.

— Pustite ga meni, da mu sudim, javio se Leo sa puškom u ruci prilazeći Francu Novaku.

— Zar i ti Leo...?

— Zaveži! Ni riječi više. Naprijed, zagalamio je konobar sa Balinovca, dobar poznanik i drug Franca Novaka, koji mu je ranije davao propagandni materijal.

Pošto su izašli na ulicu, na kojoj je vladala gužva, Leo je, vrlo brzo, riješio neizvjesnost koja je mučila njegovog »zarobljenika« riječima:

— Nas nekoliko je pod oružjem. Zadatak nam je da prikupljamo oružje i spasavamo drugove. Zastavljamo vozove i obavještavamo vojnike da bježe, da ne bacaju oružje, da ga čuvaju, jer će im trebati.

Leo je odveo Franca Novaka u kuću Slavka Prohaske, koji je ležao paralizovan. Tu ga je »razoružao«. Franc je ostavio svoje oružje, položio je pušku na mjesto gdje ih se nalazilo još dvadesetak i hrpa municije. Tek tada mu je bilo sve jasno s kakvom namjerom je Leo dežurao na željezničkoj stanici. Iz tog skrivenog magazina oružja naoružali su se prvi borci koji su krenuli iz Mostara.

Leo se nalazio u nekoj stalnoj žurbi. Odlazio je kod nekih ljudi čija imena nije spominjao ukućanima, a njega su isto tako često tražili, nepoznati ljudi. Sve to nije bilo jasno njegovim ukućanima.

Poslije poziva koji je Komunistička partija Jugoslavije uputila narodu da se diže na ustanak, Leo se našao, kao kandidat za člana KPJ, pred velikom dilemom. Sve zadatke je do tada svojski izvršavao. Trebalo je, rezonovao je on, da i sam krene na već formiranu slobodnu teritoriju, trebalo je da s oružjem u ruci stupi u borbu protiv neprijatelja. Leo se odlučio.

Sa svojim drugovima iz Bakamluka i sa Balinovca Leo je nekoliko dana rasturao letke po kućama. Policija im je postavila zamku. Ilegalci su pret hodno porazbijali sve sijalice na ulicama, pa su, za-

štićeni mrakom, išli od kuće do kuće. Policajac je iznenada, iz jednih avlijskih vrata, istrčao pred Lea. Konobar nije oklijevao. Zgrabio je policajca, oborio ga na zemlju, izvadio mu pištolj, a zatim preko bašta otrčao do kuće Slavka Prohaske. Dok se Leo hrvao sa policajcem, ostali su imali vremena za bjegstvo. Naslućujući da ga je policajac, ako ni po čem drugom, a ono po glasu, prepoznao, Leo je insistirao da ide u partizane. Taj zahtjev postavio je Francu Novaku rekavši mu:

— Za mene ovdje nema života. Sa ovim mrcinama ne može se razgovarati drugačije nego preko mušice.

Svim ukućanima nije mogao reći pravu istinu gdje odlazi. Rekao je to majci i ženi. Rastanak je bio težak. Pred polazak u partizane došao je kod majke, kojoj je, tek što su se pogledali i upitali, rekao:

— Odlazim u partizane.

— Gdje ćeš ti u partizane, možeš poginuti? — pitala je majka Ivanka, kojoj sve to nije bilo jasno i briznula je u plač.

— Jazuk!

— Šta će biti sa tvojom djecom? — pitala je majka.

— Ako ja poginem, siguran sam da će se drugovi brinuti o mojoj djeci, odgovorio je Leo.

Suznih očiju, uz plač, majka se oprostila sa Leom, kome se suviše žurilo, riječima:

— Pazi se, bog te čuvao, dragi Leo!

Napustio je Mostar. Iz grada, koji je toliko volio, ispratila ga je jaka jesenja kiša. Te noći grad je poslao još jednu grupu boraca prema Boračkom jezeru, u kojoj je bio i Leo Bruk. Poslao je najvjernije sinove, naoružane, u borbu za slobodu.

Kada je Leo išao sa svojim drugovima put Boračkog jezera, dok ga je šibala hladna kiša, sjetio

se da je njegov brat Mirko učiteljevao u selu Borci. Kakva slučajnost! Brat prosvjećivao selo, učio djecu naših gorštaka slovima, a on dolazi na to područje, sa oružjem u ruci, sa drugovima, da sa nekim učenicima svoga brata vodi zajedničku borbu protiv okupatora i njegovih slugu.

Do tada mirno Boračko jezero, na kojem su se u vrijeme ljetnih žega okupljali skauti i izletnici iz Mostara, Sarajeva, Konjica i drugih mjesta opsjednuto je novim, naoružanim gostima. Stigli su borci iz Konjica, Mostara, Jablanice i okolnih sela, među kojima i Leo, koji se najbrže adaptirao novim uslovima života. Dok su borci svakodnevno učili rukovati oružjem, dotle je Leo odlazio i pomagao seljacima u obavljanju njihovih svakodnevni poslova. To ga je učinilo bliskim ljudima koji su ga prvi put sreli, ali kojeg su, zbog njegove radinosti, zavoljeli.

Partizanske čete, iz taktičkih razloga, nisu bile na okupu. Razbacane po okolnim selima, međusobno su održavale vezu. To je onemogućavalo neprijatelja da napravi prodor na slobodnu teritoriju. Leo je ubrzo postao zamjenik komandira treće čete, čiji je komandir bio Blagoje Vučurević, a komesar Aziz Koluder. Četa se nalazila na Blacama. Raspolagala je sa 50 pušaka i jednim puškomitraljezom, koliko su približno imale i sve druge čete Konjičko-mostarskog bataljona. Bataljon je brzo rastao. Dolazili su novi borci. Mnogi golobradi.

Akcije bataljona, koje su u to vrijeme izvođene, bile su najbolji agitator za stupanje novih boraca u partizanske jedinice. Narod tog kraja prihvatio je narodnooslobodilačku vojsku. Svi su bili za partizane. Izuzetak su predstavljali pojedinci, bogatiji ljudi, koji nisu imali povjerenja u narodnu vojsku, sa crvenom petokrakom na kapi, vojsku koja nije imala ni vlastito oružje, ni bogato snabdjevene ma-

gazine. Takvi su gundali protiv partizana, hvatali veze sa ustašama, četnicima i Italijanima, kako bi sačuvali svoju imovinu, kako bi izbjegli da iz svog stada odvoje koje šilježe, a iz hambara koju oku žita za borce. Za takve se znalo i u bataljonu, ali se uvijek među borcima govorilo da sa takvim, premda daju otpor, ne treba postupati neljudski, dok se ne dokaže njihova saradnja sa okupatorom, vjerujući da će i oni jednog dana uvidjeti ispravnost oslobođilačkog rata.

Borci su često sjedjeli na sastancima. Slušali su predavanja. Komesari četa su neumorno objašnjavali ciljeve narodnoslobodilačkog rata. Komunisti su pomagali svojim drugovima, kako bi ih, u granicama svojih mogućnosti, potpunije upoznali sa teorijom marksizma-lenjinizma. To je davalo ton jednom novom načinu života. Na tim skupovima drugovi su međusobno prepričavali ono što su ranije čuli o moći Crvene armije, o Sovjetskom Savezu. Pričali su o kolhozima, velikim tvornicama, brojnim radnicima, a ponekad razgovor bi povelu o životu u svom gradu, o buređžicima i smokvari. U tome su našli i potrebu i zadovoljstvo, kako bi bar donekle skratili duge zimske noći.

— Druže Leo, šta misliš ti o bogu? — pitao je jedan borac, koji je tog popodneva slušao komesarevo predavanje.

— Plašljivci su izmislili boga. Ljudi tromi i lijeni, pogotovo oni koji se osjećaju usamljenima, njima treba neka zaštita, nesigurni u sami sebe, izmislili su boga da on bdi nad njihovom sudbinama, odgovorio je Leo.

— Kada sam na straži, kada sam sâm, kada prisluškujem hoće li šta šušnuti tad i pomislim ponekad na boga. Kao da će mi on priteći u pomoć.

Ipak, kad pogledam da li je metak u cijevi, onda mi je nekako lakše. Prosto, druže Leo, ovo oružje izgleda naš pravi bog, govorio je borac koji je po dolasku sa straže jeo puru.

Dok su drugi voljeli rasprave na temu šta će biti kada se zemlja oslobodi, zašto će se ko osposobiti i šta će ko raditi, Leo je najčešće govorio: »Pazite od čega se dans živi«. Time je on ujedno pravdao svoja nastojanja da svaki borac bude spreman za akciju, da korisno zna upotrijebiti oružje i nadmudriti neprijatelja.

— Ako mi ne uhvatimo neprijatelja u klopku, ne namjestimo mu zamku, sigurno je da će on biti nemilosrdan prema nama. Zato je naš jedini izlaz, kada stupimo u borbu, pobijediti, često je govorio Leo.

Bitaka je bilo. Smjenjivale su se jedna za drugom. Borci su sa jedne zasjede nailazili na drugu. Odbijali jedan napad, prihvaćali drugi. Leo je, u tim brojnim borbama, bio hrabar i snalažljiv. Znao je u odlučujućem trenutku nadmudriti neprijatelja, naročito uz pomoć svojih bombaša ili lukavim postavljanjem zasjeda. Borci su cijenili te njegove vrline. Nisu ga poštivali samo zbog njegove hrabrosti i odlučnosti, njegove energije i istrajnosti, već i po njegovoj dobroti, ljudskosti, poštenju i plemenitosti. Znao je šta znači lijepa utješna riječ, ali je znao da za svakog borca nađe košulju, džemper ili koji metak, kojih je često nedostajalo. Dijelio je posljednji zalogaj hljeba, pomagao iscrpljenima i bolesnima, a mlađe je uvijek savjetovao i upozoravao na njihove propuste, koji su dolazili zbog njihove nesmotrenosti u akcijama. Čuvao je te mladiće, savjetovao na opreznost. On je to sve lijepo znao, nimalo uvredljivo i potcjenjivački, saopštiti borcu. Nikada se nije dizao iznad sredine sa kojom je bio, sa kojom je di-

jelio dobro i zlo, a svi su za njega govorili da je vrlo pametan.

Na tom području gdje se nalazio Konjičko-mostarski bataljon, četnički pokret se naslućivao još u decembru 1941. godine. Nešto kasnije, na taj teren, došao je iz Srbije četnički organizator Todorović sa grupom bivših žandarma i podoficira. Njegova namjera je bila da oživi i ponovo formira četničke grupe, da razbije jedinstvo naroda na ovom području. Ubrzo je otkriven. Likvidirale se ga partizanske jedinice u Kifinom selu (Nevesinje), gdje je počeo otvoreno djelovati.

— Meni je nezgodno da govorim o Todoroviću i njegovoj prljavoj misiji, jer će neki misliti da to govorim kao Hrvat. Ja tvrdim da je jedino ispravno ustati protiv svakog onoga ko pokušava, na bilo koji način, da razbije jedinstvo naroda ovoga kraja, kome smo mi prvi došli, uzeli ga u zaštitu i za čiju slobodu su već pali i Srbi i Hrvati i Muslimani. Likvidacija Todorovića potpuno je opravdana i ne smijemo dozvoljavati špijunima, bilo sa koje strane, da nas razjedine, govorio je Leo na četnoj konferenciji.

Riječi Lea Bruka naišle su na podršku boraca, na podršku većine stanovništva. I one su doprinosile da bataljon brže raste, da se akcije partizana pomažu, da se o njima priča. U to vrijeme po selima se pričalo o akcijama desetine u kojoj su se hrabro borili Ekrem Jusufović, Ismet Kreso, Ante Zuanić, Mustafa Kanjo, Hilmiya Hakalo i Husnija Kanjo u Janjini. Zatim o bitkama na drugim frontovima. O likvidacijama ustaških patrola, o zarobljavanju Italijana.

Ono što su borci osujetili i razbili prve ratne godine, izdaju četnika, polovinom 1942. godine, nisu je mogli spriječiti. Četnici su udarili na komuniste, borce narodnooslobodilačke vojske. Najteža situacija

je bila u Bijeloj. Izdaja četnika se naslućivala, ali niko nije mogao naslutiti da će ona biti tako masovna, pa se u pojedinim sredinama nisu preduzimale mjere predostrožnosti, posebno u pogledu pojačanih straža od provjerenih boraca. Četnički izrodi napali su borce, u prvom redu na mjestima gdje je najviše bilo komunista, mučki i iznenada 15. juna 1942. godine, pred samo svitanje. Prethodnog dana partizani su vodili žestoke borbe protiv ustaša. Kada su se borci odmarali, poslije napornih borbi i stalnog bombardovanja, oko tri sata izjutra, sa svih strana, sručile su se bombe, rafali puškomitraljeza, plotuni pušaka na partizane uz divljačko urlikanje četničke bande. U tim trenucima, među iznenađenim borcima, nastao je metež. Mnogi se nisu mogli snaći, niti u prvi mah znati o čemu se radi. Onako zatečeni u školi, koja se nalazi u jednoj uvali u Bijeloj, prihvatili su oružje i bunovni odgovorili vatrom na vatru. Borba se razvila na život i smrt. Četnika je bilo 130, a partizana, koji su ostali u školi, svega tridesetak. Na spratu se nalazilo 11 drugova, a ostali su bili u prizemlju. Veze između spratova nije bilo, jer se na sprat išlo stepeništem iz dvorišta. Probijen je plafon i borci su međusobno uspostavili vezu. Komesar čete Stjepan Šulentić, zamjenik komandira čete Vlatko Lazarević obavijestili su borce o čemu se radi i ko ih je napao. Borba je trajala dugo. Tu se naročito istakao Meha Taso, radnik iz Mostara, koji je cijelo vrijeme dežurao i uvijek bio spreman da svaku ubačenu bombu vrati kroz prozor četnicima.

— Evo vam bomba, mi danas ne primamo poklone, veselo je dobacivao Meha Taso vraćajući četničku bombu i tako svojim šeretlucima hrabrio drugove.

U toj neravnopravnoj borbi, iznureni glađu i žeđu, borci su odlučili da se probiju iz ovog paklenog obruča. Bombaši su prvi počeli krčiti put bombama, a iza njih su svi ostali krenuli na juriš. Stjepan Šulentić, student iz Mostara, pri izlasku iz škole je povikao:

— Drugovi, poginuh, naprijed...

Borci su se izmiješali sa četnicima. Iznenadni juriš boraca unio je paniku među četnike, koji su se dali u bjekstvo, tako da su se partizani, poslije velikih borbi, kroz četničke zasjede uspjeli prebaciti do Crnog polja i Tisovice, gdje su se našli sa ostalim dijelovima bataljona.

Izdaja četnika iznenadila je komuniste i u drugim četama. Preživjeli borci Konjičko-mostarskog bataljona skoncentrisali su se na Crnom polju, zadržali se kraće vrijeme na Tisovici i Bunarima. Sve to bilo je nesigurno, jer su se našli na domaku Konjica i Ostrošca, gdje su bile skoncentrisane jake neprijateljske snage. Partijsko rukovodstvo bataljona pokušalo je da uspostavi vezu sa ilegalnim radnicima u Konjicu i Jablanici, kako bi preko njih utvrdili gdje bi se najprije mogli priključiti drugim partizanskim snagama. Franc Novak je sa Salkom Zebićem, radi toga sišao u Jablanicu, ali je bio iznenađen kada ga je upitao Mirko Bilić, kojem su se obratili:

— Pa, Franc, zar vas još ima?

— Ima nas još, i to mnogo, uvjerljivo je rekao Plavi, iako je znao koliko je palo drugova.

Mostarski bataljon, kakvo je ime dobio poslije koncentracije snaga na Tisovici, odlučio je, nakon desetodnevnog predaha, da izvrši prelaz preko Neretve i poveže se sa partizanskim jedinicama na području Prozora i Livna. Prije prelaska Neretve, jedna patrola partizana ispitala je snage neprijatelja na

području Ostrošca. Dobro je obaviještena da se u Ostrošcu tada nalazilo stotinjak domobrana i nekoliko oružnika. Donijeta je odluka da se iznenadnim napadom likvidiraju neprijateljska uporišta. Taj prelaz preko Neretve odabran je radi mosta kako bi partizani, svoju komoru, u kojoj su imali brojnu stoku mogli prevesti. Ostrožac je pao. Partizani su krenuli prema Prozoru, kasnije Žepču, Jajcu i drugim mjestima.

Leo Bruk je došao kasnije u sastav Mostarskog bataljona, jer se on skupa sa Džemalom Bijedićem, Ademom Bućom, Halidom Mesihovićem, Azizom Koluderom i drugim probijao preko Igmana i tamo povezao sa Igmanskim odredom. Čim je stigao, Leo je govorio svojim drugovima:

— Žao mi je što smo napustili onaj kraj. Tamo ima mnogo poštenih i čestitih ljudi, koji su se saživjeli s nama, a poslije ove izdaje, pitanje je kako će četnički krvoloci postupati s njima. Da mi je samo uhvatiti tog Stevana Andrića, pa da mu ja pokažem.

— Andrić je otegao papke, dobacio je jedan borac. Enes Orman popeo se na tavan, neopaženo podigao ciglu na školi u Bijeloj, odabrao žrtvu i opalio. Njegov precizan pogodak oborio je Andrića, bivšeg lugara, jednog od organizatora četničke izdaje koji je odmah bio postavljen za komandanta.

— Sad mi je nešto lakše. Tako treba da završi svaki izdajnik, uzvratilo je Leo borcima koji su mu pričali ko se sve našao na strani četnika.

U predahu između bitaka Leo je samo ponekad imao vremena da utone u misli, da se za trenutak prenese u svoj rodni grad, da razmišlja o porodici. Iščekivanje poruka iz grada, stalna neizvjesnost za sudbinu porodice, stvarala mu je viziju o slobodi, o budućem životu sa svojom porodicom, o igri sa

svojim sinovima za čije je živote, za čiju je slobodu prihvatio oružje, kao što su to učinili i njegovi drugovi da bi izborili slobodu za sve sinove, za generacije koje će se rađati u slobodnoj zemlji. To su bili teški, ali duboko ljudski trenuci, u kojima je Leo, onako sam za sebe, tražio odgovore na brojna pitanja koja su mu se između borbi i marševa nametala.

Nije bio siguran da će njegova poruka sa borbenih linija, negdje iz planina, stići njegovim ukućanima. Našao je vremena i napisao poruku svojoj rodbini. Danima je pismo nosio u džepu, čekajući priliku da ga po kuriru uputi u Mostar. Uspio je u tome i pismo je stiglo njegovom ocu Franji, koje glasi:

»Dragi roditelji!

Evo da vam se javim, da sam živ i zdrav, što i vama svima želim. Nalazim se nedaleko od Mostara, svega 40 km. Prošli smo jedan dugačak i naporan put u zadnjih nekoliko dana. Prešao sam iz Igman pl. preko Bjelašnice u Konjic, otale u Prozor, te G. Vakuf, Bugojno, Kupres, Duvno i Posušje...

... Često puta čitam prljave laži u Pavelićevoj štampi, što mislim ni jedan pametan čovjek ne može vjerovati. Ali se približuje i njegov dvanaesti čas. Iz daljine se već čuje posmrtno zvono njegovo i ustaške »nezavisne«. Narod glada na sve strane. Mi se kroz borbu probijamo i svim snagama našega oružja sprečavamo da okupator i ustaški psi opljačkaju žito našeg naroda. Često puta ga otimamo od njih i opet dijelimo narodu od koga je i uzeto. Čitam da je izašla knjiga »Kozara grob partizana«. U Kozari i Knežpolju i danas odjekuju partizanske pjesme i sva je pokrivena njemačkim, mađarskim, ustaškim, italijanskim i četničkim banditima. Mogli su slobod-

no nazvati knjigu »Kozara grob okupatora i njegovih slugu...«

...Prošli smo kroz selo Vukovsko na Vukovskom polju poslije ustaško-njemačke ofanzive. Zatekli smo 150 žena i djece poklane od tih razbojnika. Da smo za tri sata ranije stigli, mogli smo to spriječiti, ali što ćemo. Zločini i krv svuda kuda se krećemo od tih zvijeri u ljudskom obliku.

Pozdravi Jelu i sve njezine ukoliko ih vidiš i molim te da ih pomogneš koliko je moguće. Znam da je glad u Mostaru.

Ukoliko ti se neko obrati za pismo meni, ovako ga adresiraj:

Drug Leo komandir III čete, Most. bataljona I Hercegovačke Udarne brigade.

Nema traga da li je Leo više slao pisma svojoj rodbini. O daljem njegovom kretanju, o njegovim borbama ostalo je niz uspomena. Učestvovao je u bici za Prozor. Učestvovao je u uništenju divizije »Murde«, a zatim u borbama koje su se vodile u kanjonu Rame i Neretve. Bio je mitraljezac na tenku.

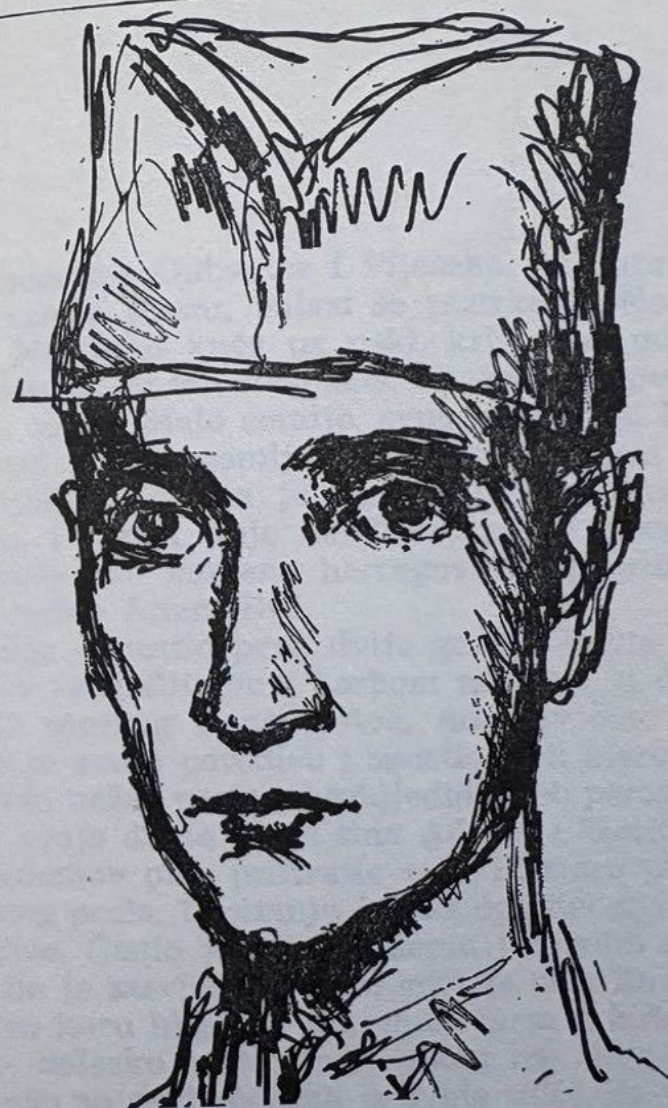
Tenkovska jedinica, formirana pri štabu Treće udarne divizije krenula je u pravcu Konjica.

Kod Čelebića, između Konjica i Ostrošca, poginuo je Leo Bruk. Tenk se survao u provaliju i u njemu Leo, kao i vozač tenka Crnogorac, koji je imao crni povež preko oka. Tu su pala dva iskusna i hrabra borca, tu je ostao tek zaplijenjeni tenk.

Nešto kasnije drugovi su ih izvukli i tu, nedaleko od mjesta pogibije zakopali.

Poginuo je mitraljezac tenka. Nije dočekao slobodu, nije stigao da još jednom zagrlji svoju rodbinu, svoja tri sina, koje je posljednji put izljubio jedne kišne jesenje noći, dok su djeca spavala, onako krišom, i tako se oprostio s njima.

NEPOKOLEBLJIV DO SMRTI

BUC (Ibrahima) ADEM

Rođen 1914. na Bivoljem Brdu kod Mostara.
Član KPJ od 1940. U NOB stupio 1941. Strije-
ljan 1943. u Sarajevu. Za narodnog heroja pro-
glašen 26. jula 1949.

Tamo iza Gubavice i Pijesaka, na putu od Mostara prema Stocu, nalazi se raštrkano selo Bivolje Brdo. Nekoliko kuća uz uski, krivudavi put, predstavljale su centar ovog sela. Njegovi stanovnici živjeli su teško. Malo zemlje, svugdje kamen. Korišćen je svaki pedalj zemlje, da bi se uzgojem duhana preživjelo. I duhan je samo mogao podnijeti ovu zemlju, i sunce, koje nemilosrdno, od jutra do večeri peče ovo kameno hercegovačko područje. Eto, tu je rođen Adem Buć.

Nije upamtio prve dvije godine života na selu. Gonjen neimaštinom i borbom za život, u doba migracije seoskog stanovništva, Ademov otac Ibrahim poveo je svoju porodicu i spustio se u Mostar, da bi u njemu našao posla, obezbijedio hljeb porodici i podigao svoje dvoje djece sina Adema i kćerku Azizu.

Ademov otac prihvatio se u Mostaru prvog ponuđenog posla. U pitanju je bila egzistencija njegove porodice. Čistio je ulice. Adem i ostalim ukućanima bilo je sasvim svejedno gdje je otac Ibrahim zarađivao koru hljeba i unio malo mrsa u kuću. Adem je po dolasku u Mostar, svikao na novu sredinu. Upoznao se sa dječacima iz svoje ulice, sa vršnjacima u kratkim pantalonama, prljavih i bosih nogu. S njima je provodio svoje djetinjstvo i rastao. S njima je išao u osnovnu školu. Bio je to dobar đak. Nije mu siromaštvo ometalo učenje.

Adem je bio jedinač u porodici, pa je u njenom krugu uživao neke privilegije. Njegov otac, vidjevši

da će od Ademova školovanja biti koristi, smogao je snage, svojim trudom i znojem, da ga pošalje u Beograd na srednju geodetsku školu.

Po prirodi miran, nenametljiv, Adem je završio školovanje u Beogradu. Za vrijeme školovanja u Beogradu je brzo stekao brojne poznanike i prijatelje, među srednjoškolskom i studentskom omladinom. Od ranije, suočavan sa bijedom i neimaštinom, brzo je uvidio pravednu borbu i ciljeve revolucionarnog pokreta među školskom i studentskom omladinom u Beogradu, pa se i sam svim svojim bićem, predao i posvetio tom pokretu.

Ali on nije zaboravljao ni svoje rodno selo. Svaki ljetni raspust iskoristio je da, po dolasku u Mostar, skokne u Bivolje Brdo, kod svoga strica, da obiđe svoje jarane, da im sa ushićenjem priča o Beogradu i njegovim revolucionarnim strujanjima, da im govori o događajima, poslije čega bi se vraćao u Beograd, prionuo za knjigu, učio i radio.

Kada bi odložio knjigu, naučivši školsku lekciju, prihvaćao je drugu. Viđan je u društvu napredne omladine sa kojom je, kroz ilegalne kružoke, čitao i razrađivao, diskutovao i razmjenjivao mišljenja o temama iz marksističke literature. U sebi je ljubomorno čuvao neku nevjerovatnu energiju za pisanom riječi. Bio je neumoran čitalac. Uvijek je visio nad knjigom.

Ovaj veoma disciplinovani mladić, požrtvovan na radu, do kraja savjestan, posebno je bio cijenjen među starijim studentima iz Hercegovine, koji su studirali u Beogradu. Veoma predusretljiv, nastojao je da svakom pomogne onoliko koliko je on, u to vrijeme, znao i mogao.

Poslije dvadesetpetodnevnog boravka u beogradskom zatvoru Avdo Humo se vratio u svoj stan. Gazdarica je bila neumoljiva. Trebalo je naći smje-

štaj negdje na drugom mjestu. U blizini Terazija susreo je Adema Buća, kojeg već duže vremena nije vidio. Pošto su se upitali za zdravlje, Humo ga je zapitao:

— Ademe, ima li gdje prazan krevet, gazdarica me izbacila na ulicu?

— Ima kod mene, odgovorio je Adem.

Humo se smjestio sa svojim drugom u malu sobicu, sa dva kreveta. Do kasno u noć njih dvojica bi razgovarali. Tu se Humo najbolje uvjerio koliko je Buć volio knjigu, koliko je bio gladan znanja. Na njegovu molbu, Humo je, skoro svakodnevno, donosio novu literaturu i davao mu je na čitanje. Kasnije su, njih dvojica, raspravljali o svakoj pročitanoj knjizi.

Bogatiji iskustvom Humo je kroz šestomjesečni boravak sa Bućom ocijenio njegove ljudske kvalitete, sposobnosti, njegovu borbenost, neposrednost, revolucionarstvo i volju za životom i stvaranjem. Prvom prilikom, kada je Humo dolazio u Mostar, rekao je Mustafi Pašiću, sekretaru Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu ko je Adem Buć, kakva mu je vrijednost kao čovjeka, predloživši da ga prime u KPJ. To je i učinjeno po povratku Adema Buća u Mostar, kada je sa sobom donio diplomu geometra.

Početkom Drugog svjetskog rata, napadom Njemačke na Poljsku, zbivanja u zemlji, kao i težak život seljaka, usloveli su da su se seljaci sa Bivoljeg Brda počeli nešto više interesovati za sva ta zbivanja. Tome su još doprinijeli povremeni izlasci starih komunista, kao što je bio Mehmed Krpo. U to vrijeme u Duhanskoj stanici u Domanovićima radilo je više radnika. Među njima su bila dvojica Imočana, studenata koji su zbog komunističke djelatnosti u Beogradu, u pravom smislu riječi, deportirani na

Domanovića. Pod njihovim uticajem su mještani ovog kraja počeli da se organizovanije skupljaju.

Ondašnje vlasti nisu bile raspoložene da se na Bivoljem Brdu izgradi osnovna škola. Da bi pomogli svojoj djeci da ne pješače do osnovne škole na Domanovićima, seljaci Bivoljeg Brda se dogovore da oni svojom snagom i svojim doprinosom podignu školu. Rečeno učinjeno. Najenergičniji među njima bili su: braća Salko i Omer Mrgan, Muhamed, Musair i Munib Kebo, Omer Pašić i drugi. Oni odluču da pripreme i održe priredbu, kako bi prihode od nje dali kao prvi prilog za izgradnju škole. Priredbu su održali 10. avgusta 1940. godine. Poslije priredbe, koja se održavala pod otvorenim nebom, u sami sumrak, omladina je zaigrala kolo. U toku veselja Salki Mrganu je pristupio jedan dječak i rekao mu da ga čeka neki čovjek na cesti. Mrgan je susreo na ulici svog starog komšiju Adema Buća. Sa njim su još bili Džemal Bijedić, Omer Hadžiomerović i Smajo Balalić. Svi su došli na biciklima iz Mostara.

Buć se izdvojio iz grupe svojih drugova i obratio se Mrganu:

— Salko, hoćemo li malo prošetati?

U šetnji, taj malo govorljivi čovjek, ali neposredan i konkretan, bez ikakvog uvoda, produžio je:

— Salko, ja se tebi, kao komšiji i poštenom čovjeku, obraćam s punim povjerenjem. Mi nismo došli na ovu vašu priredbu, iako smo čuli za nju. Došao sam sa Džemom da vidimo imali ovdje dobrih ljudi kod vas.

— Meni nije jasno, dragi Ademe, to »dobrih ljudi«. Meni nisu jasni ni tvoji pogledi, a na kraju, ljudi ima, odgovorio je Mrgan.

— Dobro, Salko, ja te razumijem. Mi se nismo odavno vidjeli. Ti znaš, ja sam bio na strani, na školo-

vanju, ali znaj da imam u tebe veliko povjerenje, i takvog te cijenim.

Neoklijevajući Buć je zatim postavio konkretno pitanje Mrganu:

— Ima li ovdje ljudi koji vole Rusiju?

— Ja mislim da ima koji je simpatišu, odgovorio je Mrgan.

— Kakvo je raspoloženje masa prema režimu?

— Nije dobro. Slabo se živi, Ademe. Filanci nam stalno vise za vratom. Mjere nam svaki pedalj zemlje, a ti znaš kakva nam je zemlja, bez razmišljanja je odgovorio Mrgan.

Mrgan je u tom momentu primijetio jedan blag osmijeh na licu Adema Buća i jedno zadovoljstvo koje mu je izviralo iz dubine očiju. Adem ga je blago uhvatio pod ruku i rekao mu da je za tu priliku dosta i da treba da se sa Džemalom Bijedićem dogovori da li će ostati ovdje na spavanju, ili će se vratiti u Mostar.

Bijedić i Buć su ostali na Bivoljem Brdu. Ostali su puna dva dana izvršavajući zadatke koje im je povjerila partijska organizacija Mostara. Oni su upućeni da na ovom području formiraju partijsku i skopjevsku organizaciju. I to su učinili. Dan kasnije održan je sastanak kome su prisustvovali Salko i Omer Mrgan, Muhamed, Musair i Munib Kebo, Meho Čiber, Asim Buć i Kemal Fejzić. Nakon izlaganja Adema Buća i Džemala Bijedića formirani su aktiv komunisti i aktiv SKOJ-a.

Ovu tek formiranu organizaciju, po zadatku Partije, snabdijevao je literaturom i propagandnim materijalom Džemšo Šarić, koji je u nekoliko navrata boravio u kući Pašića na Bivoljem Brdu. Tako su po prvi put, u ovom selu, čitali »Moj put kroz SSSR«, »Bijeli medvjed«, brošura u kojoj se govori

o životu u SSSR, »Mati« od Gorkog i druge knjige. Do rata Adem je povremeno dolazio na ovo područje i pružao pomoć u radu. Nešto češće, nego on, na ovo područje su izlazili komunisti iz Čapljine, Maksim Ijačić i Meho Krpo.

Na poziv Adema Buća više puta je Salko Mrgan dolazio u Mostar. Tada mu je Adem davao uputstva za rad, propagandni materijal i sve drugo što je bilo potrebno za aktivnost organizacije.

Neposredno pred napad na Jugoslaviju Adem je mobilisan. Po kapitulaciji zemlje vratio se u Mostar kao i mnogi njegovi sugrađani. Odmah se povezao sa aktivom komunista u svom rodnom selu.

— Budite oprezni. Zemlja je okupirana. Pripremajte se i čekaite poziv Partije, govorio je Buć komunistima Bivoljeg Brda.

Njegova direktiva je prihvaćena.

Nepuna tri mjeseca kasnije Adem Buć na Bivolje Brdo šalje proglas KPJ od 4. jula za dizanje narodnog ustanka. Isti proglas Adem je pročitao u kući Ahmeta Hadžajlića u Pasjaku, gdje su se okupili mnogi stanovnici Carine, koji su izrazili spremnost da uzmu učešća u narodnooslobodilačkom ratu. Tom skupu prvi su se odazvali mladići koji su se, odmah poslije kapitulacije, po zadatku primljenog od Adema Buća, prihvatili sakupljanja oružja i municije. Među prisutnima bili su: Živko-Henći Papo, Hasan Zahirović-Laca, Ahmed Pintul, a od starijih Ibro Patak, Sule Huseinagić i još neki.

Prve ratne godine Adem Buć je bio najpotrebniji u okupiranom gradu. On je organizovao prikupljanje oružja, bio je veza sa mnogim ilegalcima koji su radili na tim poslovima. Posla je bilo napretek. Pored oružja i municije, što je sakupljeno od razoružanih, demoralisanih jugoslovenskih vojnika, trebalo je i iz okupatorskih magazina doći do novog

oružja i većih količina municije. Grupa kojom je Buć rukovodio bila je nezadrživa u pohodima na vojne magazine. Oružje i municija otpremeni su partizanskim jedinicama. Teško je tih ratnih dana bilo sve kontrolisati, ali je Adem Buć imao snage da stigne na svako mjesto. Zadatke je uglavnom dijelio pojedinačno. Uvijek bi savjetovao drugove na konspirativnost, kakvu je zahtijevao ilegalni pokret. Nije bio naročito komunikativan u razgovorima, pa ni na sastancima, ali je iz njegove mirnoće izbijala neka snaga, koja je uvijek plijenila. I sam je disciplinovan izvršavao zadatke. Sam je stvarao koncepcije, kako doći do oružja i municije, sam je uvlačio ljude u pokret i, na njemu svojstven način, pridobijao ih za akcije.

Taj ilegalac je znao svaki partijski punkt u gradu. Pred njim su se sva vrata otvarala. Dolazio je u kuću Samije i Mustafe Bubić, kod kojih se u dubokoj ilegalnosti nalazio Mustafa Pašić. Upravo u toj kući dobio je proglas o pozivu naroda na ustanak, koji je vrlo vješto, rasturao po gradu, a koji je dostavio i u svoje rodno selo. Za ovog neustrašivog ilegalca, koji je obilazeći punktove najčešće krstario biciklom mostarskim ulicama, nije bilo odmora. Jedni su ga iščekivali da mu referišu o izvršenim akcijama i zadacima, drugi su čekali direktive koje im je donosio.

U jednoj akciji, u pohodu za oružje u italijanski magazin, grupa ilegalaca, na čelu sa Ademom Bućom, u kojoj su još bili Mujica Alikalfić, Esa Brkić i Teofik Kalajdžić pala je u ruke Italijana. Nisu uspjeli pobjeći iz zasjede italijanskih vojnika koji su ih sustigli i pohvatali na Neretvi. Dovedeni su u zatvor u Sjeverni logor. Italijanski policajci su ispitivali jednog po jednog, zašto su krenuli prema magazinima. Svi su ćutali. Buć im je, kada su uhva-

ćeni, rekao: »Ni riječi o našoj akciji«. Tu su proveli izvjesno vrijeme u zatvoru, a zatim su ih predali ustašama. Došla su nova ispitivanja, još surovia.

Zatvorenici su kasnije prebaćeni u školu koja je pretvorena u zatvor zajedno sa Mujom Alajbegovićem i Smajom Brkićem, koji su zarobljeni poslije rasula prvog odreda, koji se nije uspio probiti iz Mostara, iščekivali da ih izvedu pred ratni vojni sud, kako im je bilo najavljeno. Buć je bio i u tim trenucima, kada su iščekivali smrtnu presudu dosta miran, skoro hladnokrvan. On je govorio da će se neko od drugova pobrinuti za njih.

— Čuli su drugovi da smo u zatvoru, nešto će učiniti, sigurno ne sjede skrštenih ruku, govorio je Adem.

U prilog zatvorenicima išao je i nastali sukob između italijanske policije i ustaša. Želja za prestižem, između dvije fašističke policije, doprinijela je da se zatvorenici puste. U očekivanju izvođenja pred vojni sud zatvorenici su bili iznenađeni kada je zloglasni Ivo Herenčić ušao među njih i rekao:

— Kada su vas Italijani uhvatili, ja ću vas pustiti, a zatim je zatvorenicima naredio da idu kućama.

Čim su se našli na slobodi, van školske zgrade koja je pretvorena u zatvor, Adem Buć je zahtijevao da cijela grupa krene u Sarajevo i da se tamo izvjesno vrijeme krije. Dok su bili u zatvoru čuli su da je ubijen Jusuf Čevro, sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, čuli su da su pali mnogi drugovi.

— U Sarajevu ćemo se odmah povezati. Treba sa drugovima iz rukovodstva vidjeti kako nastaviti akciju. Nećemo dugo ostati u Sarajevu, stalno ćemo održavati vezu, govorio je Buć pred polazak za Sarajevo.

Bilo mu je teško što je, ne sagledavši potpuno prilike u svom gradu, krenuo u Sarajevo, ali je na to bio primoran, kako ga ustaše ponovo ne bi zatvorile. Grupa ilegalaca bila je u Sarajevu više od mjesec dana. Buć je za to vrijeme uspostavio vezu sa Avdom Humom, a jednom prilikom išao i do već formiranog Romanijskog odreda.

Teški uslovi ilegalnog rada u Sarajevu nisu dozvoljavali da ova grupa poduzima bilo kakve akcije. Zato su se oni ponovo vratili u Mostar, u kome su vladali glad i neimaština.

Mnogi partizanskim porodicama trebalo je pomoći. Hljeba nije bilo. Adem Buć se obratio komunistima sa Bivoljeg Brda. Sakupljeno je nešto žita, iako ga ni u selu nije bilo dovoljno. Ali, za pokret, za pomoć partizanskim porodicama, dijelila se i posljednja oka brašna. Žito sa Bivoljeg Brda dopremalo je u Ademovu kuću. Niko nije mogao sumnjati u sve to, jer su njegovi susjedi znali da se ranije pomagalo njegovoj siromašnoj porodici. Brašno je iz njegove kuće, krišom, odnošeno u druge kvartove grada. Tamo gdje je bilo najpotrebnije, gdje su čekali zalogaj hljeba roditelji i nejaka djeca boraca.

Početkom 1942. godine Adem Buć napušta Mostar. I sâm uzima oružje u ruke i odlazi u Mostarski bataljon. Odlazi da sa svojim drugovima ratuje protiv neprijatelja. Primio je dužnost političkog radnika u Trećoj četi Mostarskog bataljona. Znao se i boriti. To je pokazao u prvim akcijama na jednom isturenom položaju prema Konjicu. Četničku izdaju na vrijeme je, sa svojim drugovima, prozreo. Sa Azizom Koluderom i Džemalom Bijedićem uspio se probiti preko Bjelašnice i povezati se sa Kalinovičkim odredom. Tu su formirali jednu grupu koja je uspješno izvršila akciju na ustaško uporište u Ha-

džićima. Uporište je likvidirano, a u toj borbi je ranjen i Adem Buć.

Kada je, jula 1942. godine, Avdo Humo u ime Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH došao u Sarajevo, preko Romanije i Mesića, saznao je od Himze Galoševića, tehničara na željeznici u Sarajevu, da se na Vrelu Bosne nalaze, pored ostalih, Adem Buć i Džemal Bijedić, koji su poslije borbe u Hadžićima krenuli za Sarajevo. Odmah je stupio u kontakt s njima. U to vrijeme u Sarajevu je trebalo formirati novi Mjesni komitet KPJ za Sarajevo, pa su se u tom rukovodstvu našli drugovi Adem Buć i Džemal Bijedić. Prešli su u Sarajevo, gdje su ilegalno živjeli, a Buć se pod tuđim imenom liječio.

Kao član Mjesnog komiteta Adem Buć je i u Sarajevu radio neumorno. Izvršavao je zadatke. Neposredno pred njegov polazak u Mostar, kada mu je Avdo Humo saopštio da treba da ide na dužnost sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, na ulici su ga prepoznali ustaški agenti. Prišli su mu s leđa, iznenadili ga, tako da ni pored oružanog otpora, koji je pružio, nije mogao izbjeći zamku.

Zatvoren je u Sarajevu. Ustaše su ga mučile, nastojeći da od njega saznaju za partijsku organizaciju Sarajeva, za komuniste i ilegalne radnike. Adem je na brojna pitanja samo ćutao. Pljuštali su šamari, tukli su ga, ali ništa nisu saznali. Buć se herojski držao. Razbješnjele ustaše i brojni agenti, koji su ga saslušavali, kada ništa nisu mogli saznati od ovog hrabrog i neustrašivog borca, bacili su ga polumrtva kroz prozor sa četvrtog sprata na ulicu.

Plašili su se ovog svirepog ubistva, plašili su se osvete, koja im je stalno prijetila, pa su objavili da je Adem Buć, pošto je priveden na saslušanje, skočio kroz prozor kao samoubica.

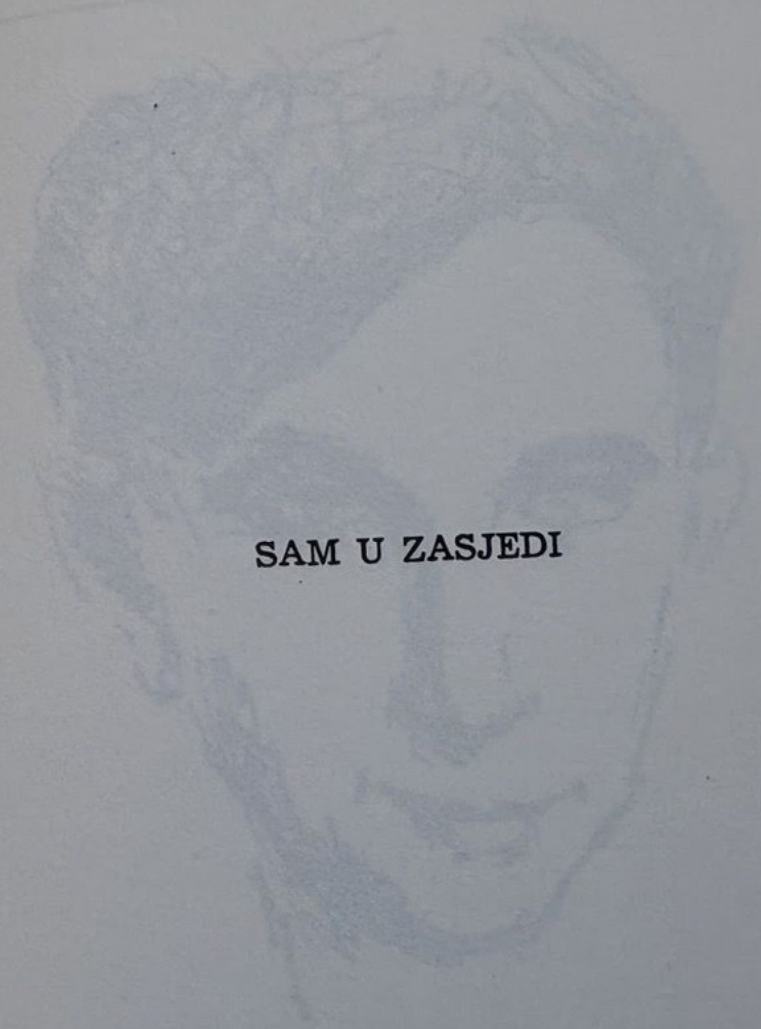
Od Adema Buća ništa nisu saznali. Ni riječi o drugovima. Ni riječi o likvidaciji Nade Vranković, studenta medicine, koja je sarađivala sa ustaškim agentima. O svemu je ćutao. O ilegalcima Sarajeva i Mostara, o akcijama koje su izvođene pod njegovim rukovodstvom.

Of course, I am not a doctor, but I have been thinking about this a lot lately. I have been thinking about the fact that I am not a doctor, but I have been thinking about this a lot lately. I have been thinking about the fact that I am not a doctor, but I have been thinking about this a lot lately.

I have been thinking about the fact that I am not a doctor, but I have been thinking about this a lot lately. I have been thinking about the fact that I am not a doctor, but I have been thinking about this a lot lately. I have been thinking about the fact that I am not a doctor, but I have been thinking about this a lot lately.

I have been thinking about the fact that I am not a doctor, but I have been thinking about this a lot lately. I have been thinking about the fact that I am not a doctor, but I have been thinking about this a lot lately. I have been thinking about the fact that I am not a doctor, but I have been thinking about this a lot lately.

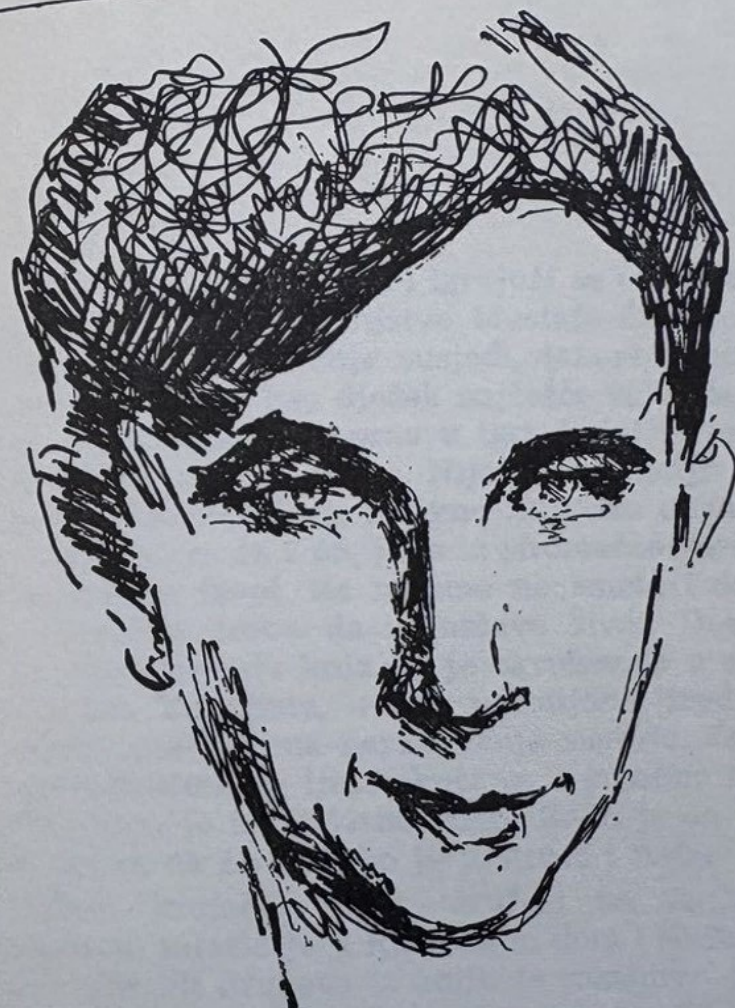
I have been thinking about the fact that I am not a doctor, but I have been thinking about this a lot lately. I have been thinking about the fact that I am not a doctor, but I have been thinking about this a lot lately. I have been thinking about the fact that I am not a doctor, but I have been thinking about this a lot lately.

SAM U ZASJEDI

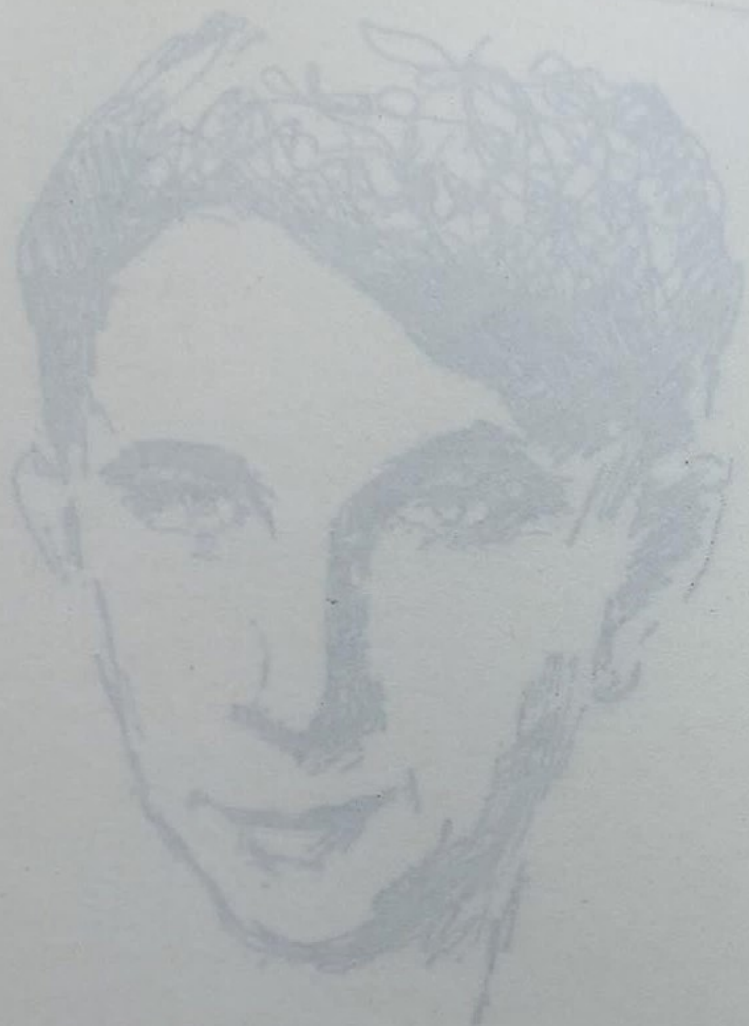
I have been thinking about the fact that I am not a doctor, but I have been thinking about this a lot lately. I have been thinking about the fact that I am not a doctor, but I have been thinking about this a lot lately. I have been thinking about the fact that I am not a doctor, but I have been thinking about this a lot lately.

ICELZAX U MAS

CEMALOVIĆ (Ahmeta) MUSTAFA-ČIMBA

Rođen 1919. godine u Mostaru. Radnik. U NOB stupio 1941. Član KPJ od 1942. Strijeljan 20. avgusta 1943. godine na Mostarskom blatu. Za narodnog heroja proglašen 20. decembra 1951. godine.

ČEMALOVIĆ (Mustafa) MUSTAFA-ČIMBA

Rođen 1916. godine u Mostaru, Radnik u ROK
 stupio 1941. Član KPJ od 1942. godine
 optužen 1943. godine na Mostarskom sudu 22.
 narodnog suda, proglašen 22. decembra 1943.
 godine.

Skakućući po avlijama i igrajući se po sokacima prolazilo je, u igri, djetinjstvo Mustafe Čemalovića-Čimbe. Njegovo rastenje susjedi, takoreći, nisu ni primijetili, jer je i kao dječak najčešće volio da sâm, onako za sebe, traži zaborav u igri, kojoj bi se predavao cijelim svojim bićem. Nije bio nametljiv, čan-gržljiv i osjetljiv, ali se nikome nije dao uhvatiti u šake. Osjećao je da i on, iako iz siromašne porodice, ima pravo na život, da nikome ne smeta i da mu nije ničim ne treba da zogarčava život. Dovoljna mu je bila sirotinja koja ga je okružavala u njegovom domu. To dijete, uvijek nasmijano, trudilo se da svojim postupcima nerazljuje susjede, da svojim nestašlucima ne ljuti ukućane, a posebno majku Rukiju, koju je neizmjereno volio. Kako je on tražio svoja prava na život, tako je poštivao i tuđa.

Učeći krojački zanat, družeći se sa svojim vršnjacima, zalazio je u Radničkim dom i slušao razgovore starijih drugova iz kojih je razabirao opravdanost borbe radničke klase. Kao mlad radnik brzo se uključio u redove napredne radničke omladine grada. Učestvovao je u svim izletima koje je mostarska omladina organizovala. Bio je zapažen u demonstracijama, naročito u prilikama kada bi dolazilo do sukoba sa žandarmima i policajcima. Dosta ćutljivo je primao zadatke i uspješno ih izvršavao. Rasturao je, sa svojim drugovima, letke po mahalama.

Rat ga je zatekao u Mostaru. Odmah se prihvatio posla i sa grupom omladinaca sakupljao oružje i municiju za potrebe narodnog ustanka.

Novembra 1941. godine Ćimba napušta svoju kuću u Mostaru i odlazi u partizane. Našao se sa svojim drugovima sa kojima je provodio mladost u gradu. U prvim oružanim akcijama, na likvidaciji žandarmerijskih stanica u selima konjičkog kraja, posebno se isticao. O pohodu na žandarmerijsku stanicu u Glavatičevu, o prvom uspjehu Ćimbe i njegovih drugova, kasnije se među borcima često pričavalo. Ćimba je, kao i njegovi drugovi iz Mostara, u to vrijeme bio sâm u vodu. Svi su bili razbacani. To su zahtijevale starješine, kako grupa mladih boraca, ako bi bila na okupu, ne bi narušavala disciplinu. Kada je kasnije formirana udarna desetina u kojoj su se našli Hasan Zahirović-Laca, Ahmed Pintul, Mladen Balorda-Lobra, Živko Papo-Henči, Mehmed Trbonja i Rifat Frenjo, nekako mu je bilo lakše kada su i njega u taj sastav pozvali. Ova desetina dobijala je najdelikatnije, najsloženije i najopasnije zadatke, ali sve to nije bilo teško kada su se našli najbolji drugovi na okupu. U svim borbama Mustafa Ćemalović-Ćimba ispoljavao je hrabrost, neustrašivost i snalažljivost. Isticao se u borbama. Za njega, kao i sve pripadnike ove desetine, nije bilo teškog i neizvodljivog zadatka. Ponekad je znao da se odvoji od svojih drugova i da sâm, uz mnogo rizika, napravi podvig kojem bi se kasnije svi divili, ali kojim bi Ćimba, kako su mu govorili starješine, narušavao disciplinu. Tako se samoinicijativno odvojio od svojih drugova, decembra 1941. godine, pošto je proveo nešto više od mjesec dana u partizanima.

Na dijelu puta, između Rame i Konjica, gdje se brdo skoro nadvilo nad usku prašljivu cestu, iza jedne oštre okuke Ćimba je, iznenada, iskočio pred

italijanskog motociklistu. Uplašeni Italijan stao je kao ukopan pred odvažnim partizanom, digao ruke uvis i pogledom punim straha motrio na svaki pokret Ćimbe. Prije nego što je pred sobom poveo zatvorenika, Ćimba je bacio motor u kanjon Neretve. Tjerao je pred sobom Italijana uskom stazom, prečicama sve do mjesta gdje su se nalazili njegovi drugovi. Donio je sa sobom zaplijenjeni puškomitraljez i oko 500 metaka.

— Druže, komandire, dotjerao sam italijanskog motociklistu. Eno ga u pojati, jer mi nemamo drugog zatvora. Zaplijenio sam jedan puškomitraljez i nešto municije i uništio njegov motor, raportirao je Ćimba.

Taj hrabri mladić, koji je dobio nadimak po svojoj izuzetnoj snalažljivosti, hrabrosti i spretnosti bio je ukoren zbog ove akcije. Ni opomena ga nije primorala na mirovanje. Ponovo je krenuo sâm u akciju. Ponovo zasjeda na putu, isčekivanje italijanskih patrola. Umjesto vojnika u Ćimbinu, vješto postavljenu, klopku upao je glavni liferant drva sa bosansko-hercegovačkog područja za Italiju. I njega je Ćimba poveo pred sobom, pošto je njegov automobil prevrnuo u Neretvu. Novi zarobljenik, nova opomena Ćimbi zbog narušavanja discipline. Liferant je kasnije otkupljen za veliku sumu novaca koji su bili potrebni partizanima.

Opomene i kazne izrečene Ćimbi zbog njegovih samovoljnih akcija nisu mnogo koristile. On je volio da i vlastiti život izlaže opasnostima, volio je da provjerava u tim samoinicijativnim akcijama svoje sposobnosti. Volio je da se poigra s neprijateljem, da ga iznenadi u neposrednoj blizini njegovih bunkera i teških mitraljeza koji su bili upereni prema golim brdima, prema stazama sa kojih su očekivali napade partizana. Ćimba ih je iznenađivao sa druge strane,

odakle su se najmanje nadali, gdje su bili najsigurniji. Njegove akcije privlačile su i druge borce. Mnogi su ga, najdrugarskije, molili da i njih, kada odluči da krene u akciju povede. Da i oni učestvuju u postavljanju tih klopki, koje su okupatora dovodile do ludila, jer nigdje nije bio siguran. Kao da se s neba spuštaju pojavljivali su se partizani na putu koji su obezbjeđivale patrole italijanskih vojnika.

I Ćimbi su postavljane klopke. To je on osjetio poslije prvih akcija, pa je kasnije sa svojim drugovima nove akcije izvodio tamo gdje ga neprijatelj nije ni očekivao. Njegova jedna akcija, sa grupom boraca, iznenadila je čitav bataljon. U blizini Ostroških inženjera. Dovedi su ih u štab. Italijanski inženjeri molili su Ćimbu da im poštedi živote. Plašili su se za živote, plakali, dok su ih vezane vodili kamenjarom, kojim su se zarobljenici spoticali.

— Ćimba, ove Italijane ti nekako loviš, kao što sam ja nekada lovio štiglice, dobacio mu je Rifa Frenjo.

— Šta ću im ja kada sami lete, kao na fašu, veselo je odgovorio Ćimba.

— Druže komandire, doveli smo novu dvojicu, raportirao je Ćimba, onako pod vojnički.

— Ponovo neka tvoja nepromišljenost, opet neka ludorija, u koju si počeo uvlačiti i druge borce, odgovorio mu je komandir i mrko ga pogledao.

— Ako je zarobljavanje oficira ludorija, onda, komandire, ja više ne znam šta je pametna stvar, nasmijsao se Ćimba i nastavio: Mi smo računali, kada smo ih povelili, da bismo za njih dvojicu mogli izvršiti zamjenu. U zatvoru u Mostaru ima naših drugova, a u svakom ratu vrši se razmjena zarobljenika. Daj, druže komandire, da i mi to oprobamo. Ovi su u našim rukama, a izgleda da su velike »zvjerke«.

Prijedlog Mustafe Ćemalovića-Ćimbe i njegovih drugova prihvatio je Nijaz Šarić, komesar čete, koji je slušao raport boraca poslije povratka iz akcije. Kasnije je u štabu bataljona odlučeno da se pokuša zamjena, da se za zarobljene italijanske oficire — inženjere, puste iz mostarskog zatvora Franc Novak-Plavi i Mirko Bilić, sa roditeljima iz Jablanice.

Jedan seljak ponio je poruku partizana Italijanima. Neprijatelj iznenađen takvim prijedlogom nije oklijevao. Stalo mu je bilo da izvuče dvojicu inženjera. Prijedlog je prihvaćen. Razmjena zarobljenika kasnije je izvršena kod Konjica.

Izleti Mustafe Ćemalovića-Ćimbe, i njegovih najboljih drugova, ne samo što su bili opasni, nego su zabrinjavali i rukovodstvo bataljona, jer je takvim akcijama narušavana disciplina, a njihovi životi bili su u stalnoj opasnosti. Sva kritika, sva pozivanja Ćimbe na odgovornost, pa i kazne, nisu pomagale. Ćimba je volio takve akcije, pa ih je vremenom, kada je ostajao bez zadataka, sam sebi, i onima koji su s njim išli, određivao. To su svi znali. Odlučili su, kasnije, da ga stalno treba držati pod jakom kontrolom, da mu treba davati zadatke kako samostalno ne bi napuštao jedinicu.

Ćimba je uvijek bio zadovoljan i ponosan u prilikama kada bi sa svojim drugovima Mehom Trbošnjom, Živkom Papom-Henćijem, i drugim odlazio na specijalne zadatke. Ništa mu nije bilo teško. Ničega se nije plašio. Dolazili su u Mostar, spuštali se niz litice Veleži, izvodili akcije u gradu i neotkriveni, sa tovarom municije i oružja, napuštali svoj grad. Uz zadatke dobijene od štaba, koji su se najčešće odnosili na nabavku oružja, municije i sanitetskog materijala, oni su sami, onako usput, izvršavali i druge zadatke o kojima bi kasnije, po povratku u

— Kad ćemo se susresti sa bradonjama da nam plate račun za sva počinjena zlodjela.

— Možda već sutra, dobacio je prvi borac do njega.

— Kad sam čuo za ova njihova zlodjela, to mi je ulilo neku posebnu snagu i sa nestrpljenjem čekam da se susretnem s njima. Siguran sam da će za bombaše biti posla. Je li tako Laca? — pitao je Čimba svoga druga.

Ono što se dogodilo tih dana u selima prozorskog kraja, kroz koja su prolazili četnici, brzo se prenijelo u partizanske jedinice i prepričavalo o svim tim neizbrisivim nedjelima četnika. Mustafa Čemalović-Čimba je znao šta se dogodilo u Sovićima, Bličinju, Lugu i Rumbocima. Seljaci hrvatskog sela Rumboci čuli su za dolazak četničke sile. Nisu bježali. Odlučili su da svi Rumbočani sačekaju četnike. Računali su da će ih to jeftinije koštati. Na kućama su se vijorile bijele zastave. Grupa od oko 70 seljaka, na čelu sa seoskim glavarom, izašla je sa velikom bijelom zastavom pred četnike.

— Gospodo četnici, govorio je glavar Rumboka, mi smo pokorni svakoj vlasti, pa i vama, daćemo vam sve što smo u mogućnosti.

Ove izjave lojalnosti seljaka nisu ganule četnike koji su već unaprijed pripremili svoj plan. Izdvojili su neke djevojke i žene iz gomile seljaka, a zatim su otvorili vatru iz pušaka i mitraljeza na njih. Pored gomile ubijenih ljudi četnici su započeli veselje. Donijeli su iz sela rakije i suha mesa. Klali su stoku i priređivali pir. Okolo su goriele seoske kuće. Ti strvinari nisu samo time završili svoj pohod na ovo selo. Uz pijanku i gozbu skrnavili su čast žena i djevojaka koje su do kasno u noć držali u jednoj pojati, pošto su ih izdvojili iz stroja pokošenog seoskog stanovništva, ili ih našli u kućama. Ni susjedna sela

nisu prošla ništa bolje. Četnici su palili sela, ubijali nedužni narod i govorili kako su došli u ovaj kraj »da oslobode narod od komunističkih terorista«. U Kopčićima su, nasred sela, poubijali osamnaest seljaka povezanih u jedan konopac. Ubijali su žene starce i djecu. Četnički poručnik Janićić galamio je na svoje bradonje.

— Ko neće ubijati, klati i silovati, nek zna — moj će mu pištolj suditi.

Počela je borba za Prozor. Mustafa Čemalović-Čimba se dobrovoljno javio i sa svojim drugovima, vjernim i sigurnim bombašima, nezadrživo upao iza leđa neprijatelja i tako su unijeli zabunu u njegovu pozadinu. Uništavali su neprijateljska gnijezda. Bacali su bombe, pucali iz mitraljeza i uvijek pri tome, onako za sebe, Čimba je govorio: »Ova bomba vam je za žrtve Sovića, ova za žrtve Rumboka, ova za Kopčice, ova za Lug, a ova za Bogodol...«

Prozor je oslobođen. Partizanske snage su uništile diviziju »Murde«, njene pomagače četnike i protjerali ih kanjonom Rame i Neretve.

Dok se vodila borba na život i smrt u kanjonu Rame, u Mostaru, okruženom bodljikavom žicom i brojnim bunkerima, a noću su reflektori prebiralili okolna brda, tih dana je grupa ilegalaca rasturala svoj bilten broj 15, od 10. II 1943. godine, u kome je pisalo i ovo:

»U mukloj sobi stoje tihe oružane straže po zidu više krune, kukasti krsti i kosti i slike poglavnika i slike vojvode Draže. Za stolom, na kom drhte mokre butelje i čaše, sjede, puše i piju — četnici i ustaše...«

Iz nepokorenog grada odlazili su kamioni do vrha natovareni mrtvačkim sanducima. Odlazili su u namjeri da pokupe mrtve Italijane i četnike. Nisu

imali kad da obave taj posao. Grobnice fašističkih vojnika bile su Rama i Neretva.

Poslije prelaska preko Neretve uslijedila je najveća borba Mostarskog bataljona. Borba za Porim. Četnici su u odstupanju pred partizanskim snagama napravili jaka utvrđenja. Borci Mostarskog bataljona su tri noći jurišali na italijansko-četnička utvrđenja. Treće noći, brzim napadom, likvidirana su uporišta teškog neprijateljskog naoružanja i neprijatelj je potisnut sa položaja. U ovoj borbi bombaši su ponovo imali delikatni zadatak i oni su ga uspješno obavili. Čimba je u toj borbi bio mitraljezac. Bio je zaštitnica bombaša i on im je omogućio da izvrše zadatak. Poslije ove bitke uslijedila je borba na Kobiljoj glavi, u aprilu 1943. godine, a kasnije se Mustafa Čemalović-Čimba sa borcima Mostarskog bataljona borio na Sutjesci.

U borbama je služio kao primjer svojom borbenošću i hrabrošću. Teške borbe iscrpile su posljednje snage ovog mladića koji se poslije proboja sa desetakovanim Mostarskim bataljonom našao u svom gradu. Poslije liječenja i oporavljanja Čimba se među prvima, prije racije, koja je izvršena 10. i 11. jula 1943. godine, ponovo našao u Mostarskom bataljonu. Nijemci su tada sa ustašama pohapsili sve muško stanovništvo u mahalama Prethum, Luka i Zahum. Od pola bataljona smještenog u tom dijelu grada njemački vojnici i ustaše, uz pomoć izdajnika, otkrili su i strijeljali sedam boraca i 29 aktivista narodnooslobodilačkog pokreta.

Po odlasku iz Mostara Mustafa Čemolović-Čimba se prebacio do Vrhovnog štaba NOV od kojeg je dobio zadatak da se sa još dvojicom drugova prebaci do dijelova Desete hercegovačke udarne proleterske brigade. Probijajući se između neprijateljskih položaja na putu za istočnu Hercegovinu u Lisi-

čićima su se zadržali na kraćem odmoru Hido Bašagić, Pero Krajina i Mustafa Čemalović-Čimba. U jednoj seoskoj pojati Nijemci su ih uhvatili na spajvanju. Nisu imali vremena ni da pruže otpor oružjem. Sprovedeni su u Mostar.

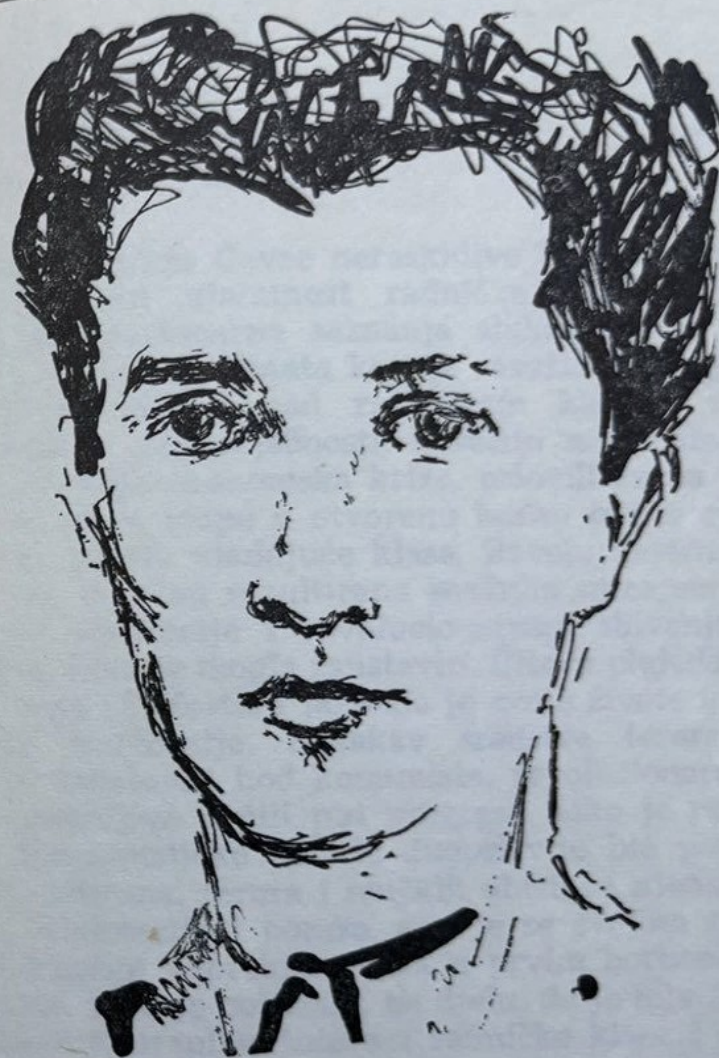
Ni strahovito mučenje nije pokolebalo ovog borca, koji ništa više nije rekao osim da je borac, da je partizan, da je pripadnik Komunističke partije. Sva nastojanja neprijatelja da sazna nešto više bila su uzaludna. Mustafa Čemalović-Čimba je strijeljan 20. avgusta 1943. godine.

NA ČELU NEPOKORENOG GRADA

Članak objavljen u
listu "Borba" 1941.
u broju 122. str. 1.
i 2. kolona.

—

NA ČELU NEPOKORENOG GRADA

ČEVRO (Mustafe) JUSUF

Rođen 1914. u Mostaru. Krojač. Član KPJ od 1936. U NOB stupio 1941. Strijeljan 1. avgusta 1941. na Mostarskom blatu. Za narodnog heroja proglašen 23. jula 1952.

ČEVRE (Mostar) JUSUF
 Rođen 1914. u Mostaru. Krovnik. Član KPJ od
 1938. U NOB stupio 1941. Strjeljen 1. avgusta
 1941. na Mostarskom brijegu. Za narodnog heroja
 proglašen 22. jula 1981.

Ime Jusufa Čevre neraskidivo je vezano za revolucionarnu djelatnost radničke klase Mostara. Prva revolucionarna saznanja stekao je na izučavanju krojačkog zanata koji je završio 1932. godine. Teror buržoazije nad radničkom klasom, snažne unutrašnje protivrječnosti, naročito nacionalne, velika svjetska ekonomska kriza, uslovili su da i radnici Mostara stupe u otvorenu borbu protiv eksploatacije, protiv vladajuće klase. Revolucionarna previranja, koja su rezultirana snažnim uticajem oktobarske revolucije i revolucionarnim zbivanjima u svijetu, nisu se mogla zaustaviti. Čitava plejada revolucionara iz Mostara položila je svoje živote u borbi protiv buržoazije. Nikakav sredstva terora nisu mogla zaustaviti hod komunista, revolucionara, koji su neumoljivo krčili put progresa. Iako je razvojni put Komunističke partije Jugoslavije bio put progona, zabrana, terora i mučkih ubistava njenih kadrova, stagnacija i poraza, ona je sa svojom radničkom klasom neprekidno bila u prvim borbenim redovima. KPJ je pokazala, na djelu, da je bila i ostala najodaniji branilac interesa radničke klase i radnih ljudi. Komunisti su se nalazili tamo gdje su mogli uticati na mobilizaciju radničke klase. U uslovima šestojanuarske diktature komunisti Mostara su idejno i politički sazrijevali, čisteći svoje redove od oportunističkih, sektaških i kolebljivaca, obnavljajući se mlađim kadrovima.

Mladi Jusuf Čevro, krojač sa 22 godine života primljen je u redove Komunističke partije Jugoslavije 1. jula 1936. godine, i ostaje u njenim redovima sve do herojske pogibije. Skupa sa njim, u partijskoj ćeliji, bili su: Karlo Batko, Neđo Bitanga, Džemal Alikalfić, Esad Šabanac i Nenad Vasić.

Nakon što je završio zanat isticao se u redovima svojih vršnjaka, mladih radnika, kao vrlo oštro-uman i energičan. Radnički dom postaje njegova druga kuća. U Domu je bio svakodnevno. Redovno je prisustvovao predavanjima revolucionara Mustafe Pašića i Rudolfa Hrozničkega. Slušao je predavanja o razvitku društva, političkoj ekonomiji i druga. Živa riječ radničkih pedagoga plijenila je mladog Čevru. Poslije predavanja, koja su održavana u potkrovlju Radničkog doma, Čevro je znao podstaknuti na diskusiju, ne žaleći vrijeme, pa ako je trebalo ostati i cijelu noć. Čovjek, koji će kasnije izrasti u beskompromisnog komunistu i revolucionara, sa dobrim marksističkim obrazovanjem, čovjek koji će i svojim riječima plijeniti mase, svojom neposrednošću i istinom. Komunist koji će u najsudbonosnijim danima za našu zemlju neposredno učestvovati u organizovanju narodnooslobodilačkog pokreta Mostara.

Diletantska pozorišna aktivnost, društvene igre, zabave i izleti bile su svakodnevna forma okupljanja radnika Mostara. Tome je mnogo doprinio Jusuf Čevro. Živjeo je za tu aktivnost i vrlo brzo je stekao autoritet među drugovima. On je aktivno djelovao u tamburaškoj sekciji RKUD »Abrašević«. Kao radnik, komunist, Jusuf je bio rado viđen u Muslimanskoj narodnoj biblioteci, koja je okupljala napredne intelektualce i srednjoškolsku omladinu Mostara. Komunisti su često dolazili u ovu biblioteku i uzimali učešća u mnogim njenim akcijama. Biblioteka je odigrala neprocjenjivu ulogu u prosvjećivanju gra-

đana Mostara. Imala je dobre saradnike u radnicima: Rudolfu Hrozničeku, Karlu Batku, Radi Bitangi, Mustafi Bjelavcu, Mustafi Pašiću, Francu Novaku, Imširu Gigiću, Mahmutu Đikiću, Mustafi Humi, Hasanu Bubiću, Mustafi Temimu-Turki, Safetu Džinoviću, Franji Šimiću i drugima, iako oni nisu bili članovi Odbora. Oni su svojim aktivnim djelovanjem u biblioteci produbljivali slobodarske tradicije, izvršavajući na taj način jedan od zadataka KPJ. Udruženi sa neposrednim funkcionerima i članovima biblioteke učinili su mnogo da ona postane žarište i mjesto u kojem se intenzivno revolucionisala omladina. Pored svoje osnovne djelatnosti biblioteka je razvijala dramsku aktivnost. Nušićeve komedije bile su u to vrijeme najdraže i za izvođače i za publiku. Uspješno su izveli »Narodnog poslanika« i »Sumnjivo lice«. Pored toga, izveli su dramsko djelo »Oslobođenje Koste Šljuke«. Snalažljivost članova Upravnog odbora biblioteke, koju su vodili komunisti i napredni ljudi, i u ovoj prilici došla je do izražaja. Tako su oni na premijeru drame »Oslobođenje Koste Šljuke« doveli predstavnike režima, među kojima i ondašnjeg načelnika Žderića. Poslije predstave Žderić je, sav zajapuren, srdito podviknuo inž. Fazliji Alikalfiću, predsjedniku Upravnog odbora biblioteke:

— Pa dobro, inženjeru, bogamu. Kako ti mene dovede na ovu zabavu. Da sam ja znao da je ovakav program te vaše zabave, ja bih je zabranio i ne bi došao na tu zabavu!

Zabranio! Zabranjujem! Zabranjeno!

To su riječi, koje su između dva rata, pratile svu aktivnost Partije, aktivnost svakog komuniste, sve akcije Radničkog doma, »Abraševića«, Muslimanske narodne biblioteke, »Veleža« i drugih orga-

nizacija kroz koje je Partija djelovala i širila svoj uticaj na mase.

Za djelovanje svih ovih organizacija vezano je i ime Jusufa Čevro. Njegov rad je naročito bio pažen u URSOVIM sindikatima. Kao komunista bio je zadužen za rad podružnice krojača. Bio je na čelu svih akcija koje je organizovala sindikalna podružnica krojačkih radnika, na čijem čelu su se nalazili Ivan Džidić, predsjednik, Vasko Gnjačić, sekretar i Jusuf Čevro, blagajnik, koji je nešto kasnije postao sekretar.

Jusuf Čevro je 1936. godine organizovao štrajk krojačkih radnika u Mostaru kojim je lično rukovodio. Štrajk je trajao mjesec dana. Iste godine vođeni su organizovani štrajkovi stolara, građevinara, pekara i rudara Mostara. Štrajkovima su sindikati omasovljavani i dizao se borbeni duh radnika. To je bila borba za goli život, za poštovanje radnog vremena, za bolje uslove rada, za hljeb. Jusuf Čevro se nalazio na svim poprištima borbe obespravljenih. Nalazio se u prvim redovima i sticao ogromne simpatije među naprednim građanima. Zbog njegove odanosti Partiji dobio je još 1936. godine, vrlo odgovoran zadatak. Bio je glavni distributer ilegalne partijske štampe, letaka, brošura i biltena. Rasturao je listove »Borba«, »Proleter«, »Radnik« i druge.

U listu »Proleter« broj 6. iz 1936. godine, u članku pod naslovom »U pomoć španskom narodu«, između ostalog, stoji: »... Borba španskog naroda — to je naša borba. To je borba naroda za pravo da bude gospodar svoje sudbine, to je borba za odbranu slobode, hljeba i mira, to je borba protiv fašizma i rata. Pomozimo je brzo, svesrdno i sa onim istim oduševljenjem s kojim španski borci daju svoje živote za stvar demokratije i slobode!«

Jugoslovenski nacionalni komitet za pomoć republikanskoj Španiji, sa sjedištem u Parizu, upućuje 20. oktobra 1937. godine poziv proletarijatu Jugoslavije za prikupljanje materijalne pomoći borbama internacionalnih brigada koje se bore u Španiji. Poziv po Mostaru rastura Jusuf Čevro. Radnička klasa Mostara odaziva se na taj poziv. Od prikupljene pomoći kompletiraju se paketi koji se šalju na razne adrese u Parizu. Građanski rat u Španiji našao je snažnog odraza i u Mostaru. Kada su se počeli javljati prvi dobrovoljci iz Hercegovine, njima su se pridružili i komunisti Mostara — Sava Medan, koji je pošao iz Beograda, i Alfred Bergman, koji je pošao iz SSSR. Naredba Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije — Odjeljenje za državnu zaštitu I, broj: 3992 od 3. marta 1937. godine, u Beogradu, koja je izdata na osnovu člana 65. do 71. Zakona o unutrašnjoj pravdi i rješenje Ministarskog savjeta broj: 98 od 25. februara 1937. godine, nisu omeli, nisu spriječili mostarski proletarijat, mostarske komuniste, među kojima i Jusufa Čevru, da se priključe borbi španskog naroda, da mu u duhu proletarskog internacionalizma pomogne. Za solidarnost, za slobodu, u borbi koja se vodila na španskom tlu padali su i jugoslovenski komunisti. Stevan Nikolić tih dana piše majci:

»... Zdravo mati! Iako padnem mati, pogođen jednim od miliona kugli upravljenih u nas, ponosi se sa mnom. I reci svima poznatim istinu da je tvoj sin pao za najnapredniju stvar na svetu, za slobodu...!«

Jusuf Čevro je neprestano agitovao među rodoljubivim građanima Mostara da pružaju pomoć. Radnici, iako pogođeni bijedom i neimaštinom, od usta odvajaju i daju pomoć za Španiju. Svijetom, kao eho, odjeknula je pjesma iz Španije:

»Neka žive oni, koji jedu kašikom,
dolje oni, koji jedu viljuškom!

Smrt svim fašistima, živjela revolucija!«

Zahvaljujući partijskim kadrovima, odlučnim i do kraja beskompromisnim komunistima, kakav je bio i Jusuf Čevro, Titovim dolaskom na čelo KPJ, decembra 1937. godine, mostarska partijska organizacija bila je najjača u Bosni i Hercegovini. Ona je imala svoja uporišta, kako među zanatskim radnicima, tako i među radnicima u Fabrici duhana, Rudniku uglja i na željeznici. Partija je djelovala preko sindikata, radničke i srednjoškolske omladine. Vodila je uspješno tarifne akcije onemogućivši socijaldemokrate da bilo kakav uticaj vrše na radnike Mostara. Poučeni iskustvom iz ranijeg perioda mostarski komunisti izvršili su radikalnije izmjene, koje su, u cijelosti, onemogućile policijski aparat da otkrije partijsku organizaciju Mostara i njene rukovodioce. Prijem u Partiju bio je znatno pooštren. Partijske ćelije su imale znatno manji broj članova, a međusobno nisu bile povezane, kako bi se u slučaju neke provale onemogućilo otkrivanje ostalih ćelija. Partijske ćelije su bile direktno vezane za Mjesni komitet KPJ za Mostar.

Pred savjetovanje Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu 1938. godine, Jusuf Čevro se našao među odabranima, da štiti članove Pokrajinskog komiteta, da obezbjeđuje zasjedanje. Kada su u fortici na Velikom kuku zasijedali: Uglješa Danilović, Mustafa Pašić, Pašaga Mandžić i ostali delegati ovog skupa, Čevro se našao zajedno sa Esadom Šabancem na obezbjeđenju. Oni su, sa dvogledom, osmatrali da ne bi ko slučajno došao od neželjenih gostiju. U razgovoru sa svojim drugom Čevro je rekao:

— Kad bi se, Esa, mogli nekako privući da čujemo šta drugovi govore. Nestrpljiv sam, vjerujem kao i ti, sve dok nam ne prenesu zaključke, a oni će, vjeruj mi biti značajni za jačanje organizacije, ne samo u našem gradu, već i u Bosni i Hercegovini. Jusufu Čevri Partija povjerava izuzetno delikatne zadatke. U 1939. godini, formirao je ilegalnu partijsku tehniku sa kojom je i rukovodio.

U njegovoj kući nalazila se partijska tehnika. Materijale je najčešće donosio Ratko Bajić, a ono što se umnožavalo uz pomoć ukućana, rasturao je Džemal Dragnić sa Vahdetom Čevrom. Prije mučkog ubistva Jusufa Čevre, tehnika je prenijeta u kuću Muštovića, u Donjoj Mahali. To nije bilo slučajno. Jusuf Čevro se pobrinuo da se u kući Muštovića napravi bunker u koji bi se sklonila partijska tehnika. Bunker je pripremio Šaćir Palata, koji je poginuo kao borac Mostarskog bataljona.

Jusuf Čevro je na svakom koraku ispoljavao osobine neustrašivog komunista. U 1939. godini, njegov govor, koji je održao nad grobom umrle krojačke radnice Fatime Šarić, nije ostao bez posljedica. Sutradan je uhapšen kao podstrekač nereda, komunistički agitator, ali je ubrzo pušten na slobodu, zbog nedostatka dokaza.

Oktobra 1939. godine, kada je Centralni komitet KPJ imenovao novi Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, u Mostaru je formiran Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, koji je 1940. godine, dopunjen. Član komiteta bio je i Jusuf Čevro. Kao član komiteta, marta iste godine, Čevro je formirao Mjesni komitet SKOJ-a u Mostaru, u kome su se nalazili: Mustafa Husković, Slavko Balać, Mahmut Dikić, Aziz Koluder, Brana Kovačević i Bisera Puzić.

Avgusta 1940. godine, održana je konferencija gradske partijske organizacije kojoj je prisustvovalo

15 delegata i članova Oblasnog komiteta KPJ. Konferencija je birala Mjesni komitet KPJ za Mostar na čijem se čelu, kao sekretar, nalazio Jusuf Čevro. Članovi Mjesnog komiteta KPJ za Mostar bili su: Vasko Gnjatić, dr Safet Mujić, Karlo Batko, Nenad Vasić i Mustafa Husković. Tada je partijska organizacija Mostara brojala 95 članova KPJ sa ćelijama u Rudniku mrkog uglja, željezničkoj ložionici, Fabrici duhana i četiri ulične ćelije. Njih je vodio neustrašivi Jusuf Čevro.

Prilikom ulaska njemačkih trupa u Prag, kada je Partija organizovala masovne demonstracije u cijeloj zemlji, mostarski komunisti sa Jusufom Čevrom podižu na noge radničku, studentsku i srednjoškolsku omladinu Mostara u demonstracije protiv fašizma.

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu razvija svoju aktivnost na formiranju partijskih organizacija. Članovi komiteta formiraju partijske organizacije u Bileći, Jablanici, Stocu, Konjicu i Čapljini, a u Trebinju je već postojala.

Radnice platnare »Vitković« marta 1940. godine, postavile su zahtjev vlasniku da im poveća nadnice. Štrajk je završen njihovim uspjehom.

Iste godine u Mostaru je formiran Oblasni komitet SKOJ-a, u kome su bili Džemal Bijedić, sekretar, koji je povučen, po zadatku Partije, iz Beograda, i članovi: Mustafa Husković, Marko Mihić iz Stoca i Mustafa Zupčević iz Trebinja.

Mostar je nemiran. Partija organizuje akcije, mobilise mase. Komunisti su na ulicama. Hroničari su zabilježili:

»24. avgusta 1940. godine, Mjesni komitet KPJ u Mostaru organizovao je demonstracije sa preko 2.000 učesnika uz povike protiv skupoće i nezaposlenosti, za odbranu zemlje i savez sa SSSR-om.«

»1. septembra 1940. godine, o godišnjici Hitlerovog napada na Poljsku priređene su velike demonstracije u Mostaru, u kojima je učestvovalo oko 4.000 građana, radnika, studenata i đaka.«

»3. septembra 1940. godine, Mjesni komitet KPJ za Mostar proglasio je jednodnevni generalni štrajk, u kojem je uzelo učešća preko 2.000 radnika, povodom zatvaranja Radničkog doma i zabrane »Veleža«.

Sve ove, i brojne druge akcije Partije u to vrijeme, vezane su za ime Jusufa Čevre.

U Mostaru je održano 3. marta 1941. godine oblasno partijsko savjetovanje na kome su učestvovali delegati iz skoro cijele Hercegovine. U ime Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu prisustvovao je Avdo Humo. Na savjetovanju je konstatovano da u Hercegovini ima oko 140 članova KPJ. Na savjetovanju se govorilo o fašističkoj opasnosti koja prijeti Jugoslaviji i organizacionim pitanjima u KPJ.

U Mostaru su 27. marta 1941. godine izašli na ulice brojni njegovi stanovnici i demonstrirali protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Gradom su odzvanjali povici: »Bolje rat, nego pakt«, »Bolje grob, nego rob«, »Dolje fašizam, živjela sloboda«.

Polovinom juna 1941. godine u Mostaru je održano vojno savjetovanje KPJ za Hercegovinu kome su, pored ostalih, prisustvovali: Uglješa Danilović, Avdo Humo, Džemal Bijedić, Miro Popara i Jusuf Čevro. Podnesen je izvještaj o ratnim pripremama, naoružanju i predstojećim zadacima. Na savjetovanju se raspravljalo o spontanoj borbi naroda Hercegovine i o tome kako to sve obuhvatiti partijskom kontrolom i rukovođenjem.

Mjesni komitet KPJ za Mostar održao je 22. juna 1941. godine sastanak u kući Omera Ševe u Cernici. Podnesen je izvještaj o ratnim pripremama.

Omera Ševu su ustaše 26. juna 1941. godine uhapsile i na zvjerski način ubile.

Istog dana u Mostaru je održano i Oblasno savjetovanje rukovodstva SKOJ-a. Predstavnici SKOJ-a iz istočne Hercegovine detaljno su govorili o ustaškom teroru, ubijanju i uništavanju srpskog stanovništva. Raspravljalo se o predstojećim zadacima za oružanu borbu protiv okupatora. U toku savjetovanja došao je Jusuf Čevro koji je obavijestio prisutne da je Njemačka napala na SSSR.

Istog dana je CK KPJ izdao proglas u kojem, između ostalog, stoji: »...Komunisti Jugoslavije ne oklijevajte ni trenutka, već se hitno spremajte za tu tešku borbu... Spremite se hitno za posljednji i odsudan boj. Ne dozvolite da se proljeva dragocijena krv herojskog sovjetskog naroda bez vašeg učešća!«

I svugdje je bio Jusuf Čevro, taj neumorni komunist, ne znajući da će uskoro, na početku krvavih borbi, za slobodu svoga naroda, upravo on biti među prvima koji će u toj borbi položiti svoj život.

Prvih ratnih mjeseci, juna 1941. godine, Jusuf Čevro se sa Mustafom Temimom-Turkom uputio u Sarajevo. On nije ni svom saputniku govorio zašto odlazi iz Mostara. U Sarajevu se se, u kafani »Kana-rinac«, sastali sa Avdom Humom. Čevro se, za časak, sa Avdom Humom odvojio, i podnio mu izvještaj o stanju u Hercegovini, a kasnije su se ponovo sastali s Turkom. Iz kafane su se uputili u jednu kuću u kojoj ih je dočekala Radojka Lakić. Preuzeli su dva, dosta stara, ali puna kofera. Iz ove kuće uputili su se prema željezničkoj stanici. Ušli su u voz koji je bio postavljen na peronu. Kofere se smjestili. Čevro je bio nemiran. U namjeri da provjeri da li ih je neko pratio, izašao je i prošetao pored voza. Nije bilo ničega sumnjivog. Kada je voz krenuo u pravcu Mostara, oružnička patrola prolazila je kroz va-

gone. Zaustavla se na vratima kupea u kojem su sjedjeli, pored još dva starija putnika, drugovi Čevro i Temim.

— Čiji su ovo koferi? pitao je oružnik.

— Moji, gospodine, odgovorio je Turko koji je na glavi imao fes. Po svom izgledu i ponašanju odavao je čovjeka koji je krenuo svojoj rodbini u pohode. Premetačina, začudo, nije izvršena. Oružnici su otišli dalje, a dva ilegalca međusobno su se pogledali. Nasmijali su se naivnosti ljudi pod oružjem i njihovom uvjerenju, znajući da su koferi krcati propagandnog materijala.

Neizvjesnost time nije prošla. Vožnja od Sarajeva do Mostara trajala je preko šest časova. Vrijeme je sporo odmicalo, ali to nije činilo nervoznim dvojicu ilegalaca koji su izvršavali partijski zadatak.

Voz se zaustavio u Mostaru. Na željezničkoj stanici na kojoj su se stalno vrzali agenti, njuškajući, ne samo u prtljag, već i u džepove putnika, izašli su Čevro i Temim. Temim je iznio kofere iz vagona. Čevro se brzo našao u gužvi putnika na izlazu sa perona. Temim je, gledajući oko sebe, primjetio agente Stanka Zeleniku, Mehmeda Novu i Šimuna Benića. Vremena za razmišljanje nije imao. Uzeo je kofere i krenuo prema izlazu.

— Gdje si bio Turko, pitao ga je agent Novo.

— U promidžbi, odgovorio je Turko dosta ubjedljivo udaljavajući se prema izlazu.

Kada se, sa dva dosta teška kofera, pomolio Turko na izlazu željezničke stanice, dočekali su ga Mladen Balorda i Šerif Burić. Uzeli su po kofer, stavili na svoje bicikle, i poput hamala, povezli kofere pravo Temimovoj kući. Kasnije je propagandni materijal, dopremljen sa dosta hrabrosti i umijeća, prenesen na sigurnije mjesto.

U Cernici, 14. jula 1941. godine, u kući Ahmeta Hume, održana je konferencija Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, na kojoj je donesena odluka o dizanju ustanka u Hercegovini.

Ustanak je u punom jeku.

Oko podne, 31. jula 1941. godine u kući Zlatke Vuković, supruge revolucionara Gojka, i krojačke radnice, u ruševnoj kući, na samom ulazu u Donju Mahalu, Jusuf Čevro je održavao sastanak sa Slobodanom Vukovićem, Ahmetom Sefićem, Mahmutom Đikićem i Mustafom Huskovićem. Zlatka, majka Slobodana, bila je uz kuću, na ulaznim vratima, čuvajući svojim sinovima stražu.

Kamion pun ustaša iznenada se zaustavio, nešto niže kod Lučkog mosta. Predvodio ih je zloglasni ustaša Mirko Buhač, Mostarac, koji je dobro poznao građane, koji je poznao svaku ulicu Mostara, svaku kuću u siromašnoj, ali revolucionarnoj Donjoj Mahali. Na njegovu komandu, ustaše su krenule i opkolile kuću Zlatke Vuković. Znali su da se u kući održava nekakav sastanak. Uperenih pušaka zatekli su Zlatku na vratima kuće.

— Hej, koga tražite? — obratila se Zlatka ustašama.

Jedan od ustaša, kao da je htio provjeriti gdje je došao sa svojom zločinačkom svitom, iznenada i strogo upitao ju je:

— Da li je ovo kuća Gojka Vukovića?

— A što će ti?

— Treba! — osorno je odgovorio.

Da bi djeci u kući omogućila da dobiju na vremenu, da se sklone, Zlatka je počela razgovor sa ustašama, koji su pridolazili. Misleći da su se iz kuće svi sklonili Zlatka je rekla dvojici ustaša:

— Možete ući, ako hoćete! — nema u mojoj kući nikog.

Došavši do sobnih vrata, Zlatka ih otvori i reče: — Evo, vidite tu nema nikoga, bila je sigurno u to.

Bilo je kasno. Zlatka nije bila u pravu. Iz sobe se začuo energičan glas njenog sina Slobodana:

— Neka uđu psi ustaški, metak će im u glavu! Ustaše se naglo trgoše, a Zlatka utrča u sobu. Sefić je pripucao. Kuća je bila opkoljena. Do zuba naoružane ustaše oko kuće. U tom metežu Zlatka je doviknula Slobodanu i njegovim drugovima da bježe na Neretvu, a zatim je bacila bombu. Strahovit prasak. Ustaše su nagrnule u sobu. Uхватili su Zlatku Vukovića i Ahmeta Sefića. Istog dana su ih strijeljali.

Mahmut Đikić i Mustafa Husković uspjeli su sa Jusufom Čevrom i Slobodanom Vukovićem pobjeći. Premda su pobjegli ispred pušanih cijevi ustaških zlikovaca, Jusuf Čevro se već sutradan našao na ulici s namjerom da se nađe sa drugovima, kojima je trebalo prenijeti zadatke. Na ulici, prekrivenoj debelim slojem prašine, u blizini Rebčeve kuće zaustavio ga je ustaša, koji ga nije poznao: »Uhapšen si!« — rekao mu je ustaša. Čevro se mu njevito bacio na njega, oborio ga na zemlju, a zatim niz sokake sletio ka Neretvi koju je preplivao i sklonio su u kuću Karla Batke. Bio je uznemiren. Želio je po svaku cijenu da stupi u vezu sa svojim drugovima. Zamolio je da mu od susjeda Malkoča, donesu feredžu i papuče. Pregurnuo se feredžom, podigao nogavice pantalona, obukao papuče i uputio se u kuću Jusufovića. Neko od komšija, koji je sarađivao sa ustašama, obavijestio je iste da je Jusuf Čevro otišao u kuću Jusufovića. Kuća je opkoljena i Čevro je uhapšen.

Njegov drug Slobodan sklonio se kod nekog seljaka u Rodoču od kojeg su, ranije, nosili mlijeko.

Računao je da je na sigurnom mjestu. Domaćin je, rano sutra, doveo nad Slobodana ustašku patrolu. Vezali su ga žicom za ruke i oko vrata i tako sproveli kroz Donju Mahalu pored njegovih susjeda.

U zatvoru su se našli Slobodan Vuković i Jusuf Čevro. Čak su se i susreli. Susret je bio kratak, ali dovoljan, za uzajamne poglede očiju, koje su prenosile njihove misli. Čitali su. Zar da jedan od njih nešto kaže o drugovima, o akcijama, o zadacima, o svemu onome što je partijska tajna.

Ustaše su ih svirepo mučile, ali od njih, prekaljenih boraca, nisu došli ni do kakvih podataka o radu partijske organizacije, o ljudima koji su već u to vrijeme bili uključeni u akcije. Herojski su podnosili muke i do kraja života ostali dostojni Partiji.

Sutradan, 1. avgusta 1941. godine, grad je bio oblijepljen plakatima. Ivo Herenčić, »ustaški satnik poglavnikove tjelesne bojne«, tim putem je saopštavao Mostarcima da su »komunisti Slobodan Vuković, diplomirani tehničar, star 22 godine, pravoslavni iz Mostara, i Jusuf Čevro, krojački pomoćnik, star 27 godina, Musliman iz Mostara, uhvaćeni i odmah strijeljani.«

U ustaškom zatvoru tada su se nalazili Mustafa Alajbegović, Adem Buć, Smajo Brkić, Esad Brkić i Teofik Kalajdžić. Njima je došao cinički i krvoločni Ivo Herenčić i pitao ih:

— Da li neko od vas poznaje Jusufa Čevru?

Svi su šutjeli. Krvolok je nestrpljivo nastavio: »Ja ga znam. Strijeljao samo ga. Imao je herojsko držanje. Imponovao mi je svojim držanjem, svojom hrabrošću, iako je moj neprijatelj« rekao je ustaški satnik i zalupio vratima zatvorske ćelije.

Kada su Jusuf Čevro i Slobodan Vuković pali u zatvor, Avdo Humo je u to vrijeme bio u Mostaru. Upravo tog dana očekivao je Čevru u Raljevića kući.

Saznavši da su zatvoreni, Humo je sa drugovima pokušao da li se mogu, na neki način, otkupiti preko nekog od policajaca, da bi im spasli živote, ali već je bilo kasno. Zločinačka ruka bila je brža.

Stari terzija, otac Jusufa Čevre, koji je nekoliko mjeseci poslije svirepog ubistva njegovog sina umro, vraćajući se kući susreo je jednog hodžu, kome se obratio:

— Šta se ovo radi, pobogu, ljudi se ubijaju?

— To ubijaju samo komuniste, a ne ljude, odgovorio je hodža i nastavio put.

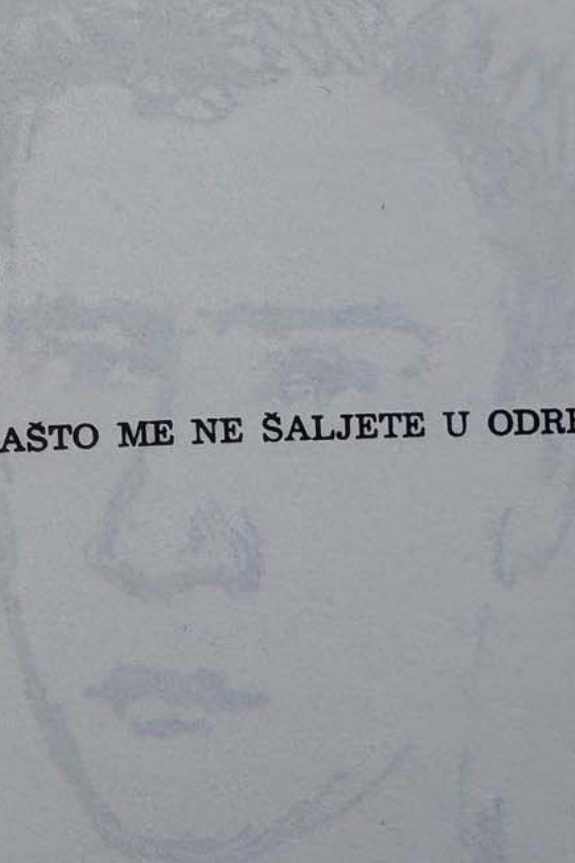
Starcu nije preostajalo ništa više nego da sa svim svojim ukućanima prione i nastavi djelo koje je započeo Jusuf, njegov sin.

Tako je i bilo.

Majka Emina, kao svaka majka partizanska, primila je sa ponosom bol za izgubljenim sinom i sačuvala uspomene na njega kao da je živ, kao da je uz nju.

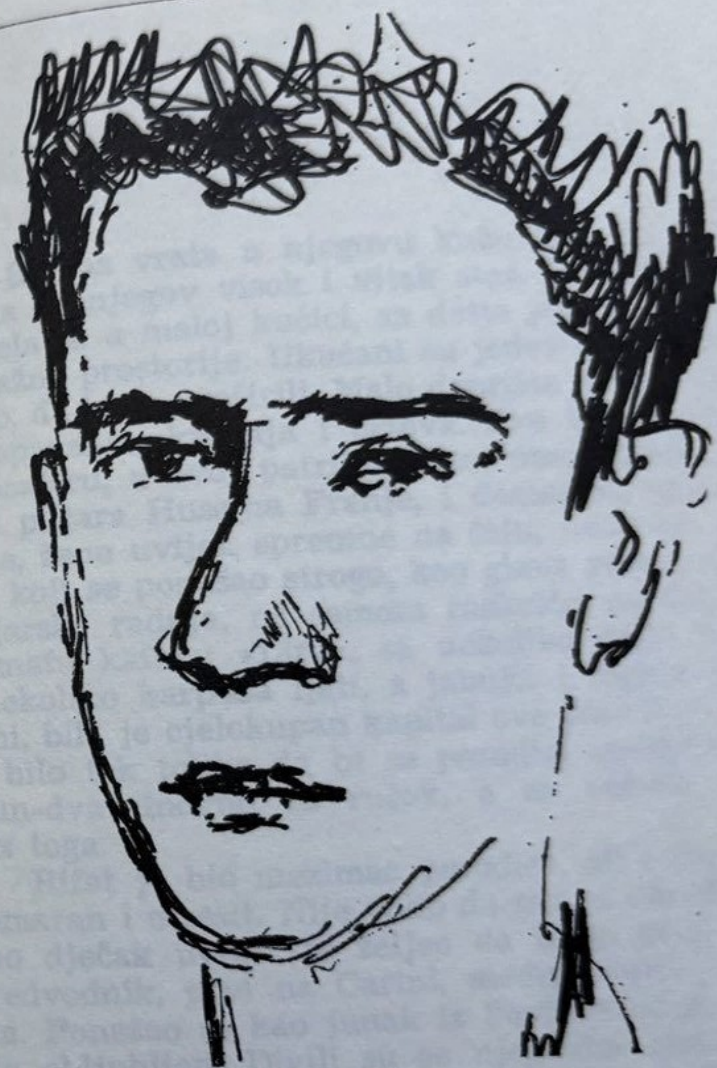
I nije se prevarila.

Jusuf Čevro je živ, živa su njegova djela!

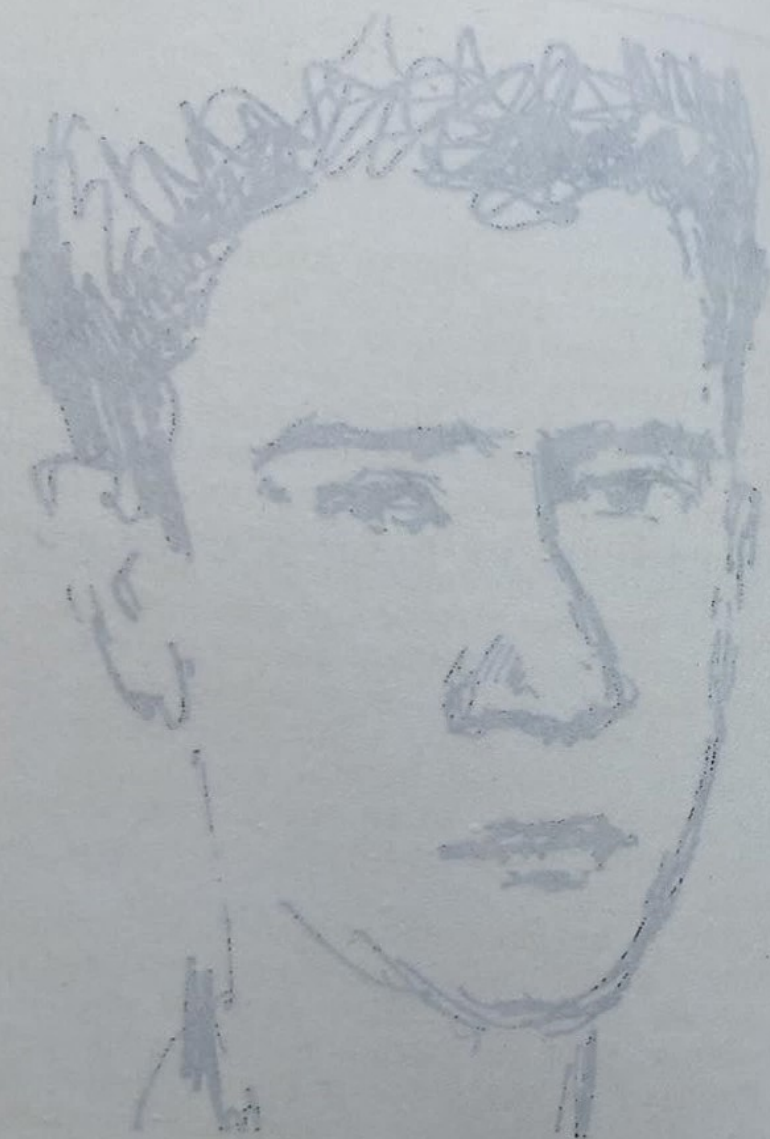
»ZAŠTO ME NE ŠALJETE U ODRED?«

„ZASTO ME NE SALLJTE U ODRBD?“

FRENJO (Huse) RIFAT

Rođen 1922. u Mostaru. Radnik. Član KPJ od 1942. U NOB stupio 1942. Poginuo juna 1943. godine na Rudini kod Stjepan-Kuka. Za narodnog heroja proglašen 24. jula 1953. godine.

RIFAT (Husein) FRENJO

Rodan 1922. u Mostaru. Husein. Član KPJ od 1942. U NOV stupio 1942. Počinio je 1942. godine na Hrvatskom frontu. Na njegovu počast je proglašen 14. jula 1952. godine.

Ulazna vrata u njegovu kuću bila su izuzetno niska za njegov visok i vitak stas. Velika porodica živjela je u maloj kućici, sa dvije prizemne, hladne i vlažne prostorije. Ukućani su jedva čekali kada će ljeto, da bi se proširili. Malo dvorište postalo bi soba za spavanje, kuhinja i ostava. Sve to nije kvarilo atmosferu, u ovoj patrijarhalnoj mnogočlanoj porodici piljara Huseina Frenje, i domaćice, majke Fatime, žene uvijek spremne na šalu, nasuprot suprugu, koji se ponašao strogo, kao glava porodice. Mala piljarska radnja, na samom raskršću na Carini, uz poznatu kafanu »Lira«, sa nekoliko gajbi trešanja i nekoliko karpuzi ljeti, a jabuka i rogača jeseni i zimi, bila je cjelokupan kapital ove porodice. Zarade je bilo tek toliko da bi se porodici obezbijedio sumun-dva dnevno za ručak, a za večeru često i bez toga.

Rifat je bio mezimac porodice, ali i čangrčljiv, nemaran i otresit. Nije volio da mu se naređuje. Još kao dječak uvijek je željeo da bude prvi, nekako predvodnik, prvi na Carini, među svojim vršnjacima. Ponašao se kao junak iz Pavlove ulice. Zato je bio obljubljen. Divili su se njegovim nestašlucima u kojima je ispoljavao hrabrost. Rifat je volio visine! Volio je ptice!

— Pera, ko će prvi? — Rifat se s nestrpljenjem obratio svom najboljem drugu Peri Lažetiću, i pokazao svojim dugačkim prstom na najviši vrh košće u pazaru. I za tren se našao na vrhu, do ptičijeg

gnijezda, držeći mlade u svojim nestašnim rukama. Volio je ptice i vraćao ih u gnijezdo. Njega je bilo interesantno posmatrati kako se sa lakoćom prebacuje s grane na granu. Nisu griješili što su ga u šali nazivali Tarzanom. Divili su mu se, a to mu je bilo drago. To nije krio ni pred kim. Rifat je imao pravo na divljenje. Bio je jedini mladić koji se smjelo pridružio starijim građanima Carine: Mati Milasu, Bećiru Trbonji, Salki Čerkiću i sa njima skupa razbijao brze valove Neretve, skokom, sa krune carinskog mosta. Skakao je tjeran nekim unutrašnjim nagonom. Prosto nije mogao bez visine. Nema pećine uz Neretvu sa koje nije skočio.

— Kakav bi bio padobranac, govorili su kupaći na carinskoj plaži, kada bi on strmoglavec letio s mosta.

Kad bi došla jesen, a i nju je jedva čekao, on bi sa Perom Lažetićem pravio više i bakatine, spremao kaveze i lunjao u podnožju Malog kuka, u potrazi za dobrim lovištem štiglića i farzelina. Bilo ih je mnogo uz Mali kuk! Tako je provodio svoju bezbrižnu mladost i stasao u odvažnog mladića.

Postepeno je dolazio do spoznaje kako je mukotrpan i težak život kada nema rada i hljeba. Rifat je bio snažan, postojan i uvijek spreman za borbu, da zaradi i pomogne svojoj siromašnoj porodici.

— Pera, jutros sam bio u Domu zdravlja, pa mi rekoše da im treba ponovo zmija otrovnica. Isplati se, komad tri dinara, govorio je Rifat.

— Uredu Rifa, spremi se, sutra oko podne, idemo u lov! — odgovorio je njegov drug Pero Lažetić.

I dok bi neretvanske plaže bile pune kupaća, a sunce pripeklo do 38 stepeni, oni su bili na relaciji Malog i Velikog kuka. Znali su da je to vrijeme, kada upeče sunce, najbolje za lov na poskoke i šarke.

U lovu su bili vješti i hrabri. Od pribora su imali samo ruke. Samo ruke i samo po dva prsta u pokretu. Tragali bi kamenjarom. U klupko savijena zmija placala bi jezikom na Peru, a Rifat bi joj kao pravi žongler, munjevito i energično stisnuo prstima vrat. Zmija je bijesna, a Rifat se podsmijevao. Zmija se savijala oko njegove ruke, a on joj je oprezno stiskao vrat. Ne smije je udaviti, jer crknute zmije nisu primali. Primali su samo žive, ove naše kamenjarke, cijenjene po otrovu.

— Dodaj mi to kutiju — Rifat će Peri!

— Drži, burazeru, ovo je peta, dosta za danas, radosno bi odgovorio Pero.

Vrlo brzo bi se spremili, dotrčali u Dom zdravlja, i naplatili, za pet zmija, petnaest dinara. Malo, za taj opasan posao! Stigli bi i da se okupaju u Neretvi i ispričaju kako su prošli u lovu. Rifat je nekad znao na ručun lova, kao i svi lovci, da izmisli priču i zainteresuje raj. Bilo ga je divno slušati. Nije volio da mu se protuslovi. Zato je znao zaprijetiti čakijom koju je uvijek nosio uza se.

Od takve zarade on je uvijek nešto odvajao za svoju majku. Rifat je živjeo za majku, što ne znači da nije volio svoga oca, svoju stariju braću i sestre. Volio je i njih istim žarom. Majka je uvijek za njega nalazila toplu riječ. Od zarađenog novca njemu je ostajalo da pogleda kakav kaubojski film u kinu »Central« i da, uzgred, svrati kod Arifa Žderića na vruć grah, ili kod Šabana Sejdihovića na kiselo mlijeko i somun. Sezona lova na zmije brzo bi prošla, a posla nigdje. Rifat je morao nositi kofere na željezničkoj stanici, a i prebirati privatni rudnik »crnog zlata« Hasana Zahirovića-Lace na Begovači. Napunjenu vreću uglja, Rifat bi odnosio svojim starijim potrošačima na Carini i tako zarađivao nekoliko dinara dnevno.

Rat je dočekaao u devetnaestoj godini dječaćkog i mladalačkog života. Rat ga je prosto izmijenio. To više nije onaj Rifat, majčin mezimac, čangrčljivi mladić sa čakijom u džepu. Preko noći postao je ozbiljan i zabrinut.

Juli 1941. godine. Za kućom porodice Skočajića u Zaliku, odmah do Sjevernog logora, uz kokošinjac i sjenicu, počeo je proziv: Mladen Balorda, Hasan Zahirović-Laca, Rifat Frenjo, Mehmed Taso, Ahmed Pintul, Božo i Branko Skočajić, Behdžet Dizdar.

Noć je.

Oni su se okupili na prvo vatreno krštenje. Čekanja nema. Policijski sat je već odavno odmakao. Gradom se čuje po neki pucanj sa ustaških pijanki.

Oni su donijeli odluku! Upasti u logor, u njegove magacine, i snabdjeti se municijom i drugim vojnim materijalom.

— Drugovi, večeras imamo zadatak da upadnemo u logorske magacine, u osinje gnijezdo, treba nam oružje, starješinski se ponio Mladen Balorda.

— Daj, Mladene, razradi neki plan, pa da krenemo, Rifat je nestrpljivo upao, dok se iz gostionice »Lira« čula pjesma oholih bersaljera »Vinceremo« i ustaška »Uz poglavnika«.

— U logor se jedino može sa ove naše strane, kroz prozor, odsječeno će Mladen. Ući ćemo u hodnik, tu su tri sobe, gdje spavaju italijanski vojnici, a ostale prostorije su magacini. Da bi došli do magacina, treba proći kroz donji hodnik, pa uz stepenice. Vjerovatno ćemo tu naići na dežurnog vojnika. Neka bude kako bude, mi moramo uspjeti. Ako je nekog strah, neka se povuče na vrijeme, odmah.

— Mladene, ne pravi se važan, kreći već jedanput, Rifat je odgovorio za sve.

Vedro nebo, koje je noć činilo svjetlijom, udarnoj grupi Carine nije smetalo za izvršenje zadatka.

Kao iskusni vojnici, jedan za drugim prebacili su se pod pećinu, nad benzinskim skladištem, uz samu ulicu u Zaliku. U neposrednoj blizini nalazilo se nekoliko vojničkih straža. Čuo se hod zakašnjelog rudara, koji je pod zaštitom režima, išao bezvoljno u jamu. Ipak, bilo je tiho, a oni bi voljeli da je noć veselija. Prva prepreka sa uspjehom je savladana, i druga, preko ceste, i treća, do samog prozora kasarne. Uхватili su sjenu zida i sklonili se u neko udubljenje, koje tu stoji bog zna od kada. Kroz prozor nije izbijala svjetlost, pa su zaključili da vojska spava. To je pogodan trenutak.

Sad!

Prvi ulazi Mladen Balorda, zatim Rifat, pa Hasan Zahirović-Laca, Meha Taso, Božo i Branko Skočajić. Napolju su čuvali stražu Ahmed Pintul i Behdžet Dizdar.

— Tiše, srdito se obratio Mehmed Taso, Boži Skočajiću koji se u mraku zapleo o vojničke cokule pred sobom u kojoj su bezbrižno i siti spavali Musolinijevi vojnici. Možda oni isti koji su činili zla u Etiopiji i Albaniji.

— Pusti ih neka spavaju, ima vremena kada ćemo ih razdrmati, sasvim tiho, skoro na uho, Rifatu ju dobacio Mladen Balorda, jer mu se činilo da će u tim trenucima i on nešto nepromišljeno uraditi.

Kasarnom su se kretali kao po rođenoj kući. Oni su poznavali svaki kutak u logoru, jer su ranije, za vrijeme bivše Jugoslavije, slobodno ulazili u kasarnu da bi pokupili otpadke i pomije za krmaču Bože Skočajića i za kravu Mehe Tase, za koju nije bilo uvijek dovoljno trave na pašnjaku u Čukovcu.

— Spavajte »mili« naši. Samo spavajte, kasnije ćemo se sresti, tiho je rekao Rifat, a zatim za tren-dva napravio dugački korak do magacina, dok su Hasan Zahirović-Laca i Meha Taso iz samih spavao-

nica bacali poredane uniforme kroz prozor, nečujno, dole, Ahmedu Pintulu i Behdžetu Dizdaru.

I u tim časovima znali su se našaliti.

— Šta će ujutro obući, dobacio je Laca.

— Pa nek prošetaju u gaćama, neće biti goli, šeretski je tiho dobacio Rifat Frenjo.

U magacinu su ostali duže vremena. Skoro dva sata. Iznijeli su još 80 uniformi koje su sakrili u sjenici braće Skočajića. Sutra su iznesenu robu prebacili u kuću Živka Pape-Henčija.

— Drugovi, zadatak je izvršen. Očekujemo drugi. Sada razlaz i nikome ni riječi — rekao je Mladen Balorda.

— Dobro, razići ćemo se, neko je dobacio iz grupe.

Nije prošlo dugo vremena. Predviđanja Mladena Balorde su se obistinila. Grupa se ponovo okupila. Novi zadatak je glasio: Upad u logor i izvući što više vojne opreme.

Grupa je razradila plan akcije.

Mjesečina se odbijala od talase nemirne Neretve i sve je više podsjećalo na suton, nego na duboku avgustovsku noć. Prikradali su se preko pećina na lijevoj obali Neretve i kada su stigli do mjesta, gdje se vojna kanalizacija spušta u korito rijeke, provukli su se između kupina i divljih šipaka do na sami plato, sa kojeg su se vidjele logorske zidine. Zastali su i posmatrali. Nigdje žive duše. Negdje daleko čuje se cvrčak koji je izdržao taj vreli dan. Mladen Balorda je rukom dao znak prvom do sebe i krenuli su, tiho, nečujno. Tako je bilo samo dok su se njih trojica popela na krov zgrade, u kojoj se nalazila auto-komanda. Izbor nisu imali. Jediní put za magacin bio je da oparaju krov i da se spuste. Rifat je svojim rukama prihvatio prvu ploču eternita i snažno povukao. Njegova neopreznost mogla ih je

stajati života. U noćnoj tišini, taj njegov potez izgledao je kao da se ruši krovna konstrukcija. Čuvar, koji je bio na drugoj strani ispred magacina, čim je čuo šum i zveket pleha opalio je iz puške. Grupa Italijana je istrčala. Onako bunovna i neopremljena, nasumice je pucala, tako, da je u logoru zavladao panika. Povici italijanskih vojnika, njihovo međusobno dozivanje, a i strah da odmah pređu preko zida, bilo je dovoljno, da se grupa ilegalaca, istim putem, vrati na Neretvu neobavljena posla, a zatim da se brzo i pojedinačno prebace svojim kućama.

Ova neuspjela akcija najteže je pala Rifatu Frenju koji je, da bi se opravdao, tražio od svojih drugova, u više navrata, da on sam, na vlastiti rizik, uđe u logor i obavi misiju, koja im je data u zadatak. Prilika mu se pružila. Dobio je zadatak od Hame Čerkića da za potrebe partizana upadne ponovo u magacin i izvuče vojnu opremu, a posebno oružje.

— Čuvajte se! Upamtite dobro, oružje nam je najpotrebnije, glasilo je posljednje uputstvo Hame Čerkića.

Rifat Frenjo i Božo Skočajić, drugovi iz djetinjstva, krenuli su na težak i neizvjestan zadatak. Brzo su i bez teškoća, zahvaljujući njihovoj snalažljivosti, došli do željenog cilja. Upali su, ne u italijanski, već u ustaško-domobranski magacin, i besčujno, u potpunom mraku, napipali željenu robu. Poučeni iskustvom, nisu smjeli oklijevati. Sve što im je dolazilo do ruku, iznosili su na krov i preko zida bacali Hame Čerkiću, koji je očekivao plijen, a ujedno i motrio da neko od stražara ne bi naletio. Nešto kasnije, u »glavnom« magacinu narodnooslobodilačkog pokreta prebrojili su plijen. Bilo je svega, a najmanje oružja. Donijeli su sa sobom šesnaest tuba vojničkog štofa, četrdeset šatorskih krila, petnaest vojničkih torbica, petnaest čakšira, deset koporana i nešto malo oružja,

jer je u magacinu oružje bilo rastavljeno ili neispravno, a oni nisu imali mogućnosti da vrše izbor. I ono što su donijeli bilo je dovoljno iz tako brze i kratke akcije.

Neustrašivi Rifat je sa nestrpljivejšim očekivao trenutak da krene na oslobođenu teritoriju, da se pridruži grupi mostarskih boraca na Boračkom jezeru. Njegovu želju, koju je stalno isticao, od prvih dana ustanka, da uzme pušku u ruke, drugovi nisu prihvatili. Trebao im je u gradu jak, hrabar i vješt ilegalac, spreman za razne akcije. Bilo mu je žao, što je ponekad, potpuno sam, iščekivao naređenja dok su njegovi drugovi učestvovali u otvorenoj borbi sa okupatorom. U njemu je tinjalo neko nezadovoljstvo.

U očekivanju zadataka, pomagao je starijem bratu, u piljarskoj radnji svoga oca. Među mušterijama bilo je dosta italijanskih vojnika. Jedan od njih, upravo kada je Rifat bio u radnji, ukrao je nekoliko krušaka. To je on primijetio i zgrabio Italijana, koji nije htio da plati, za bluzu. Kada ga je vojnik udario, a zatim pokušao izvaditi pištolj, Rifat je bio brži, zgrabio nož sa stola i udario ga.

Rifat je odmah uhapšen. Poslije nekoliko dana sprovedenih u mostarskom zatvoru, upućen je na prisilni rad u Njemačku.

Na putu kroz Austriju, kada se njegovi sprovednici nisu nadali, Rifat je pobjegao. Iz Austrije dolazi u Zagreb, odakle, ponovo, i uz mnoge poteškoće, stiže u Mostar.

Upravo, u to vrijeme, Meha Trbonja je po zadatku sišao u Mostar.

— Gdje je Rifa? — pitao je Trbonja.

— Krije se, poslije bjegstva, glasio je odgovor Rifatovog brata.

— Recite mu da mi se odmah javi, srdito je rekao Trbonja.

Kada su se susreli, Rifat je ispričao Trbonji šta se dogodilo s njim i na kraju pitao:

— Zašto i mene ne šalju u odred?

— Pripremi se i kreni sa mnom — vojnički je naredio Trbonja.

Prije polaska, iz logora su oteli velike količine municije koja je prevezena u selo Dobrič, i dalje do odreda.

Krenuo je stazom mostarskih boraca, koji su iz svog grada odlazili na slobodnu teritoriju, tamo gdje je već djelovao Konjičko-mostarski bataljon. Rifat je stao u stroj sa borcima Mostara, u desetine koja je već stekla ugled po svojoj hrabrosti i požrtvovanju. To je ona desetine, carinska udarna grupa, koju nije moglo ništa iznenaditi. Desetine, u kojoj je bio junak do junaka, heroj do heroja.

Na vatreno krštenje Rifat nije dugo čekao. Učestvovao je u svim akcijama koje je Mostarski bataljon vodio oko Boračkog jezera i na drugim poprištima. Rifat se posebno isticao kao bombaš. Svoje junaštvo je pokazao u napadu na Ostrožac, jula 1942. godine. Poslije krvavog obračuna s četnicima, kada su se borci uspjeli izvući iz obruča iz Bijele i drugih mjesta, na kojima su bili borci Mostarskog bataljona, probili su se do Tisovice više Idbra. Tu su se okupili borci koji su se oduprijeli četnicima, puni snage da nastave borbu. Nastojali su da se što prije povežu sa glavninama narodnooslobodilačke vojske. Skoncentrisani na Crnom polju, gdje im duže zadržavanje nije garantovalo nikakvu sigurnost, jer je to na domaku Konjica i Ostrošca u kojima su jaka neprijateljska uporišta, a iza leđa ih stalno napadaju četnici. Poslije desetak dana pala je odluka da se taj ostatak boraca, ta desetakovana vojna jedinica, na-

zove Mostarski bataljon, kao i odluka da se treba probijati u pravcu Prozora i Livna gdje su partizanske snage brojčano najjače.

Teško je bilo poći grlom u jagode, preko Neretve. Zato su borci ispitali sa kakvim snagama neprijatelj raspolaže u Ostrošcu. Preko ilegalaca se doznalo da u Ostrošcu ima oko stotinjak domobrana i jedan manji broj žandarma. Odluka je donijeta da se iznenadnim napadom likvidira neprijateljsko uporište u Ostrošcu. Rifat je dobio zadatak sa Trbonjom, Čimbom, Lacom i Mladenom Balordom-Lobrom i drugim da pregaze Neretvu i napadnu, u tačno određeno vrijeme, bombama neprijateljske bunkere i kasarnu. Bombaši su svoj zadatak izvršili. Rifat je prvi prišao neprijateljskom bunkeru i jednom bombom učutkao i živote i oružje u njemu. Brzo su zauzeli žandarmerijsku kasarnu i likvidirali bunkere, dok je glavnina boraca krenula preko mosta, porušila bunkere i ušla u sam centar mjesta. Borci Mostarskog bataljona, izvodeći ovu akciju, nisu ni slutili da sjeverno od njih nastupaju borci Prve proleterske brigade i osvajaju Bradinu i Konjic.

Brojne su bitke u kojima je učestvovao Rifat Frenjo, u kojima se isticao izuzetnom hrabrošću i požrtvovanjem. Napadao je vozove, učestvovao je u oslobođenju gradova i sela, jurišao je na bunkere. Rifat je bombama sjekao bodljikavu žicu i među prvima ušao u Prozor.

Svoje junaštvo ispoljio je u borbama oko Nevesinja, Gacka, Bileće, na Kobiljoj glavi i mnogim drugim mjestima.

Nedaleko od Gacka u bunkeru su se nalazili četnici. Prepucavanje je dugo trajalo. Rifat se odjednom izgubio sa položaja. Kada su nešto kasnije njegovi drugovi pogledali prema bunkeru, iznenadili su se gledajući četnike kako bježe. Rifat im se

privukao. Njegov povik: »Ruke u vis« iznenadio je i uplašio četnike koji su se dali u bjekstvo. Jednog je uhvatio, a sedam ih je pobjeglo. Dovodeći zarobljenika Rifat je rekao:

— Vidite li da su kukavice. Da ste i vi pošli ni jedan ne bi kutarisao. A vi mene sada kritikujete zbog samovolje.

Tako je Rifat upadao u bunkere. Dijelevi hranu i cigarete koje je donosio, često je govorio drugovima:

— U bunkerima ima svašta, samo ih treba posjetiti kad sledovanje prime.

U svim tim borbama Rifat Frenjo je bio neustrašivi bombaš. Za njega, njegovu spretnu ruku i oko odličnog strijelca nije bilo prepreke. Znao je sa velike udaljenosti da baci bombu kroz puškaricu na bunkeru, da učutka mitraljesko gnijezdo, ili da se privuče do bunkera, tako blizu, da bi slušao razgovor neprijateljskih vojnika, kako bi poslije izvršene akcije znao svojim drugovima reći, ko se nalazio u bunkeru. Obično bi dobacio, za četnike »bradonje«, za ustaše »gaćeše«, za italijane »žabari«, a za Nijemce »švabe«. Nije osjećao strah prilikom određivanja zadataka. Najsrećniji je bio kada bi ga zapao najteži zadatak. Desetina kojoj je on pripadao mogla je primiti takve zadatke, koji bi i za dobro obučenu četu značili teret. Desetina u kojoj je vladalo izuzetno drugarstvo, mogla je da ide u akcije, mogla je da nosi najveći teret na svojim plećima. Njihov nepisani zakon bio je »jedan za sve, svi za jednoga«. Gdje bi oni grunuli, gdje bi prosuli bombe, tu bi nastajala takva pukotina na neprijateljskom frontu, da je neprijatelj mogao teško uspostaviti vezu odsječenih krila.

Bio je težak trenutak kada se pronijela vijest da je Rifat prilikom prelaska bataljona preko Pive, na Rudinama, smrtno ranjen.

Stigao je, iz borbe u borbu, do legendarne bitke na Sutjesci. Uz ogromne napore borci Mostarskog bataljona su se probijali kanjonom Pive. Tada se bataljon, u toku noći, prebacio iz sela Babići preko Rudina, a u zoru je prešao improviziranim mostom preko Pive. Odatle su borci izbili na Vučevo, kod Katuna. Neprijateljska artiljerija je to područje neprestano zasipala granatama. Sklonište je bilo nemoguće naći. Granata za granatom rušile su stoljetna stabla, rila zemlju i kamenje, a borci su, iscrpljeni borbama i glađu, tražili prolaz. Prilikom prolaza, upravo kroz Rudine, oko podne pao je Rifat Frenjo. Teško ranjen, jahao je na iscrpljenom konju. Njegov put prekinula je topovska granata. Pala je pored njega i Mehe Trbonje kada su stali pored česme. Rifat je smrtno pogođen, a Trbonja teško ranjen. Pritrčali su drugovi, mnogi ranjeni i krvlju zaliveni, ali Rifat je već bio mrtav. Meha Trbonja, kome je Nada Bajat donijela nešto dobro čuvanog mlijeka rekao je:

— Rifat je gotov, ali mi ćemo ga osvetiti.

Rifat Frenjo je ostao na Sutjesci. Pridružio se svim poginulim borcima ove legendarne bitke. Njegovim drugovima koji su ga izuzetno cijenili bio je to težak i nenadoknativ gubitak. Izgubili su bombaša, hrabrog čovjeka i primjernog druga. Izgubili su jednu mladost i snagu, čovjeka koji je volio ptice i visine.

KULTURNI

HUMO (Saliha) AVDO

Rođen 1914. u Mostaru. Profesor. Član KPJ od 1934. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 25. novembra 1953. godine. Živi u Beogradu.

Zvali su ga drug Kulturni. Neko mu dade to ime u Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu u vrijeme njegovog ilegalnog rada u Sarajevu. To ilegalno ime dobio je na osnovu partijskog zaduženja, koje je imao u studentskom pokretu. On je vodio sektor kulturno-idejne djelatnosti u studentskom pokretu Univerziteta u Beogradu. Bio je odgovoran za list »Student«, časopis »Mladu kulturu« i druge kulturne akcije koje su vođene na Univerzitetu. Ovim nadimkom, ilegalnim imenom, svi su ga zvali. Iza tog pseudonima krilo se pravo ime — Avdo Humo.

Čovjeku teško pada, kada treba da napusti svoj voljeni grad. Avdo Humo je poslije završene osnov-

ne škole i šest razreda gimnazije, iz Mostara otišao u Bihać, gdje je nastavio školovanje.

Početkom 1931. godine isključen je iz sedmog razreda gimnazije zbog omladinskih naprednih akcija koje su se tada spontano javljale među đacima starijih razreda. Školovanje je nastavio u Bihaću, gdje se smjestio u Gajretov internat.

Trebalo je poznavati Bihać u vrijeme dolaska Avde Hume na školovanje. To je bila tipična bosanska kasaba, koja se, po svojoj opštoj atmosferi, veoma malo razlikovala od ostalih varoši Bosne i Hercegovine. Okovan esnafskim proizvodnim odnosima, učmalošću ostataka feudalnog sistema, gradiću na Uni to je činilo najveće prepreke u njegovom razvoju. Avdo Humo se i u takvoj sredini, naročito među učenicima viših razreda gimnazije, osjećao dosta prijatno. Radovalo ga je što je među tim učenicima gimnazije našao čak sa progresivnim pogledima i političkim opredjeljenjima koji su uživali ugled u ovoj dosta zaostaloj varošici.

U Bihaću su se, kao i u cijeloj zemlji, u to vrijeme sve više zaoštravale unutrašnje suprotnosti pod tadašnjim diktatorsko-centralističkim režimom. Ni Bihać nije bio pošteđen od posljedica koje su proistekle iz proglašenja šestojanuarske diktature. I nad ovim gradićem nadnijela se materijalna bijeda i politički teror. Atmosfera je odisala nekim pritajenim revoltom, nezadovoljstvom, nekim otporom svemu što je gušilo ljude u ovom mjestu. U gradu su živjeli Srbi, Hrvati i Muslimani. Diktatura je doprinijela da su se ljudi međusobno počeli po nacionalnoj pripadnosti još više dijeliti i zatvarati u svoju sredinu. Vještački su stvarane pregrade među ljudima, pričao je Avdo Humo o svojim prvim utiscima iz Bihaća.

U takvim uslovima Avdo Humo je nastavio školovanje. Došao je u kasabu, u kojoj su se sve dru-

štvene i političke manifestacije, kao i sportske, realizovale kroz društva koja su bila organizovana na nacionalnoj i vjerskoj osnovi. Dokle su bili izrasli ti antagonizmi najbolje se vidi po tome što su u Bihaću u to vrijeme bila tri internata za čake pripadnike triju nacionalnosti: Internat Muslimanskog društva »Gajret«, Hrvatskog »Napredak« i dom Srpskog društva »Prosvjeta«. Građanske partije, sve do jedne, ustremile su se da pridobiju omladinu, da je izoluju i da sačuvaju tako stvorene odnose.

Ali, svi ovi pritisci nisu omeli omladinu da se ona sastaje i organizuje. U bihaćkoj gimnaziji među đacima vladala je prijatna, gotovo familijarna atmosfera. Organizovanog rada, istina, nije bilo. Omladina je čitala ljevičarsku literaturu, pa je o njoj diskutovala na sastancima literarnog društva »Jovan Skerlić« i u grupama po internatima. Čitanje takve literature, i diskusije, doprinosili su buđenju političke svijesti kod omladine. Avdo Humo je sa velikim interesovanjem pratio ove događaje u zemlji, i, prosto rečeno, gutao svaku slobodarsku riječ na koju bi naišao. Sve je to doprinosilo da se on veže za radnički pokret koji u to vrijeme nije bio jak u Bihaću. Omladina je bila prepuštena sama sebi. Literarne družine su bile jedina forma okupljanja i rada omladine. Kroz diskusije na njima dolazila su do izražaja svježja strujanja, koja su zapljuskivala školu. To su osjetili i profesori gimnazije, a među njima je bilo i onih, koji su sa simpatijama pratili omladinsku aktivnost.

Upravo u to vrijeme režim je, po kazni, premjestio Oskara Daviča za suplenta u gimnaziju u Bihaću. On se brzo povezao sa maturantima. Njegov odnos prema školi i školskom sistemu, liberalniji odnos prema đacima, ponašanje koje je odudaralo od krutosti drugih profesora, imponovalo je gimna-

zijalcima. Imponovalo je i Avdi Humi. Davičo je djelovao ne samo među školskom omladinom, već i među radnicima, pa je zbog te svoje aktivnosti, ubrzo uhapšen. Njegovo hapšenje odjeknulo je u ovom gradiću, u kome su se svi međusobno poznavali, kao grom iz vedra neba. Hapšenje profesora i nekih đaka iz osmog razreda gimnazije bio je prvo razredan događaj, a kada se čulo da su sa njima uhapšeni još neki mještani, to je imalo još većeg odjeka. Danima se pričalo u Bihaću samo o ovim hapšenjima, dolazak agenata iz Beograda i Banja Luke doprinijeli su većoj dramatičnosti događaja. Pričalo se samo o uhapšenim drugovima, pa je, iz simpatija prema njima, kod omladine i mnogih građana izbilo slobodarsko raspoloženje.

Ni školske vlasti, poslije ovog događaja, nisu ostale skrštenih ruku. Pooštrene su mjere discipline, bila je zavedena kontrola, bdjelo se nad učenicima da se nešto slično ne ponovi. Učenici su kažnjavani za najmanje propuste. Direktor je bio nemilosrdan prema učenicima. Tako je Avdo Humo kažnjen ukorom direktora samo zato što nije nosio fes sa oznakom razreda koji je pohađao. Pored ukora direktora, kada je završio sedmi razred gimnazije u koji je primljen sa teškom mukom, jer direktor Perinović u prvo vrijeme nije htio da primi Avdu Humu kao ljevičara, kažnjen je i obavezom da se mora upisati u osmi razred gimnazije u Bihaću. Diktatura u školi zbližavala je mladiće i oni su se sastajali i sa ljudima van gimnazije. Imali su svoju grupu u kojoj su čitali naprednu literaturu. U toj grupi bio je i Avdo Humo. Svi učenici su jedva čekali da polože maturu i da krenu na studije. To je želio i Avdo Humo.

Poslije završene gimnazije u Bihaću, Humo se upisao na Filozofski fakultet u Beogradu 1933. godine. Želio je da studira jugoslovensku književnost,

jer je za taj poziv imao i nekih ličnih sklonosti. Po dolasku u Beograd dobio je mjesto u Gajretovom studentskom domu »Osman Đikić«. Brzo se upoznao sa nešto starijim drugovima, marksistima, među kojima je bio i Hasan Brkić. Kasnije je stigla još jedna generacija naprednih studenata, među kojima je bio i Rifat Burdžević. U to vrijeme, kada su njegovi drugovi sa studija već bili politički opredijeljeni, studentski pokret izlazi iz okvira unutrašnjih idejnih i organizacionih slabosti. Organizovane su akcije za stvaranje studentskih udruženja, sređivane su školske organizacije, tražilo se poboljšanje ekonomskih uslova života kao i obnavljanje prekinutih veza s radničkim pokretom. To je bio period opšte konsolidacije u studentskim redovima na bazi novih programskih postavki.

Družeci se s naprednim i aktivnim studentima Avdo Humo se odmah uključio u rad studentske organizacije. Aktivirao se u stručnom udruženju slavista. Tamo je zatekao drugove koji su bili pri kraju studija, kao što su: Boriša Kovačević, Đorđe Lopičić, Milivoje Urošević, Jagoš Jovanović, Sreten Živković i drugi koji su bili u studentskim redovima veoma uticajni. Kroz razne diskusije ne samo da su raščišćavani mnogi literarno-estetski stavovi, nego i idejno-politički, već su vršene i pripreme naprednih studenata za praktičnu djelatnost. Iako su se diskusije vodile u užem krugu, bile su vrlo žive, jer je to bio period ideoloških raščišćavanja u studentskom pokretu, o naprednim strujanjima na literarnom i ekonomsko-sociološkom polju.

Avdo Humo je primljen u SKOJ 1934. godine, a nekoliko mjeseci kasnije, iste godine i u KPJ. Ovo je za Humu bio veliki trenutak, ostvarenje njegovog sna iz Bihaća, kraj jednog traženja, koje je počelo još u gimnazijskoj klupi. Ubrzo je ušao u rukovod-

stvo SKOJ-a na Univerzitetu. Na toj dužnosti, pored rada među studentima-slavistima, radio je i na okupljanju i organizovanju studenata Filozofskog fakulteta. Učestvovao je, sa svojim drugovima, u borbi protiv studenata koji su istupali kao razbijači naprednog studentskog pokreta.

U to vrijeme Avdo Humo je pripadao krugu studenata koji su ispoljavali veliku želju za izučavanje marksizma i lenjinizma, za aktivnu političku borbu, kako na Univerzitetu, tako i van njega. Činilo im se da im je osnovni zadatak bio da se spremaju za borbu, za predstojeće bitke, koje su se nazirale. Humo je učestvovao u svim studentskim akcijama u to vrijeme. Radio je u beogradskoj partijskoj organizaciji. Odlazio je sa članovima Gradskog komiteta KPJ na sastanke partijskih ćelija na kojima je držao predavanja iz političke i idejne problematike. Više puta je zatvaran, saslušavan i proganjan zbog svog revolucionarnog rada. Prisustvovao je brojnim sastancima i neumorno je radio na okupljanju i jačanju studentskog pokreta.

Kao član Akcionog odbora studentskog društva — legalnog rukovodstva studentskog pokreta, zbog studentskih demonstracija i štrajka na Beogradskom univerzitetu, februara 1936. godine, u vrijeme kada je bio rektor Vladimir Čorović, Avdo Humo je sa jednom grupom studenata, članova Akcionog odbora isključen na godinu dana sa Univerziteta. Neki od isključenih studenata, kao Veljko Vlahović, otišli su na studije u Čehoslovačku, a Avdo Humo, koga je odmah poslije isključenja tražila beogradska policija, otišao je u Mostar u kome je ostao od marta do septembra te godine.

U Mostaru se odmah povezao sa Mustafom Pašićem, koji se vratio sa robije, Savom Medanom, Rudolfom Hrozničekom i dr Safetom Mujićem. Za-

jedno s njima uključio se u rad na obnovi partijske organizacije u Mostaru, njenom proširenju i njenom izvlačenju iz duboke ilegalnosti na pozicije političkog rukovođenja radničkim i naprednim pokretom Mostara. Istovremeno Humo je radio na organizovanju studenata koji su živjeli u Mostaru i na rukovođenju njihovim kulturno-političkim akcijama u Mostaru i van njega, kao i na povezivanju sa radničkom i drugom omladinom.

Najvažniji politički zadatak koji je stajao pred radničkim pokretom u to vrijeme, bio je stvaranje širokog antifašističkog fronta svih političkih snaga u zemlji u borbi protiv fašizma, za slobodu, demokratiju i mir u svijetu. Te iste godine, početkom ljeta, došlo je do zajedničke akcije radničkog pokreta i nekih građanskih političkih partija — zemljoradničke, samostalno demokratske i demokratske u borbi za demokratiju i mir. Na toj platformi bio je organizovan i veliki miting u Mostaru, na Rondou, na kome je učestvovalo više hiljada građana i omladine. Prvi put, nakon deset i više godina, javno se pokazala organizovana i sa jasnom političkom platformom radnička klasa Mostara. Ispred Radničkog doma krenula je organizovana impozantna masa radnika i omladine na čelu sa partijskim i sindikalnim rukovodstvom kroz grad i uputila se prema Rondou. Poslije mitinga, ta ista masa, oko 2.000 ljudi, krenula je organizovano kroz grad sa transparentima uzvikujući antifašističke i demokratske parole. Politika je nastojala da razbije tu čvrsto zbijenu i organizovanu masu, ali nije u tome uspjela. Demonstranti su prošli kroz cijeli grad skoro neokrnjenih redova.

Nakon zavođenja diktature to je bila krupna politička manifestacija radničke klase kojom je pokazala svoju snagu, organizovanost i spremnost za

otvorenu političku borbu. Od tog doba radnička klasa i omladina bili su spremni da svaki put, kada ustreba, izađu na ulice.

U vezi sa stvaranjem demokratskog pokreta Avdo Humo je radio na stvaranju jedinstva antifašističke i demokratske studentske, radničke i seoske omladine, koja se nalazila u sindikalnim, kulturno-prosvjetnim i sportskim organizacijama.

Te godine, u ljeto Avdo Humo je izabran za delegata hercegovačke antifašističke omladine za omladinsku antifašističku konferenciju koja je održana u Zagrebu. Na toj konferenciji Humo je izabran za člana jugoslovenske delegacije koja je, tog istog ljeta, u ime jugoslovenske antifašističke omladine, učestvovala na svjetskom kongresu antifasišističke i demokratske omladine u Ženevi. Avdo Humo nije otišao u Ženevu. Policija mu nije dala pasoš.

Druga partijska konferencija univerzitetske partijske organizacije održana je 20. i 21. novembra 1939. godine. Konferencija je održana u podrumu ondašnjeg Pravnog fakulteta, u prostorijama udruženja »Stjepan Mitrov Ljubiša« u Beogradu. Konferenciji je prisustvovalo 17 delegata. U ime PK KPJ za Srbiju konferenciji je prisustvovala Spasenija Babović-Cana, dok je Radoje Dakić prisustvovao u ime Okružnog komiteta KPJ za Beograd. Sa Univerziteta su prisustvovali: Vlado Popović, Rifat Burdžević, Borivoje Radosavljević, Nikola Vujanović, Vojo Kovačević, Nikola Nikić, Danica Marinović, Boško Đuričković, Miroslav Popara, Joco Milosavljević, Stražimir Pinđur, Muhamed Bušatlija, Milica Križan, Preco Santini, Muhamed Abdagić, Velimir Knežević i Avdo Humo. Poslije konferencije Avdo Humo se oprostio sa Beogradskim univerzitetom, sa političkim radom na njemu kao i beogradskom partijskom organizacijom.

Dok je studirao, Avdo Humo je neprekidno održavao kontakte sa partijskom organizacijom u Mostaru. Svoj odmor koristio je za rad u partijskoj organizaciji Mostara i Hercegovine, kao i za rad sa studentima i srednjoškolcima Mostara.

U vrijeme svog političkog rada u Beogradu Humo se bavio publicističkim i književnim radom. Sarađivao je u studentskom listu »Student«, u omladinskom časopisu za kulturu »Mlada kultura« i na prednom časopisu »Naša stvarnost«, u kome su sarađivali progresivni književnici i marksistički teoretičari.

Po dolasku u Sarajevo Avdo Humo je 1939. godine postao član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Putovao je u Mostar, Banju Luku, Zenicu, Tuzlu i druge gradove. Pomagao je mjesnim partijskim rukovodstvima da organizuju rad, omasove ćelije i izgrade političku i idejnu platformu za mnogobrojne akcije koje su te organizacije vodile.

Odluku o održavanju kursa SKOJ-a u Bugojnu donio je Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu. U ime ovog partijskog foruma na kursu, koji je održan 1940. godine, kao rukovodilac je bio Avdo Humo. Rukovodstvo kursa na terenu bilo je sastavljeno od drugova: Pavla Goranina, Muhameda Bušatlije, Rate Dugonjića i Avde Hume. Kurs se održavao pored Bugojna, u mjestu zvanom Pršljenu. Avdo Humo je držao dva referata i vodio sastanke i objašnjavao polaznicima kursa brojna pitanja koja su im poslije predavanja ostajala nejasna. Kurs, od sedam dana, bio je toliko svestran da je svakom učesniku omogućavao da u osnovnim crtama nauči suštinska pitanja politike Partije, da nauči kako treba da radi, djeluje, kako treba da organizuje i sprovodi liniju Partije kroz SKOJ i omladinu. Cijelo vrijeme

dok je kurs trajao među polaznicima, vladali su radost, veselje i pjesma. Jedne noći došli su žandarmi i zahtijevali da se logor napusti. Delegacija je otišla u Bugojno i »ubijedila« načelnika mjesta da kursisti ostanu još jedan dan. Sutradan su krenuli. Kroz Bugojno su omladinci marševali i pjevali. To je bio poseban događaj u ovom mjestu. Policija nije intervenisala, premda je znala, ako ništa više, da se u logoru svako veče pjevala Internacionala.

Sa Borišom Kovačevićem Avdo Humo je iste godine organizovao partijski kurs i na Crijepoljskom.

Na osnovu zaključka Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, 1940. godine, pokrenut je list, koji je izlazio pod nazivom »Glas saveza radnika i seljaka«. Kasnije je ovaj list dobio novo ime »Glas saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine«. Za izdavanje lista trebalo je okupiti saradnike, opremu, a kasnije, kada je list izašao, bilo je stotinu nevolja oko njegovog rasturanja. U štampariji su radili Isa Jovanović i Radojka Lakić. List je štampan u centru Sarajevo, u 700 primjeraka, a kuriri su ga raznosili u Mostar, Zenicu, Tuzlu i Banju Luku. Najviše članaka za ovaj list napisali su, a mnoge i redigovali, Boriša Kovačević i Avdo Humo.

Posebnu važnost za aktivnost komunsita u Sarajevu imala je mjesna partijska konferencija održana početkom maja 1940. godine u Starčevici, u kući Veljka Mladenovića, radnika Farbike duhana. Konferenciji su prisustvovali i drugovi: Đuro Pucar-Stari, i Avdo Humo. Konferencija je detaljno razmotrila stanje partijske organizacije, njen rad i naredne zadatke, a bilo je riječi i o nezdravom djelovanju pojedinih komunista, sklonih frakcionaštvu i grupišenju.

Avdo Humo u to vrijeme nije odlazio samo na partijske sastanke, na kojima je očekivan. Pokrajins-

ski komitet KPJ za BiH zadužio ga je za rad sa intelektualcima i sa svojim drugovima je nastajao da se kulturni život Sarajeva podigne na takav nivo koji će, kasnije, obezbijediti veći i neposredniji uticaj KPJ. Udruženim snagama muzičara, slikara, dram-skih umjetnika, pisaca, prosvjetnih radnika i teh-ničke inteligencije organizovane su priredbe. Pod nazivom »Večeri muzike, pokreta i narodne poezije« bila je jedna. To je bio veliki kulturni događaj za Sarajevo. Najnapredniji su tim putem nastojali da u Sarajevu stvore kulturni centar, da okupe omla-dinu — srpsku, muslimansku i hrvatsku: radničku, studentsku i srednjoškolsku. Policija je sprječavala takve pokušaje. Uporni komunisti nisu od svojih namjera odustajali. Nisu se plašili policijskih prijetnji. Drugovi Boriša Kovačević, Miljenko Cvitković, Hasan Brkić, Rato Dugonjić i Avdo Humo bili su, tada, u policijskim kartotekama zavedeni kao »crveni«. To je značilo da im vlast zabranjuje svako javno istupanje. Oni su, i pored toga, vršili jak uticaj na omladinu i okupljali je. Tako je osnovano društvo umjetnika i prijatelja umjetnosti pod nazivom »Kolegijum artistikum« pri Sarajevskoj filharmoniji. Ono je priređivalo zabave. Društvo je imalo i svoju himnu. Kada je zabava držana u Sokolskom domu bila je prava gužva. Policajci, u civilnim odijelima, pažljivo su slušali šta će se sve, kroz program, prenijeti na publiku, dok su drugi vani, naoružani, uspostavljali red, jer je došlo nekoliko puta više publike nego što je dvorana mogla primiti.

Upravo pred tu predstavu, koju su Sarajlije s nestrpljenjem očekivali, izašla je iz štapme zbirka od pet pripovijedaka za djecu Nore Frida, pod zajedničkim naslovom »Zašto plače Ema?« Ove pripovijetke preveli su dr Jovan Kršić i inž. Emerik Blum. Socijalne tendencije pripovijedaka bile su svakome

jasne, pa i policiji. Sarajevska policija je pozivala nastavnike, saslušavala ih, tražeći od svakog alibi da nije umiješan u ovaj, po ocjeni policije, nedozvoljen posao.

— To je komunistička lektira, govorili su bijesni policajci.

— Knjigu je izdala sekcija Sarajevske filharmonije »Kolegijum artistikum«, branili su se nastavnici koji su pozivani u policijski ured.

— Nije to »Kolegijum artistiku«, nego »Kolegijum komunistikum«, odgovarao je šef sarajevske policije.

Avdo Humo je intenzivno radio na organizovanju i jačanju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Kao član Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, poslije kapitulacije bivše Jugoslavije, radio je na pripremama narodnog ustanka i na organizovanju oružanih partizanskih jedinica Bosne i Hercegovine.

Prvih ratnih dana, Pokrajinski komitet KPJ za BiH, odlučio je da se u Sarajevu obrazuje centar koji je dobio zadatak da rukovodi i koordinira radom na organizovanju borbe protiv okupatora na teritoriji Bosne i Hercegovine. Tada je odlučeno da se pojedini članovi ovog partijskog tijela odmah upute u oblasne centre i da, kao delegati PK KPJ za BiH sa izvanrednim partijskim i vojnim ovlaštenjima, obezbijede sprovođenje donijetog zaključka o organizovanju borbe na tim teritorijama. Raspored članova je glasio: Đuro Pucar-Stari za Bosansku krajinu, Uglješa Danilović za Tuzlu i Avdo Humo za Hercegovinu. U Sarajevu su ostali Isa Jovanović, Boriša Kovačević i Svetožar Vukmanović-Tempo, član Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Prije ove odluke, odnosno prije kapitulacije Jugoslavije, u Mostaru je, 3. marta 1941. godine, održano oblasno savjetovanje KPJ za Hercegovinu, kome

je u ime Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH prisustvovao Avdo Humo. Na savjetovanju se raspravljalo o političkoj situaciji uopšte, a posebno o situaciji u kojoj se našla naša zemlja. Bilo je riječi i o organizacionim pitanjima, posebno o potrebama proširenja i učvršćenja partijske organizacije u Hercegovini. U Hercegovini je tada bilo oko 140 članova Partije, od čega u Mostaru 95.

Pred polazak u Mostar, Avdo Humo se sjetio svih tih podataka, sjetio se ocjene da se organizacije nisu smjelije angažovale u primanju novih članova. U isto vrijeme bio je siguran u svoje drugove sa kojima se toliko puta ranije sastajao, s njima dugo radio, sa kojima je raspravljao o zadacima Partije i u koje je uvijek imao puno povjerenje. Drugo oblasno savjetovanje KPJ za Hercegovinu, održano 20. VI 1941. godine, kojem su prisustvovali Uglješa Danilović i Avdo Humo razmatralo je izvještaj o ratnim pripremama, o rezervama oružja, kao i o neposrednim akcijama. Poslije izbijanja rata između Njemačke i SSSR, u junu 1941. godine, ponovo se sastao Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu. Na ovom sastanku je usvojen tekst proglasa upućen narodu Hercegovine u kojem, između ostalog, stoji:

»Krvavo kolo koje su zaigrali po našoj Hercegovini izdajnici Hrvatskog naroda, krvoločne sluge krupnog njemačkog kapitala Ante Pavelić i njegove ustaše, nastavlja se. Poslije pokolja u Gacku, Trebinju, Ljubinju, Nevesinju, Liubuškom, Mostaru i ostalim mjestima ustaše, dželati hrvatskog i srpskog naroda i muslimana zaredali su sa novim pokoljem...

...Hrvatski narode: Tvoji izdajnici Ante Pavelić i ustaše, pošto su te doveli do nezapamćene bijede i gladi u tvoje ime ubijaju srpski narod i muslimane, ubijaju tvoje najbolje sinove...

...Muslimani, ne dajte se zavesti zločinačkom politikom ustaša koja vas gura u krv i pokolj sa Srbima i Hrvatima. Vaš put je put sloge sa Srbima i Hrvatima...

...Srbi, pokoljima i razbojništvima koja su izvršena nad vama primiće se kraj. Rame uz rame sa vašim opravdanim otporom protiv nasilja ići svi poštenu i svjesni Hrvati i muslimani. Ne nasjedajte lažima pojedinih narodnih neprijatelja koji govore da vam je neprijatelj Hrvatski narod i muslimani. Hrvatski narod i muslimani nemaju ništa zajedničkog sa ustaškim ološem, kao što ni ti srpski narode nisi imao ništa zajedničkog sa ološem koji je pomagao pljačku i nasilje velikosrpske gospode u prošlosti...«

Proglas koji je upućen građanima Hercegovine pratila je i odluka Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu o dizanju ustanka. Nešto kasnije krenuli su komunisti iz Mostara sa zadatkom da organizuju narodni ustanak u ovom kraju. Prvi odred, iz okupiranog grada, nije se probio. Avdo Humo je o neuspjehu odreda izvijestio Svetozara Vukmanovića-Tempe. Neki komunisti su zbog neuspjeha prvog odreda kažnjeni. Kasnije, u avgustu 1941. godine, Avdo Humo je ispratio 28 naoružanih boraca koji su otišli na oslobođenu teritoriju. Humo je, poslije toga, po zadatku, otišao u Sarajevo.

U teškim ratnim danima, kada su u Sarajevu vršene racije, Avdo Humo je ispoljio vanredne sposobnosti na razvijanju i jačanju mreže ilegalaca i održavanju veze sa partizanskim jedinicama. Bili su to dani puni neizvjesnosti, a uz sve to česte provale situaciju su činile još težom. U kakvim je uslovima radio Avdo Humo najbolje se vidi iz njegovog izvještaja upućenog Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH, novembra 1941. godine, u kojem, pored ostalog, piše:

»Jučer je došao kurir i donio iz Zagreba ova pisma koja danas šaljem... Istovremeno vam šaljem dvije rezolucije: Mostarsku i Sarajevsku. Ovdje među muslimanima nastalo je veliko vrijetanje. Na mnogim mjestima može se čuti: »Puklo je između nas i njih« (misli: ustaša). Ova sarajevska, iako nije tako odlučna, ali je dosta dobro među Srbima primljena. Potpisnici su vrlo ugledni muslimani. S obzirom na vrenje među muslimanima i na svakom koraku jednodušno osuđivanje ustaških vlasti, koje se najbolje ogleda kroz rezolucije, nameće se neophodna potreba da se izda neki letak sa potpisom Glavnog štaba, u kojem treba raskrinkati — čega još muslimanske mase nisu svijesne — okupatorsku politiku. To treba naročito naglasiti i razbiti iluziju da muslimani od okupatora mogu nešto očekivati, neki spas. Od nazad 4—5 dana ovdje se vrše strahovita hapšenja. Do sada je uhapšeno preko 1.000 ljudi koje drže u vojnom logoru. Među uhapšenim ima preko 300 muslimana i to mnogo sinova uglednih muslimana...

...Hapšenje, koje je sproveo Gestapo, bilo je vrlo organizovano i jako. Naših je zaglavilo oko desetak. Danas u Sarajevu imamo 32 partijca. Pao je jedan član Mjesnog komiteta (onaj zagrebački student)...

...Ove koje su uhapsili i drže u zatvoru, Gestapo ispituje. Prvo pitanje svakom postave: Ko te je uveo u Kom. partiju? Koga znaš da je otišao u četnike? Što si ih pomagao itd. Govori se da će ih sve poslati u Njemačku na rad...

...Blokada i sada traje, ali je u veliko popustila. Još je nemoguće transporte preko Vratnika slati, nego samo pojedince. Kroz drugi kanal šalju se veliki transporti materijala kao i ljudi. Povremeno šaljemo i za treći odred preko Vogošća...

... Proslava Oktobarske (revolucije) protekla je u čitanju referata i diskusijama o političkoj situaciji. Letak nismo dobili i smatram da je to veliki propust. Uostalom, drugovi, Vi kako ste otišli, ima mjesec dana, mi ništa od vas nismo dobili. Ja smatram da Vi u tom griješite i ja tražim da mi odgovorite zašto do sada nije bilo nikakva izvještaja o vojnoj situaciji, kada je to bilo moguće poslati. Mjesec dana se vode borbe, a naši ljudi ne mogu da kažu ni jedne riječi o tim stvarima. Ako nismo mogli dobiti Biltenu, a ono je bilo moguće neke podatke pismeno poslati, koje bi mi u našem Biltenu štampali. Ja, drugovi, dobivam utisak da se je i PK pretvorio u štab i da mu je to glavni zadatak. Ne poznajem gore situaciju i ne mogu da tvrdim, ali po izvjesnim činjenicama, koje mogu ovdje da uočim — imam taj utisak. Naši ljudi u gradovima — a koliko smo tamo slabi! — ostali su potpuno bez veze. Ako nije bio letak CK o proslavi Oktobra, ono je, mislim, svakako PK trebalo da izda...

... Vi biste gore trebali javiti koje su vam sve stvari potrebne, mi bismo ih ovdje spremili i poslali čim situacija imalo postane bolja...

... Ako je tamo Stari (Đuro Pucar) (primjedba autora) treba mu reći da ne ide na adresu nekog Muharema ili njegovih simpatizera, kao i one šnajderice, jer su provaljeni...«.

Koliko je ovakvih pisama Avdo uputio rukovodstvu Glavnog štaba NOV i partizanskih odreda BiH? Koliko je iščekivao kurire? Koliko je puta okupljao ilegalce i prenosio im potrebe partizanskih odreda, koje su skoro svakodnevno stizale?

Uslovi rada bili su teški. On je često morao napuštati Sarajevo, odlaziti na pojedina područja i ponovo se vraćati u Sarajevo, gdje su ga ustaški agenti i Gestapo tražili pod punim imenom i prezimenom.

Kulturni je uvijek, pa i u najkritičnijim trenucima, iznao prozreti namjeru neprijatelja, pa je vješto izbjegavao zamke i hapšenja. Pod kakvim uslovima je radio Avdo Humo potvrđuje i pismo koje je Sveztozar Vukmanović-Tempo uputio Vrhovnom komandantu drugu Titu, 2. februara 1942. godine, u kojem ga izvještava i o stanju u Sarajevu.

»... Prvo — ovdje vlada strahovita reakcija. Kupe stalno svakoga po ulicama i gone ili u vojsku ili na rad gore na čišćenje pruge ili pak na rad u Njemačku. Hapse svakog muškarca, bez obzira na legitimaciju, pa tek na policiji provjeravaju da li je zaposlen u nekom važnom preduzeću ili nadležstvu da bi ga u tom slučaju pustili. U takvoj situaciji kretanje naših drugova kroz Sarajevo je onemogućeno. Palo nam je na ulici prilično drugova. Druga stvar koja nas je strahovito pogodila jeste provala iz Zagreba. Tamo su pale drugarice koje su držale vezu sa Sarajevom (Zlata Šegvić drugarica Vlade Popovića, primjedba autora). Neka od njih uveliko provaljuje. (Cinci Pinko-Marija Sertić bila član MK KPH za Zagreb, koja je održavala kurirsku vezu između CK KPH i PK KPJ za BiH. Januara 1942. godine je uhapšena od strane ustaša i na saslušanju je otkrila sve veze i članove Partije koje je poznavala. Poslije toga je puštena i radila je kao ustaški agent. Uhapšena je 1946. godine, u Zagorju, gdje se krila pod lažnim imenom, osuđena na smrt i strijeljana kao narodni neprijatelj — primjedba autora). Provalila nam je dvije javke u Sarajevu (glavnu i rezervnu). Kako je Kulturni javke dao na onim stanovima koji su bili određeni za stanovanje drugova iz PK i koji su samo u tu svrhu bili namijenjeni, to smo sada ostali bez stanova. Za malo da nismo popadali i ja i Kulturni. Zahvaljujući samo gluposti policije mi smo uspjeli da izmaknemo. Iz

Zagreba su nam javili da su pale te dvije drugarice i mi smo promijenili bili javke i evakuisali stanove. To je trajalo desetak dana, pa su nam iz Zagreba javili da se više ništa ne plašimo da se drugarice dobro drže i da će nam uputiti kurira sa poštom za Vas kroz 2 dana. I zaista kroz 2 dana dolazi jedan čovjek na staru glavnu javku, ali ga ovaj nije primio, pošto smo mu bili kazali da više niko neće dolaziti. Istoga dana poslije podne dolazi isti čovjek na rezervnu staru javku i ovaj ga primi. Ovo je učinio protivno naređenju. Taj čovjek (To je bio agent) zatražio je da ga hitno povežu sa Kulturnim, jer mu mora lično predati jedno pismo. I zakažu tačno vrijeme (kroz 20 min.) kada imaju da se nađu sa Kulturnim. Kada je javka to javila Kulturnom, Kulturni naredi da svi pobjegnu i tako se svi spasu. Agenti su kasnije upali u jedan stan i pravili zasjede, a i na drugi stan gdje sam ja stanovao. Uхватili su tako na stanu 2—3 druga, a među njima, kako izgleda, i druga koji je držao vezu sa oficirima...»

Težak posao ilegalnog radnika, koji je prikupljao vijesti i izvještaje sa dosta širokog fronta u Sarajevu, koji je održavao stalnu vezu sa partizanskim jedinicama, Avdo Humo je zamijenio sa odlaskom na oslobođenu teritoriju. Bio je član Glavnog štaba NOV i partizanskih odreda Bosne i Hercegovine.

Zajedno sa Rodoljubom Čolakovićem 1943. godine, poslije oslobođenja Bijeljine, osniva list »Oslobođenje« koji počinje izlaziti u istočnoj Bosni. Te iste godine, u jesen, prelazi iz istočne Bosne u Bosansku krajinu u Jajce, gdje radi zajedno sa Rodoljubom Čolakovićem na organizovanju i pripremi zasjedanja ZAVNOBiH-a. Drug Avdo Humo je napisao deklaraciju o položaju Bosne i Hercegovine u novoj Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji koja je usvojena na Prvoj skupštini ZAVNOBiH-a kao

osnovni državno-pravni dokumenat bosansko-hercegovačke državnosti. Na istoj skupštini Avdo Humo je izabran za prvog potpredsjednika ZAVNOBiH-a. Član AVNOJ-a postao je na njegovom Prvom zasjedanju 1942. godine u Bihaću. Izabran je za člana AVNOJ-a i na njegovom Drugom zasjedanju u Jajcu.

Za vrijeme Prvog zasjedanja AVNOJ-a Avdo Humo se nalazio u Sarajevu. Nekoliko mjeseci prije tog događaja spustio se iz istočne Bosne — iz Šekovića, gdje se nalazio Pokrajinski komitet KPJ za BiH, u Sarajevo. Došao je zbog teške situacije u kojoj se nalazila partijska organizacija Sarajeva kao i partijske organizacije u još nekim drugim mjestima. Tada je dolazio i u svoj rodni grad, u Mostar.

Slušajući »Slobodnu Jugoslaviju« Humo je čuo da je izabran za vijećnika AVNOJ-a i da mu je profesija književnik. Upravo tih dana u policijske ruke je pao član Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo Reuf Galošević i nakon teškog mučenja provalio je pred policijom da se u Sarajevu nalazi Avdo Humo. U vrijeme hajke za Humom policija sazna da je on izabran za vijećnika. Upravo ta činjenica unijela je malu zbunjenost kod policije i kod nje se trenutno stvorila sumnja da on, kao vijećnik AVNOJ-a, ne može biti u Sarajevu. Radi te sumnje Reuf Galošević ponovo je pretučen, jer je policija bila uvjerena da im je on slagao o prisustvu Hume u Sarajevu.

Na zasjedanju je i Rodoljub Čolaković, koji je daleko više bio književnik nego Humo, izabran za vijećnika, pa se je, što je Humo kasnije saznao, kada se vratio na teren, u šali ljutio što su njega na tom zasjedanju proglasili publicistom, a ne književnikom, kako je Čolaković i tada sebe smatrao.

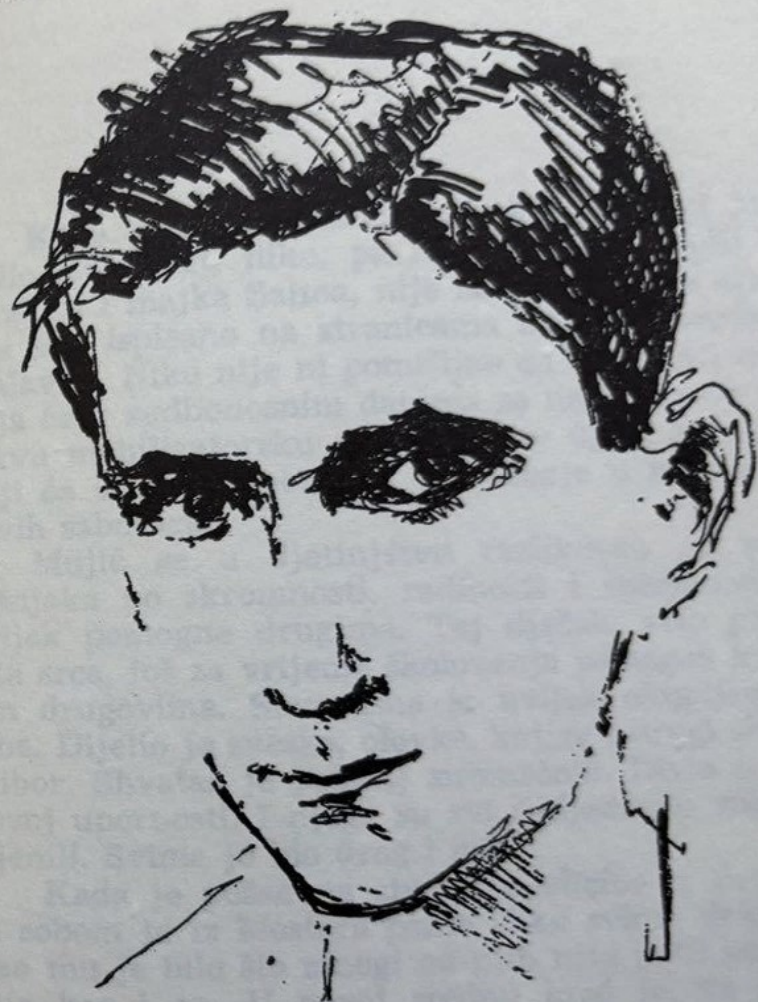
Tokom cijelog rata Avdo Humo je neumorno pisao. Napisao je mnoge članke značajne za razvitak

narodnooslobodilačkog pokreta i razvijanje i jačanje narodne vlasti. Pisanom riječju Avdo Humo je uvijek davao svoj prilog revoluciji, slobodi.

Nakon oslobođenja zemlje obavljao je mnoge partijske i državne dužnosti. Bio je potpredsjednik i predsjednik bosansko-hercegovačke vlade, predsjednik mnogih komisija, potpredsjednik Saveznog vijeća Narodne skupštine Jugoslavije, član Izvršnog komiteta CK BiH, član Predsjedništva CK SKJ. Bio je sekretar Državnog sekretarijata za poslove pri-vrede i finansija SFRJ, predsjednik odbora Saveznog izvršnog vijeća za perspektivno planiranje, član Jugoslovenske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu i dugo godina član Saveznog izvršnog vijeća. Humo je general-major JNA u rezervi, član Savjeta Federacije i predsjednik Komisije za kulturu Predsjedništva CK SKJ. Učestvuje aktivno i potpomaže sve kulturne akcije. Predsjednik je Inicijativnog odbora za nastajanje teatra revolucije i predsjednik »Prve književne komune« u Mostaru. Avdo Humo se aktivno bavi publicističkim i naučnim radom. Napisao je veliki broj članaka i rasprava iz oblasti političkih nauka, naročito o nacionalnom pitanju. Isto tako, napisao je više članaka iz oblasti kulture, nauke i kulturne politike.

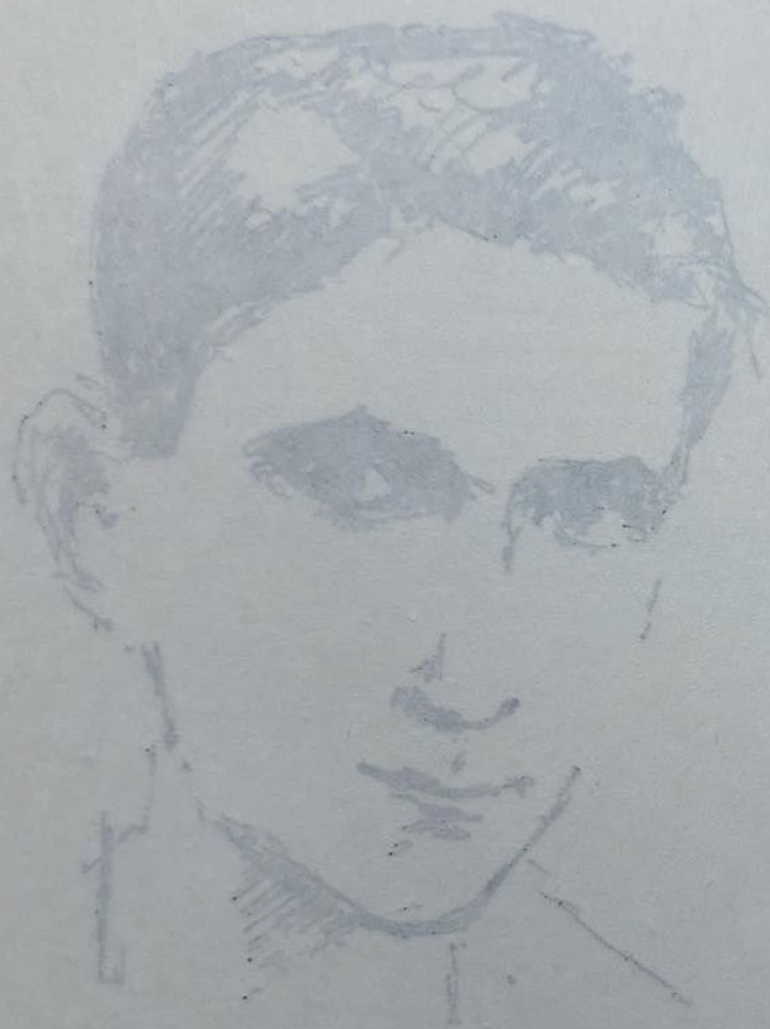
Sa svojom porodicom, suprugom Olgom, sinovima Ognjenom i Dragomiro i kćerkom Tijanom živi u Beogradu. Često dođe u svoj Mostar, vidi svoje prijatelje i drugove, razgovara s njima, da bi se ponovo vratio na svoj posao u Beograd, ne zaboravljajući grad u kome je rođen i gdje je izrastao. Kulturni se uvijek interesuje za sva zbivanja u svom gradu, a posebno za kulturu. Živi daleko od Mostara, ali je sa svojim djelom stalno prisutan u svom gradu.

»DUŽNOST MI JE DA POMAŽEM ČOVJEKU...«

MUJIC (Ibrahima) SAFET

Rođen 1908. godine u Mostaru. Ljekar. Član KPJ od 1938. U NOB stupio 1941. Poginuo jula 1942. u Zabrđu kod Kiseljaka. Za narodnog heroja proglašen 24. jula 1953. godine.

MUJIĆ (Ibrahim) SAFET

Rođen 1908. godine u Mostaru. Završio je
1931. u Beogradu. U NOV stupio 1941. Godine 1941.
1942. u Zagrebu kod Križevaca. Za narodnog ho-
rova predavao je 1943. godine.

Kada se u staroj muslimanskoj porodici Mujića rodio sin Safet, niko, pa ni njegovi roditelji, otac Ibrahim i majka Saima, nije ni slutio da će njegovo ime biti ispisano na stranicama istorije naroda Jugoslavije. Niko nije ni pomišljao da će to biti ličnost koja će u sudbonosnim danima za naše narode imati takvu mobilizatorsku snagu, takav ugled i energiju koji će unositi hrabrost i povjerenje u redove njegovih saboraca.

Mujić se u djetinjstvu razlikovao od svojih vršnjaka po skromnosti, radinosti i spremnosti da uvijek pomogne drugima. Taj dječak, vrlo plemenita srca, još za vrijeme školovanja pomagao je svojim drugovima. Siromašne je uvijek okupljao oko sebe. Dijelio je sveske, olovke, knjige i drugi školski pribor. Shvatao je položaj siromašnih. Divio se njihovoj upornosti. I njega su svi podjednako voljeli i cijenili. Svima je bio drag i mio.

Kada je pošao na studije medicine u Beograd sa sobom je iz Mostara ponio sliku svojih drugova. Žao mu je bilo što mnogi od njih nisu pošli na studije kao i on. U novoj sredini brzo je, na samo njemu svojstven način, našao skoro iste onakve drugove kakve je ostavio u svom gradu. Našao je mladiće iz raznih krajeva zemlje, koji su, na studijama, pomagali sva revolucionarna strujanja.

Mujić se uključio i brzo prilagodio novim uslovima života. Prisustvovao je raznim sastancima, krugovima, predavanjima. Upijao je nova znanja, a po

dolasku u Mostar uvijek bi se našao u društvu svojih starih drugova kojima je pričao ono što je slušao u Beogradu, što je u političkom životu glavnog grada bilo interesantno i često nedokučivo za njegove susjede. Oko Mujića su se okupljali ljudi, slušali ga, onako rječitog i otresitog, kada je pričao o životu u Beogradu, o tegobama studenata i radnika.

Poslije završenih studija Mujić se vratio u svoj grad. Nije prihvatio ni jednu od brojnih, laskavih ponuda da ide za ljekara u druga mjesta. Želio je da pomogne svojim sugrađanima. Među njima se najprijetnije osjećao. Mujić je u svom gradu bio za svakoga — dragi Safet. Radio je neumorno. Nije trčao za novcem. Cilj mu nije bio bogaćenje. Nastojao je da pomogne svakome. Neki su se, dešavalo se, ustručavali da ga pozovu. Rezonovali su: »Doktor je to, ko će mu platiti uslugu.« To je ono što je ovog vrijednog čovjeka najviše vrijeđalo. Ljutio se na sve koji bi znali za nekog siromašnog bolesnika u gradu, a to su krili od njega, nisu tražili njegovu pomoć.

— Stidite se, govorio je dr Mujić. Nisam studirao medicinu za sebe. Sve što sam naučio, to je za narod...

Upravo zbog toga je dr Mujić dobio jedno neuobičajeno ime: »Sirotinjska majka«.

Brinuo se o siromašnima. Pomagao ih je koliko je mogao. Ničega se nije ustručavao, samo da bi pomogao ljudima.

Padao je sumrak. Prohladna septembarska noć zatekla je dr Mujića među fudbalerima »Veleža« koji su tog dana trenirali. Po isteku slobodnog vremena, koje je najčešće dr Mujić provodio među fudbalerima, odlazio je u bolnicu. To mu je bila uobičajena relacija pred odlazak na večernju šetnju ili kući. Navraćao je pacijentima, svojim bolesnicima,

da ih još jednom posjeti, da vidi da li je sve uredno, kako je on, prije skidanja bijelog mantila, naredio.

Na vratima bolničke kapije zatekao je jednu nejaku i mršavu djevojčicu. Plakala je. Kada je bolnički vratar, ne primjećujući dr Mujića, zagalamio na djevojčicu tjerajući je sa kapije, iznenada se pojavio plemeniti ljekar. Prišao je djevojčici i pitao je blago, roditeljski zašto plače.

— Majka mi je teško bolesna. Tražim doktora. Niko neće da dođe, jer stanujem daleko u Bjelušinama, kroz plač je govorila djevojčica.

Bez razmišljanja dr Mujić je uzeo djevojčicu za ruku i pošao njenoj kući. Rekao joj je da je on ljekar i da će pomoći njenoj majci. Ušavši u malu, trošnu kuću, kakvih je u to vrijeme bilo najviše u Bjelušinama, dr Mujić je pogledao ženu koja je ležala na podu, prekrivena starim jorganom. Zaključio je da joj je potrebna hitna hirurška intervencija.

— Mora u bolnicu, rekao je ljekar.

— Kako ću je prenijeti? Ovdje ne može doći fijaker, jadao se rudar za čiju su ženu bili dragocjeni trenuci.

— Mi ćemo je prenijeti, odgovorio je dr Mujić.

Njih dvojica snijeli su bolesnicu do Peškine kuće gdje je naišao fijaker i ljekar je platio prevoz do bolnice.

Dr Mujić je lično liječio ovu ženu, majku četvero djece. Kada je nien muž došao u posjetu i vidio da mu se žena oporavlja, da je bolje, pitao je doktora:

— Kako ću vam ovo platiti? Ja sam rudar...

— Što ćeš platiti? Sve je plaćeno samo neka je ona ostala u životu, neka je izliječena. Bogati će ovo platiti za tvoju porodicu, odgovorio je dr Mujić.

Taj isti rudar već sutradan pričao je svojim drugovima kako je prema njemu, i njegovoj ženi, po-

stupao dr Mujić. Njegovi drugovi su znali, svi do jednoga, tog plemenitog ljekara i čovjeka. Čuli su oni priče o njemu. Upravo takve kakva je bila i ta najnovija koju su slušali. Dr Mujić je, pričali su oni, znao otkupiti cjelokupnu tombolu na rudarskoj zaboravi i sve dobitke pokloniti sindikalnoj podružnici rudara da ih podijeli porodicama najsiromašnijih rudara. Tako je on darivao mnogo porodica.

Na svakom koraku, na svakom mjestu u to vrijeme, u gradu se pričalo o plemenitim i humanim djelima dr Mujića. On se svojim radom, svojim ponašanjem, izborio za ugled, ne samo svoj, već i svojih kolega i bolnice. Ljudi su mu mnogo vjerovali, slušali njegove savjete, poštivali preporuke.

Čitavo vrijeme, od dolaska sa studija do okupacije zemlje, njegov boravak u Mostaru bio je ispunjen izuzetnom političkom aktivnošću. Svojim obrazovanjem, svojom humanošću i drugim kvalitetima njemu svojstvenim, razlikovao se od mnogih i predstavljao je markantnu figuru u političkom životu predratnog Mostara. Osvajao je svojom pojavom, svojom riječju podjednako i intelektualce, i radnike, i omladinu. Okupljao je, sa svojim drugovima, progresivne snage grada u jedan jedinstven pokret.

Od 1936. godine, dvije godine ranije nego što je primljen za člana KPJ, dr Mujić je aktivno radio u Muslimanskoj narodnoj biblioteci. Pred sam rat u upravnom odboru biblioteke nalazili su se: Fazlija Alikalfić, dr Safet Mujić, Ismet Terzimehić, Ismet Milavić, Džemšo Šarić, Džemal Alikalfić, Salem Čerić, Muhamed Grebo, Šefkija Puzić, Ejub Fazlinović, Smaio Brkić, Hasan Mrkonjić, Džemal Demirović, Šefika Resulbegović, Nazika Mrgan, Naza Mrkonjić, Salko Gozo, Ahmed Mehić, Enver Dadić, Hatidža Brkić, Avdo Milavić, Salko Kajtaž i drugi. Članstvo

biblioteke sačinjavali su i intelektualci, studenti, đaci, radnici, zanatlije, trgovci, a među njima su se pored Muslimana nalazili i Srbi i Hrvati. Mnogi su stalno sarađivali sa upravnim odborom biblioteke kao što su: profesori Dušan Mučibabić i Danilo Vukajlović, inženjer Josip Losso, inženjer Čedo Miličević, Mara Zuber, profesori Dragica Krnić, Husref Krpo, Husnija Kurt, dr Zvonko Marić, dr Vjekoslav Slovenić, dr Ivica Milaković i drugi.

Aktivnost biblioteke, koja je stalno proširivala svoju djelatnost, iznalazila nove metode okupljanja omladine, uvijek je predstavljala smetnju službenim predstavnicima vlasti. Čim su ustaše preuzele vlast u Mostaru, zatvorili su Muslimansku narodnu biblioteku. To je prva ustanova koju su ustaše zatvorile i na njoj iskalile svoj bijes. Iz zapečaćene biblioteke Šefkija Puzić, Mustafa Temim-Turko i Marijan Pavelić krišom su iznijeli knjige najznačajnije i najpotrebnije ilegalnim radnicima. Knjige koje su ostale, a ustašama bile sumnjive, kasnije su spaljene na Musali.

Kao ljekar fudbalskog kluba »Velež« Mujić je mnogo doprinio da klub, koji je inače gajio i njegovao revolucionarne tradicije, postane stjecište napredne omladine. Svojim primjerom među sportašima razvijao je ljubav prema narodu, patriotizam i odanost radničkoj klasi koja je klub formirala. Nije slučajno što se kasnije iz ovog kluba veliki broj mladića, prvih ratnih dana, prihvatio oružja i stupio u borbu protiv okupatora i njegovih pomagača.

Kapitulaciju stare jugoslovenske vojske dr Mujić je dočekao, kao rezervista, u Nikšiću. Odmah se prebacio u Mostar sa grupom svojih sugrađana. Kao član KPJ saznao je kakvi ga zadaci očekuju. Od prvih dana okupacije, taj vrijedni čovjek, okupljao je ljude oko sebe, hrabrio ih i pripremao za borbu.

Dr Mujić, čije je lice odavalo učenu osobu, sa dubokim zelenkastim očima, sa oštrim pogledom, pred dizanje narodnog ustanka bio je neumoran. Kada su ustaše počeli hapsiti nedužne Srbe i komuniste, dr Mujić je, teška srca, napustio bolnicu. Prešao je u ilegalnost. Polovinom juna, prve ratne godine, rano izjutra, na vratima kuće u kojoj je stanovao dr Mujić, pojavile su se ustaše. Dr Mujić je naspunjena lica izašao pred ustaše, koji su došli da ga uhapsu. Odmah su povikali, kad su pred sobom ugledali doktora: »Ti si uhapšen!«

Dozvolićete mi da se obrijem do kraja i da se umijem, rekao im je dr Mujić, mirno i hladnokrvno.

Bio je to, i za one koji su ga došli uhapsiti, ugledna ličnost. S njim se nije moglo postupati kao sa drugim. Ustaše su mu dozvolile da se obrije, umije i presvuče. Čekali se pred vratima duže nego što su računali da će se doktor zadržati. Kad su ušli u kuću, doktora nije bilo. Doktor Mujić se iz kupatila izvukao kroz prozor, a zatim preko bašće i Radobolje pobjegao. Otrčao je u drugi kraj grada. Njemu se bilo lako sakriti. Svi su ga poznavali. Svi bi ga rado i čuvali. Da su ga kojim slučajem ustaše uhapsile i sprovodile gradom, njegovi susjedi bi mu sigurno priskočili u pomoć. Oteli bi ga iz ruku omraženih ustaša.

Junske noći 1941. godine, iz kuće Vaska Gnjaćića u Bjelušinama, pošao je prvi odred. Oko dvadesetak drugova među kojima su bili: Miro Popara, Mustafa Pašić, Đole Balać, Mahmud Đikić, Esad Fejić, Karlo Batko, Osman Grebo-Osa, Života Nemićević, Drago Vuković-Kostriješ, Nijaz Šarić, dr Safet Mujić, Salko Fejić, Savo Medan, Muhamed Grebo, Ramza Duranović, Smajo Brkić, Nenad Vasić, Mustafa Alajbegović, Vasko Gnjaćić i Aziz Kolu-

der. Naoružani puškama i bombama, poslije kraćeg dogovora, kolona je krenula kroz provaliju iznad pravoslavne crkve prema Podveležju. Tokom cijele noći i sutradan grupa se kretala obroncima Veleži. Nesnošljiva vrućina, teret oružja i municije, nisu dozvoljavali da se grupa brže kreće. Kad se sutradan, po odlasku iz Mostara, grupa trebala podijeliti u dvije, jednu koja je trebalo da ide za istočnu Hercegovinu, a drugu za sjever, na području Konjica, oko Boračkog jezera, ustaše su ih iznenada napale. Prvo su napali na izvidnicu u kojoj je ranjen Esad Fejić. On je bacio bombu na ustaše, ali je i sam teško ranjen i zarobljen. Ostali, bez ratničkog iskustva, iznenađeni napadom, razbježali su se po obroncima Veleža. Drugog izlaza nije bilo nego vratiti se u Mostar. Grupa sa Mirom Poparom, Savom Medanom i dr Safetom Mujićem spustila se u grad do lučke škole. Nešto kasnije, u avgustu, uspostavljena je veza sa istočnom Hercegovinom te je iz Mostara krenuo prvi odred od 28 komunistta na oslobođenu teritoriju.

Esad Fejić izbjegao je ustaški zatvor zahvaljujući snalažljivosti omladinaca Mladena Balorde i Ahmeta Pintula.

Poslije razbijanja prve grupe koja je imala zadatak ne samo da stvori uporišta, već i mobiliše prve borce iz hercegovačkih sela, dr Safet Mujić se povukao u ilegalnost. O neuspjehu ove grupe Avdo Humo, koji je u to vrijeme boravio u Mostaru po zadatku Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, izvijestio je Svetozara Vukmanovića-Tempa, člana Vrhovnog štaba. Njegov odgovor je glasio da se iz KPJ isključuje Mustafa Pašić i dr Safet Mujić. Njih dvojica, prema tome, smatrana su najodgovornijim za neuspjeh prve grupe boraca koja se nije probila iz Mostara. Kažnjeni su strogo.

Teško bolestan dr Mujić je, nalazeći se u ilegalnosti, ležao u kući Vučijakovića. Potražili su ga Avdo Humo i Hama Grebo.

— Rukovodstvo smatra da ste najodgovorniji za neuspjeh ti i Mustafa Pašić. Akcija je propala, a nama se upravo žurilo da što prije uspostavimo kontakt na terenu sa ljudima. Teško mi je, ali vam moram saopštiti da ste isključeni iz članstva KPJ, govorio je Avdo Humo svom dobrom drugu dr Mujiću.

Iz ove kuće Humo je otišao da odluku saopšti i Mustafi Pašiću, koji se nalazio u ilegalstvu u kući Samije Bubić, člana KPJ. Humi je bilo teško saopštiti odluku tako cijenjenim ljudima i već afirmisanim komunistima. Humo im je, saopštavajući odluku, rekao da će se oni kao stari komunisti brzo potvrditi svojim radom.

— Nismo bili snalažljivi. Uхватила nas je panika kada je neprijatelj napao odred. Zato smo krivi, razmišljao je dr Mujić poslije odlaska drugova koji su mu prenijeli odluku o isključenju iz KPJ.

Teško je dr Mujić primio ovu odluku. Kazna ga nije demoralisala. Nije klonuo, nije moralno ubijen zbog toga. Nije gundao kako je prestrogo kažnjen. Nije pitao zašto su samo njih dvojica kažnjeni.

— Kazna pogađa čovjeka. Kaznu izriče organizacija radi same sebe. Ona treba da učvrsti svoje redove. Ali, ovo je teško iskušenje. Samo radom mogu dokazati svoju odanost Partiji. Radiću svojski kao i do sada ma gdje bio. Kaznu treba skinuti. To je jedino moguće stalnim radom, rezonovao je dr Mujić.

Nekoliko dana kasnije ponovo je u kuću Vučijakovića došao Hama Grebo. Došao je da obiđe teškog bolesnika dr Mujića, kojeg groznica nije napuštala. Pošto je Grebo njegov dobar drug, dr Mujić

ga je pitao za novosti, za prve akcije boraca u Hercegovini. Grebo mu je prenio poruku da ga drugovi u istočnoj Hercegovini očekuju. Poručuju mu hercegovački partizani da što prije dođe među njih potreban im je.

Poslije ovog razgovora dr Mujić se uzbudio. Pridigao se. Nije mogao da leži. Smogao je snage i upitao Grebu:

— Znaš da ja tebe cijenim i poštujem. Ti si mlađi. Budi iskren i reci mi da li mi je Avdo saopštio cijelu kaznu. Da li mi je do kraja prenio odluku?

— Šta ti je imao drugo reći? Sve je rekao. Vidio si i sam kako mu je teško bilo da ti prenese kaznu. Znaš i sam da nije prijatno prenositi takve odluke svojim najboljim drugovima, a Humi je ovog puta to bio zadatak. Sve ti je rekao, odgovorio je Grebo.

— Siguran sam da mi je Avdo saopštio samo dio kazne. Potpuna kazna glasi: isključenje iz KPJ i strijeljanje kada izađem na slobodnu teritoriju. Tako kazna glasi. Je li tačno? — uzbuđeno je pitao dr Mujić.

— Nije istina, ustao je Grebo. Kazna je u cijelosti saopštena. Glas koji je dopro do tebe nije tačan.

— Dr Mujić je gledao svog sagovornika. Čas je vjerovao njegovim riječima, dosta ubjedljivo izgovorenim, čas je tražio odgovor na njegovom licu. Tu trenutnu neizvjesnost Grebo je prekinuo riječima:

— Ozdravi i spremi se da što prije kreneš, jer si nam potreban. Imamo ranjenika.

Dr Mujiću ove riječi ulile su neku snagu. Skočio je iz postelje i potrčao prema Grebi. Bio je obradovan poput djeteta koje je dobilo najdraži poklon. Nasmijao se, gledajući svog druga i pitao:

— Vi na mene računate?

— Na koga bismo drugo, odgovorio je Grebo i oprostio se sa obradovanim Safetom.

— Odluka rukovodstva je svetinja. Spreman sam stati i pred pušćane cijevi svojih drugova, ako sam toliko zgriješio i ako kazna tako glasi. Ali, ja sam vjerovao uvijek svojim drugovima, pa i ovog puta. Samo da ozdravim, da što prije krenem tamo gdje sam najpotrebniji, govorio je dr Mujić šetajući po sobi.

Ukućani nisu razumjeli njegove riječi. Šta je on htio time da kaže? Bio je oduševljen posjetom svog druga, a sad spominje neke pušćane cijevi.

Dr Mujić se oporavljao. Kada je ozdravio, javio se svojim drugovima. Ubrzo je upućen na oslobođenu teritoriju. Otišao je tamo gdje je njegova stručnost mnogo značila. Našao se među partizanima. Našao se među svojim drugovima sa kojima je radio i djelovao u Mostaru. Bolnica partizanskog odreda nalazila se pored Boračkog jezera, ispod obronaka Prenja. Bolnica je smještena u bivšem planinarskom domu. Postojale su bolničke sobe, garnitura najvažnijih hirurških instrumenata, lijekova i sanitetskog materijala. Sve je to sakupio dr Mujić. On se predao tom poslu, da u nenormalnim uslovima stvori takvu bolnicu koja će moći liječiti i najteže bolesnike i ranjenike, jer se nigdje drugo nisu mogli otpremiti.

Sve je spremao, o svemu je brinuo kao da će tu provesti čitav svoj radni vijek. Nešto kasnije prešao je u istočnu Hercegovinu u selo Drežani kod Nevesinja, gdje je organizovao medicinsku službu, gdje je okupio medicinski kadar, gdje je osposobljavao bolničare i bolničarke za humane poslove, za brigu oko ranjenika.

Mala partizanska bolnica nije pripadala ni jednoj državi, a po svom izgledu, po brizi o ranjenicima i bolesnicima, bila je daleko iznad drugih. Nedostajali su mnogi lijekovi, nedostajali su medicinski

instrumenti, ali je bilo toplih riječi, brige i humanosti, mnogo više nego na drugim mjestima.

Specijalista za te šumske bolnice, koje nisu imale stalno mjesto, radio je neumorno. Dr Mujić je shvatao sav značaj svog poziva među borcima, među stanovništvom na oslobođenoj teritoriji. Stizao je svugdje. Bio je u prvim borbenim redovima, bio je daleko od svoje male bolnice, ali uvijek na humanoj akciji. Koliko puta je dr Mujić, kada je u njegovoj sanitetskoj borbi nestalo zavoja, pocijepao vlastitu košulju da ranjeniku previje rane. Koliko puta je obišao seoske kuće da pruži pomoć.

Kad bi se spremali kuriri za grad, kada su borci poručivali da im ilegalci šalju oružje i municiju, dr Mujić je slao poruke svojim prijateljima u okupirani grad da mu pošalju sanitetskog materijala. A njegovi prijatelji, njegovi brojni saradnici koji su ostali u bolnici, nisu se oglašavali na njegove poruke. Pakovali su medicinske instrumente, sanitetski materijal i otpremali svom kolegi, koji je u to vrijeme imao najteži zadatak među ljekarima.

Jednom prilikom dr Mujić je poslao poruku bolničaru željezničke ambulante Džemalu Hadžiomeroviću-Šici. Poruka je bila kratka i jasna: »Šalji mi sanitetski materijal«. Hadžiomerović se sjetio uputstva koje mu je dao dr Mujić. Trebalo je raditi sve neprimjetno, a ako bi ga neko od ljekara otkrio, da otvoreno kaže da to čini za dr Mujića. Bolničar željezničke ambulante naručio je dvije limene kutije. U njima je otpreman sanitetski materijal. Jedna kutija se nalazila u Mostaru i punila, a druga na oslobođenoj teritoriji. Hadžiomerović je pakovao gazu, vatu, jod i injekcije. Sve je to upakovano doneseno u mlinicu Omera Čurića, a odatle, preko kurira, odnošeno na oslobođenu teritoriju. Kad je jed-

nom prilikom bolničar želio uzeti veće količine materijala, obratio se dr Dragutinu Hlubini:

— Trebam dr Mujiću poslati 300 metara gaze, rekao je bolničar.

— Uzmi, samo pazi da te ko ne primijeti, rekao je dr Hlubina i stavio svoj potpis na traževanje.

Dok su se borci odmarali i čistili oružje za sutrašnji dan, ratni dan, pun neizvjesnosti, dr Mujić je na poziv nekog seljaka sa Boraka krenuo u njegovu kuću. Mala trošna seljačka kuća, puna siromaštva i bijede, kakvih je partizanskih ljekar posjetio na desetine, s nestrpljenjem je očekivala dolazak. Na podu, pored ognjišta, na kojem su dogorjevala dva oveća drevta, ležala je žena prekrivena starim gunjem. Temperatura je slomila njeno krhko tijelo.

— Tifus — konstatovao je ljekar nakon pregleda.

Djeca briznuše u plač za bolesnom majkom.

— Pomoći ću! Imam još nešto lijekova. Biće dobro, govorio je dr Mujić.

— Bog ti platio doktore. Ovo niko neće smetnuti s uma, pa ni ova moja djeca. Nećemo zaboraviti tvoju uslugu, tvoju čestitost i ljudskost, govorio je seljak.

Partizanski ljekar je bdio pored bolesne žene. Čekao je do svanuća, dok temperatura nije počela popuštati, dok se nije javila ipak neka veća nada da će žena preživjeti.

— Evo, prezalogaji — nudio je seljak doktora komadom crnog hljeba i komadićem suha mesa.

— Hvala, kao da sam jeo. Daj ti to djeci.

Kada je seljak razdijelio onaj komadić hljeda djeci, dr Mujić ih je, stegnutih vilica, gledao kako jedu. Otvorio je svoju torbu, izvadio svoje jučeraš-

nje sledovanje kukuruze, koju nije imao kada ni pojesti, i pružio gladnoj djeci.

Koliko je puta taj plemeniti ljekar bio u takvim situacijama. Najteže bi mu bilo kada bi stizao tamo gdje nije mogao više pružiti nikakvu pomoć. Takvih momenata bilo je dosta.

— Za hirurga je rat najviša specijalizacija, govorio je dr Mujić. Ali, rat je nešto najstrašnije, nešto što od čovjeka pravi zvijer, pogotovu u trenucima kada je nemoćan. Ljudi su radili, mučili se, a sada su povelili borbu za život. Rat donosi smrt sa svih strana, a oni koji su pozvani da pomognu ljudima našli su se u pravom paklu. Teško je to. Izdržaću se. Narod, odlučan i spreman, izboriće svoju slobodu. Tada će biti više zdravlja, više lijekova. Biće života. Da bi bilo života, mora se evo i ginuti, govorio je dr Mujić svojim bolničarima.

U teškim trenucima stvaranja sanitetske službe dr Mujić se često sjećao svojih kolega koji su s njim radili u mostarskoj bolnici. Govorio je da mu upravo oni, ti narodni ljekari, nedostaju, kao što su dr Zvonko Marić i dr Ivica Milaković, nije znao da su se i oni već uključili u oslobodilački pokret.

Svojim upornim radom dr Mujić je prilično brzo uspio organizovati partizansku bolnicu koja je služila i narodu oslobođenog dijela Hercegovine.

Borba je sve više plamsala. Front se širio. Donošeni su ranjenici koje je dr Mujić sa svojim saradnicima liječio. Sve više je bilo boraca, sve više ranjenih, a medicinsko osoblje sporo je pristizalo.

Kroz glavnu partizansku bolnicu, koja je bila smještena u Drežnju, kroz bolnice u Hadžićima, Izgorima i drugim selima, prolazile su desetine ranjenika. Donošeni su borci iskrvavljeni sa frontova. Liječio ih je dr Mujić. Odlazili su iz bolnice ponovo na front, ali su sa sobom nosili neizbrisivi lik dr

Mujića, uspomene na čovjeka, koji je noćima bdio nad njihovim ranama. Samo se u to vrijeme govorilo o ovom ljekaru i njegovim podvizima. Svi su ga hvalili. On je išao iz akcije u akciju. Živio je da spasava živote ranjenika.

Po formiranju bolnice u Zvijerini, gdje je radila mlada partizanska doktorica Dana Bjelica, koja je pravo sa studija došla na praksu na ratna poprišta u rodnu Hercegovinu, došao je dr Mujić da pomogne svojim kolegama.

U tu bolnicu, kada je neprijatelj organizovao napad na partizanske snage, povukao se sa svojim ranjenicima i dr Mujić. Bolnica je bila meta napada. Četnička banda provalila je od Ljubomira. Osvojila je bolnicu. U borbi je lakše ranjen i dr Mujić. Za vrijeme borbe nepokretni ranjenici su, pridižući se, na posteljama, zabrinuti više za sudbinu doktora nego svoju, uzvikivali:

— Spasavaj se, doktore! Ne brini za nas!

— Vi ne brinite. Samo ležite. Izdržaćemo, dok naši stignu. Bilo je i težih časova. Oni će brzo stići, hrabrio je dr Mujić ranjenike.

Kada su četnici zauzeli bolnicu, odmah su potražili doktora. Imali su ranjenika. Trebala im je pomoć.

— Pomozi, doktore, zapomagao je bradonja, dojučerašnji partizan. Tu se našao i poznati četnički komandant Komnen Kovač.

— Ko si ti što te doktorom zovu? — pitao je bradonja.

— Ja sam dr Mujić, podigavši na čas oči s ranjenog neprijatelja kojeg je previjao.

— Ti si taj »Turčin« što među Srbima propagira nekakav komunizam. Mi ćemo tebi pokazati, prijetio je četnik.

Sve to dr Mujića nije zbunjivalo. On je samo mislio kako će se ranjenici spasiti. Četnici su svoj prljavi koljački posao započeli tu u bolnici. Te noći, između 29. i 30. maja 1942. godine, odveli su i bacili u Vidušku jamu: Ristu Miličevića-Čiču, Husrefa Čišića, Husrefa Krpu, Aku Selimovića, Biseru Salahiović, Sejfidina Selimovića, Hasibu Ramović, Aku Kazazića, Osmana Kazazića i Mirka Borozana. To je bila strašna noć za partizansku bolnicu. Koljači su bili nemolossrdni.

Partizanske jedinice brzo su prodirale prema partizanskoj bolnici. Prva proleterska oslobodila je bolnicu. Dr Mujić je ostao u životu, kao i neki ranjenici, koje četnici nisu stigli poubijati. Hercegovčki partizani su se odmah zatim povukli. Morali su napustiti svoj rodni kraj. I partizanska bolnica je morala krenuti na put neizvjesnosti, na težak put. Sve je bilo u žurbi. U pokretu. Dr Mujić je pozivao borce da pomognu u prenošenju ranjenika.

— Ostaviti ranjenike bio bi zločin govorio je dr Mujić svojim drugovima kada se neprijatelj približavao partizanskoj koloni.

— Imaš pravo, doktore. Po cijenu vlastitih života moramo spasiti ranjenike, rekao je iskusni ratnik Petar Komnenić, komandant Trećeg bataljona Pete crnogorske brigade, koji je sa svojim bataljonom uspio da prebaci zaostali bolnički ešalon. Ranjenici su spaseni. Neki samo za kratko.

Te noći, kada su nošeni ranjenici, usula je kiša u jakim pljuskovima. Putova nema. Prolazilo se kroz voderine koje su se pretvorile u bujice. Bilo je teško pješaćiti, a sa nosilima i ranjenim drugovima išlo je sporo. Dr Mujić je išao sa čela kolone na začelie, pa ponovo na čelo. Obilazio je ranjenike. Nije osjećao umor, kao ni komandant partizanske

jedinice, koja je prihvatila da nosi ranjene drugove. Pošto su uspjeli izmaći neprijatelju, smjestili su se u jednu malu seosku školu u kojoj su odlučili predahtnuti. Svi su brzo savladani snom. Dr Mujić je ostao da dežura. Prolazili su borci. Marš se nastavio. Dr Mujić je sjedio na školskom pragu, utonuo u misli, koje su ga odvele u njegov Mostar. Mislio je o svojim drugovima sa kojima je radio u Muslimanskoj narodnoj biblioteci i onako umoran prišao je borcu, koji je sjedio pored njega.

— Kako bi nam dobro došlo da među nama ima drugarica koje su se osposobile za bolničarke, pričao je dr Mujić. Nama su se čudili kada smo, u okviru biblioteke, organizovali kurseve za prosvjeđivanje žena, posebno omladine. Ali, na tim šestomjesečnim kursovima, pored nastojanja da se dopuni opšte obrazovanje djevojaka, one su učile i higijenu, brigu o bolesnicima. Mnogo ih je završilo te kurseve i svaka bi danas od njih dobro došla kao bolničarka.

Iz tog razmišljanja trgnulo ga je naređenje za pokret.

Evakuacija bolnice i izvorske škole išla je sporo. Mnogo ranjenika, a malo boraca. Zaštitnica slaba i nedovoljna prema brojnom neprijatelju. Brže se nije moglo. Dr Mujić nije napuštao svoje mjesto. Nadao se da će se svi ranjenici izvući. Svaki trenutak izgledao je vječnost. Komandant bataljona je molio doktora da i on krene. Kada se dr Mujić ustezao, onda mu je naredio da se povlači. Njih dvojica su uzeli jednog ranjenika u šatorsko krilo i krenuli za kolonom, koja je već dosta odmakla, a neprijatelj je pripucavao za njima. Izmakli su u posljednji čas.

— Teži trenutak u životu nisam imao, pričao je dr Mujić kada je sustigao jedinicu. Gledali smo kako

su četnici blokirali školu, čuli su se pucnji ispaljeni na ranjenike, a zatim su školu zapalili.

Mujić je išao u koloni. Oronuo. Utučen, kao da je on krivac za sve ono što se dogodilo u zgradi škole. Bilo mu je teško.

Dr Safet Mujić ponovo je primljen u članstvo KPJ. Upravo u vrijeme kada su se, juna 1942. godine, partizanske snage povlačile iz Hercegovine. Odluku o ponovnom prijemu saopštio mu je Hama Grebo koji je bio prisutan one noći kada je Avdo Humo saopštio odluku o isključenju iz KPJ dr Mujića i Mustafe Pašića.

Kada su Vlado Šegrt, Sava Kovačević i Hama Grebo bili u Vrhovnom štabu, nakon savjetovanja, pred polazak, Grebo je pitao Ivu Lolu Ribara:

— Druže Lola, da li bi bilo vrijeme, pošto je već prošla godina dana od njihovog isključenja, da ponovo primimo u Partiju dr Mujića i Pašića.

— Grebo, saopšti im da su primljeni, glasilo je odgovor.

Vraćajući se prema glavnini partizanskih snaga Grebo je susreo dr Mujića. Poslije srdačnog susreta i pitanja za zdravlje i drugove, saopštio mu je:

— Odlukom Centralnog komiteta ponovo si primljen u KPJ!

Iznenaden ovom viješću dr Mujiću su poletjele suze od radosti. Bio je obradovan poput dječaka. Uzeo je Grebu u naručje i ljubio ga. Skakao je od sreće. Ispratio je svog druga, koji ga je, u ovim teškim trenucima, tako obradovao.

Drugovi su odmah poslije saznanja o njegovoj radosti, osjetili veliku promjenu na njemu. Ostao je i dalje pun energije i razboritih riječi, ali je sa njegovog čela nestala jedna sjeta koja ga je stalno tištila. Svima je bilo drago što se provjereni borac, neumorni radnik, ponovo našao u redovima Partije.

Nastavio je marš u partizanskoj koloni. Nastavio je put borbi i stradanja u napornom a iscrpljujućem maršu preko Igmana, u pravcu željezničke stanice Hadžići. Kolona saniteta hercegovačkih partizanskih snaga, u kojoj je pored ranjenika bilo i izbjeglica, rano je stigla do sela Zabrdje koje se smjestilo uz rječicu Lepenicu.

I te noći, posljednje noći dr Mujića u koloni, partizanski ljekar stalno se brinuo o ranjenicima. Kontrolisao je da li se osoblje bolnice pridržava njegovh uputstava. Pored brige oko ranjenika dr Mujić je našao vremena da razgovara sa novim poznatikom Džemalom Muminagićem, kojeg je sreo u toj koloni, koji mu se priključio. Nije prikrivao radost i oduševljenje što će se sresti sa borcima Mostarskog bataljona, sa kojima je u Mostaru drugovao, od kojih se nije odvajao. Prošla je jedna ratna godina, puna tegoba i stradanja, a on se sa mnogima za to vrijeme nije vidio. Za mnoge ništa nije čuo. Zato je bio nestrpljiv. Želio je da do toga susreta dođe što prije. Da zagrlji i izljubi svoje najbolje drugove.

Ta njegova želja, to nestrpljenje koje ga je obuzimalo, sve je prekinuto jednim neprijateljskim rafalom. Dr Mujić je pao. Njegova želja da se susretne sa drugovima nije se ispunila.

Neprijatelj je iznenada napao. Borci su prihvatili borbu. Bolnica i komora su sklonjene u zaklone. Jakom mitraljeskom vatrom tučena je partizanska kolona koja se nazalila na skoro brisanom prostoru. »Svi u zaklone«, glasilo je naređenje. Dr Mujić se našao u zaklonu sa Džemalom Muminagićem. Pedesetak metara daleko od njih jedna starica iz zbijega jahala je na konju. Borci su je pozivali da se i ona skloni. Starica nije silazila s konja. Zbunila je jaka mitraljeska vatra. Nije se snalazila. Izgubila se od straha. Mitraljesko zrno pogodilo ju je u nogu. Za-

pomagala je. Tražila je pomoć. Pojurio je Džemal Muminagić. Dr Mujić ga je uhvatio i vratio u zaklon rekavši mu: »Gdje ćeš ti, njoj je potrebna ljekarska pomoć«. Poslije izgovorenih riječi nije oklijevao. Izašao je puzajući iz zaklona i preko brisanog prostora uputio se prema starici. Jaka mitraljeska vatra nije ga omela sve do cilja. Dopuzao je do nje. Kada se podigao, u namjeri da je skine s konja, zahvatio ga je mitraljeski rafal. Smrtonosni rafal odnio je plemeniti život partizanskog ljekara.

Doktor je ležao mrtav u travi okvašenoj njegovom krvlju. Svima je stala riječ u grlu.

— Zašto je išao po ranjenika. Zar njegov doprinos nije veći od onih koji su se nalazili u borbenim linijama? Zar mu život toliko puta nije bio ugrožen? — ljutio se partizanski komandant koji je gledao tijelo poginulog dr Safeta Mujića.

Bolnačarke su plakale. Bio je to težak momenat za sve. To je bio nenadoknativ gubitak za partizansku bolnicu. Tijelo partizanskog ljekara zakopano je tu na Zabrdju. Kolona je nastavila marš, svoj ratni pohod prema Prozoru. Malo selo Duge prihvatilo je borce među kojima se nalazio i Hamo Grebo.

— Kako je bilo na ovom teškom maršu, pitao je Grebo Vladu Šegrta, koji ga je pozvao.

— Hama, naš najveći gubitak je što smo izgubili dr Mujića, odgovorio je Vlado Šegrt riječima punim tuge.

Ovo saznanje svima je teško palo. Svi borci su istinski žalili svog voljenog druga, partizanskog ljekara.

— Drago mi je što sam mu saopštio da je primljen u Partiju, rekao je Grebo.

Mustafi Pašiću odluku o ponovnom prijemu u KPJ nije saopštio. Njega su krajem maja 1942. go-

dine ubili četnici. Pao je kao žrtva njihove izdaje, prije nego što je Grebo donio vijest o njihovom novnom prijemu u KPJ.

I poslije smrti, herojske pogibije dr Mujića, narod oko Prozora, Gornjeg Vakufa i drugih mjesta pitao je hercegovačke partizane:

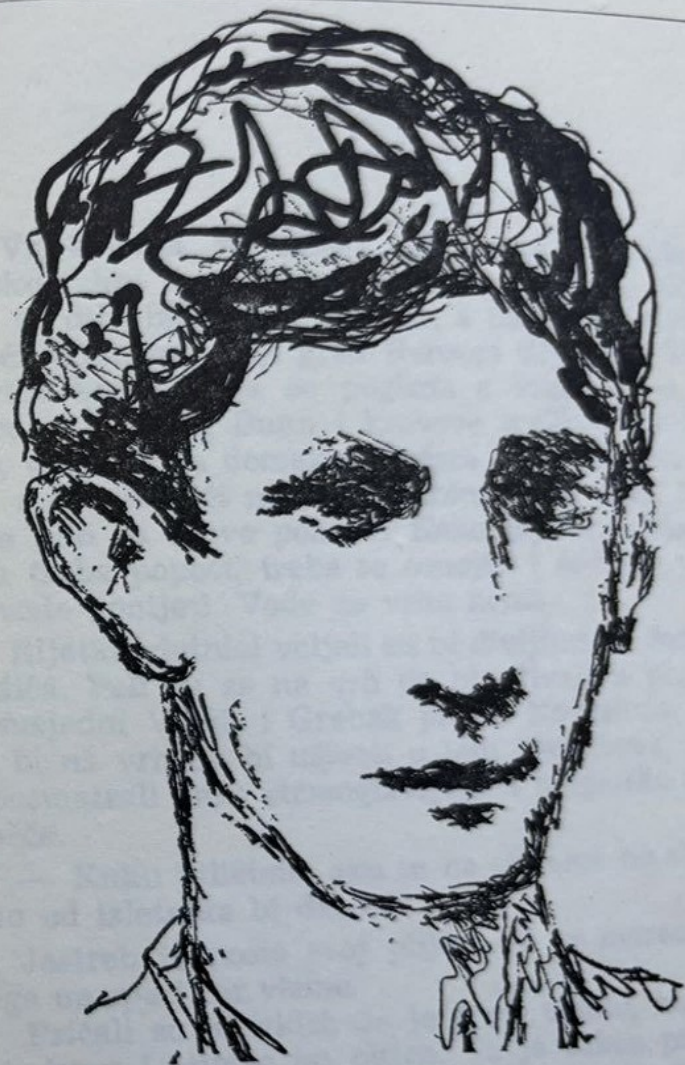
— Jeste li vi vojska koju vodi doktor Mujić? Je li on s vama? Je li istina da je poginuo?

Malo ko je vjerovao da je partizanski ljekar poginuo, da je ostao iza kolone na vječnoj straži. Zato se u selima govorili:

— On je ostao u Mostaru. Organizuje i otprema nove borce. Vidite li da je čitav Mostar za njim krenuo. Samo se krije gdje je on. Sigurno je da je živ, govorili su ljudi iz sjeverne Hercegovine, koji su sa oduševljenjem stupali u vojsku koju je vodio, kako su to oni govorili, dr Mujić.

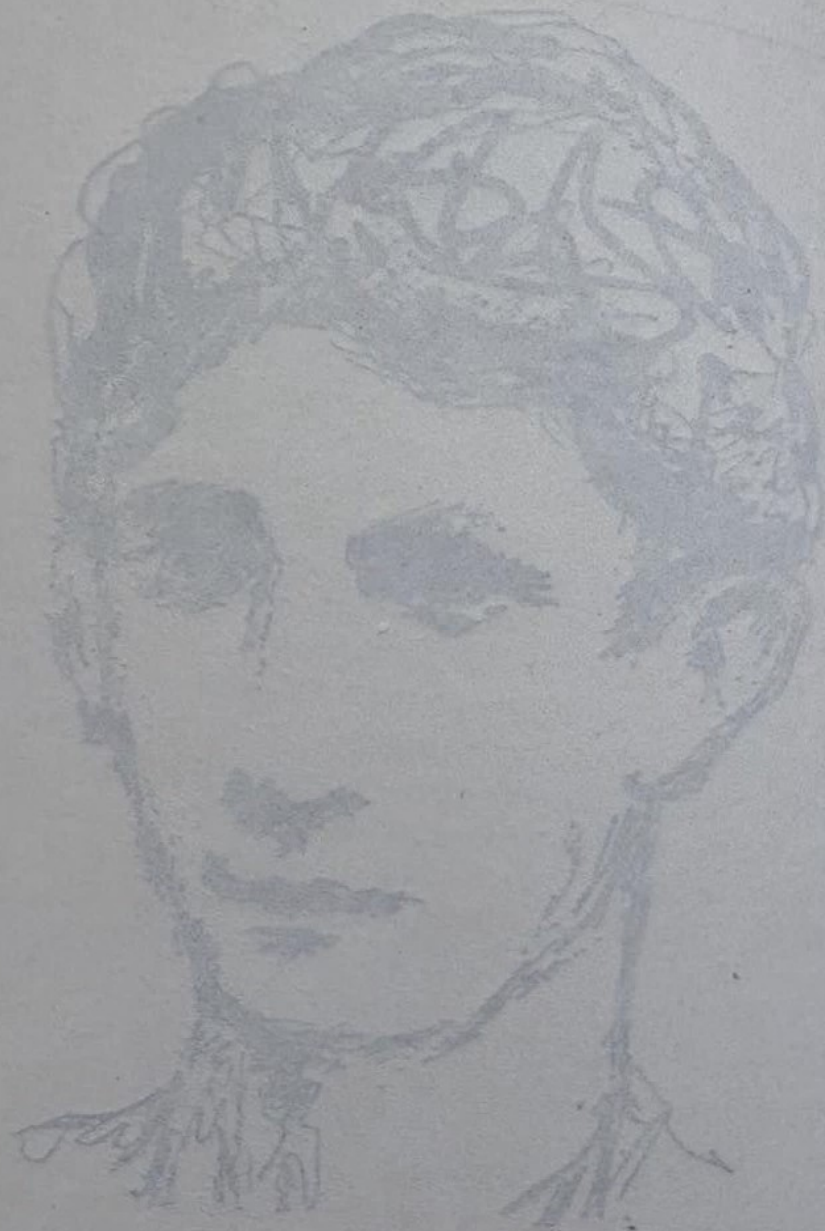
Teško je narod povjerovao u istinu da je poginuo dr Safet Mujić. Zar je neko imao hrabrosti da ispali metak na njega? Zar je prestalo da kuca plemenito srce narodnog borca, partizanskog ljekara, »sirotinjske majke«, koji je s kraja na kraj Hercegovine liječio, pitali su se ljudi.

UČITELJOVAO JE U BORBI

OBAD (Omera) ŠEFIK

Rođen 1922. u Blagaju kod Mostara. Učitelj.
Član KPJ od 1941. U NOB stupio 1941. Poginuo
juna 1943. na Sutjesci. Za narodnog heroja pro-
glašen 20. decembra 1951.

Vijekovima su orlovi vili svoja gnijezda u nedokučivim šupljinama gromada, okomite litice, koja se diže iznad izvora Bune, a na kojoj, odolijevajući vremenu, stoji grad Hercega Stjepana. Vrto-glavica hvata kada se pogleda s vrha, dolje, na bistru krivudavu Bunu i krovove malih kuća Blagaja, varošice na domaku Mostara. Zaobilaznom stazom može se stići na vrh, u okamenjeni grad. Malo ih je bilo za takve pohode. Kako mještani Blagaja kažu treba popoći, treba se oznojiti i stići do vrha, a i vode ponijeti. Vode na vrhu nema.

Rijetki izletnici voljeli su tu divljinu na domaku gradića. Peli su se na vrh da bi uživali u pogledu na susjedni Velež, i Grebak prema Nevesinju. Izlazili bi na vrh da bi uživali u letu jastrebova, da bi ih posmatrali kako strmoglavljuju u blagajske avlije i bašče.

— Kuku pilićima, ako se na vrijeme ne sklone, neko od izletnika bi dobacio.

Jastreb je nosio svoj plijen, ali se morao kriti da ga ne opazi car visine.

Pričali su očevidci, da je orao, u letu, napadao jastrebove i otimao im plijen. To je zakon prirode.

U tome je bilo nečeg privlačnoga za školsku omladinu Mostara koja se pentrala po ovim vrletima. Najčešće su to bili omladinci iz skautske organizacije Mostara i Učiteljske škole. Njihov dolazak u Blagaj ne bi ostajao neprimijećen od mještana koji

su povazan sjedjeli pred kafanom i uz razgovor pili kafu.

— Ma kog će šejtana gore? Šta ih privlači? Da nije ova mlađarija poludjela, dobacio bi neko ispred kafane.

Cijelo bi društvo pred kafanom naročito oživjelo i raspricalo se kada bi među srednjoškolcima vidjeli Šefika Obada, sina uglednog mještana Omera.

— Vidite našeg uče. Koliko li on poznaje ove mlađarije, dobacio bi neko ispred kafane, ne sluteći ni on, kao ni svi Blagajci, koliko snage, koliko poštenja, druželjublja i ljudskosti leži u njihovom uči, koji, istina, još nigdje nije učiteljevao.

Šefik Obad je te predratne godine bio u završnom razredu Učiteljske škole. Ali, Blagajcima to nije smetalo da ga promovišu u svršenog učitelja. Njime su se ponosili, kao i oni koje je on vodio na Stjepan grad. On je skoro svake druge nedjelje dočekivao svoje drugove iz Mostara: Danila Miličevića-Vladiku, Živka Vukovića, Hamdiju Brkića i druge. Nekad ih je bilo 15 do 20. Svi bi oni, onako veselo, snažnom nogom, lako izlazili do grada na vrhu i tu provodili uvijek unaprijed isplanirano vrijeme. Sve su to bili članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije, a sa njima, ponekad, i neko od članova KPJ. Bilo je i razdraganosti među njima, kada bi unutar zidina Stjepanovog grada bacali kamena s ramena, ili skakali u dalj. Bilo je vrsnih sportaša. Živko Vuković je najdalje skakao, a kamen je dobro bacaio Branko. Karan. Svi su se u nečem isticali. Svi su imali sklonosti prema pojedinim disciplinama sporta. Više vremena posvećivali su onome zbog čega su se naročito peli do grada. Prihvatili bi se knjige, s marksističkom lektirom. Na otvorenom, a dosta skrivenom mjestu, nalazila im se druga škola, u kojoj

se naročito isticao Šefik Obad. Oo je najčešće počinjao zanimljivu diskusiju.

— Kada je rođen Lenjin? — postavljao je pitanje.

— 1870. u Simbirsku kraj Volge, odgovorio je kao iz puške Ahmed Brkić.

Šefik Obad postavio je drugo pitanje:

— Ko je tvorac »Kapitala«? — reci mi ti.

— Burazeru, kapitalisti!

Svi su prasnuli u smijeh.

Takve duhovite upadice znale su iznervirati Šefika Obada, inače poznatog kao vrlo staloženog srednjoškolca, ali koji se u takvim momentima nije gubio, već bi mirno objašnjavao:

— Ne kapitalisti. Napisao je to djelo Karl Marks, da vas podsjetim. Kapital stvaraju ruke radnog čovjeka, rudari dolje u jamama, željezničari na vozovima, seljaci, svi oni stvaraju kapital. Drugo je ko ga koristi — radnička klasa ili buržoazija, kao danas.

Stalno u društvu srednjoškolske omladine, među kojom je uživao veliko povjerenje, često je dijelio naprednu literaturu brošure i letke i mnogima objašnjavao ciljeve radničkog pokreta. Svojim prisustvom među srednjoškolcima predstavljao je vezu sa radničkom omladinom. Za njega je uvijek i svugdje bilo mjesta, u Radničkom domu, u školi među drugovima, gdje se naročito isticao u literarnoj družini. Strpljivo je slušao starije drugove, a kasnije bi kod svoje kuće, uz petrolejku, do kasno u noć, čitao literaturu na koju se pozivao predavač ili neko od starijih njegovih sagovornika. Svojim radom isticao se i u školi i u organizaciji kojoj je pripadao. Prvi put došao je u situaciju da i sâm sa grupom omladinaca, učestvuje u demonstracijama septembra 1940. godine.

Rat ga je zatekao u školi. Napustio je Mostar i otišao u Blagaj. Odmah je organizovao grupu omladinaca koji su sakupljali oružje pripremajući se za borbu. Oružje i municiju kriomice su prenosili u Mostar, u male magacine u Brankovcu i Bjelušinama, iz kojih su se kasnije snabdijevali prvi odredi, koji su otišli iz Mostara. Oružje je dolazilo istim kanalom kojim se u Blagaj vraćao propagandni materijal, koji je sa svojom grupom rasturao Šefik Obad.

U jesen 1941. godine Šefik se ponovo vraća u Mostar, gdje nastavlja ilegalni rad. Njegova aktivnost najviše se osjetila u Učiteljskoj školi, koja je svoje đake bila pozvala da nastave školovanje u prvoj ratnoj godini. On je došao, ne da nastavi školovanje, već da svojim radom stvori jedan aktiv, da savjetuje šta treba u tim teškim trenucima raditi.

— Vrijeme je za oružje, za borbu! Školovanje ćemo nastaviti kasnije, govorio je Šefik svojim drugovima, dok su skriveni, iza ćoška, pušili na školskom odmoru.

Šefik Obad nije nastavio školovanje, kao ni Danilo Milićević-Vladika, kao ni Živko Vuković, kao ni mnogi drugi iz ove škole. Krajem oktobra, te prve ratne godine, on odlazi da se sa puškom u ruci bori protiv neprijatelja.

Krenuo je prema Boračkom jezeru, gdje se formirala partizanska jedinica. Već u prvim akcijama, bez vojničkog iskustva, Šefik se istakao kao dobar, hrabar borac, hladnokrvan, odan, samoinicijativan i dobar drug. Nije bilo akcije u kojoj on nije učestvovao. Zbog te njegove hrabrosti i snalažljivosti drugovi su ga izuzetno cijenili i voljeli. Sa svima je znao naći ljudsku, pravu riječ. Svakome je pomagao, a u kritičnim trenucima nije ostavljao drugove u neizvjesnosti. Svoj život je izlagao opasnostima da bi spasao druga ili mu pomogao.

Šefik se nije samo isticao kao hrabar borac, već i kao dobar politički radnik. Objašnjavao je ciljeve narodnooslobodilačke borbe stanovništvu okolnih sela Čuhovićima, Borcima i drugim.

Za razliku od mnogih boraca, Šefik Obad je imao neki čudan osjećaj da brzo i efikasno otkrije neprijatelja, koji se, po zadatku ustaša i Italijana, znao infiltrirati u redove boraca ili među stanovništvo područja koje su držali partizani. Radeći svoj svakodnevni posao, učestvujući u bitkama, na sastancima, na razgovorima, Šefik nikad nije dizao uzbunu, niti je kome govorio o sumnji prema došljaku, ali je sam sebi određivao zadatak, pratio ga, i kada bi ga uhvatio na djelu, obično u društvu još nekih boraca, onda bi ga razobličio i izveo pred sud. Ponekad je u tom svom poslu sam sebe teretio, ali je uvijek nastojao da zna s kim je, ne samo u stroju, već i u kući, na sijelu, da mu se uvuče u misli, u htijenja. Ako je Šefik za nekoga rekao da je povjerljiv, da je odan, onda to više niko nije trebao da provjerava.

Na oslobođeno područje, između bitaka sa ustašama, došao je konjički gazda Mustajbeg Hadžiuseinović. Dolaskom na slobodnu teritoriju on je doštjerao, ni manje ni više, nego tovar soli. To je, tih gladnih dana, predstavljalo pravo bogatstvo. Šefika su upravo ta okolnost, kao i njegov sasvim legalni dolazak, doveli u sumnju prema došljaku. Kada je svoju sumnju prema čovjeku koji je slao partizanima so, gas, opanke i druge potrebe i tako se afirmisao kao aktivan pomagač boraca iznio rukovodstvu, njegova pretpostavka nije odbačena. Šefik je zadužen da uz Mustajbega, koji je volio razgovarati sa učama, bude stalno i da ga drži na oku. Njih dvojica su išli po sijelima. Mustajbeg se jadao seljacima kako mu prijete opasnost od Italijana i ustaša, hvalio

partizansku borbu i njihove ideje, a Šekif ga je slušao i izvlačio zaključke za sebe. Teško je bilo razabrati u riječima Mustajbega koliko koja od njih nosi ironije, koja je istinska, a Šefik je, ipak, osjetio da nešto nije uredu. Mustajbeg je poslije sijela za-državao uglednije seljake i sa njima razgovarao o napuštanju partizanske borbe i formiranju muslimanske milicije. To je sve pažljivo pratio Šefik Obad. Kada je Mustajbeg, u selu Čuhovićima, napisao izvještaj u kome javlja o raspoloženju Muslimana za formiranje milicije, navodeći i imena ljudi koji su prihvatili tu ideju, nije ni slutio da će taj izvještaj pasti u ruke Šefika Obada. Izvještaj je upućen Ismetu Popovcu i sudiji Mastafi Pašiću u Mostar, četničkim ideolozima. Seljak, koji je trebalo da odnese ovaj izvještaj u Konjic i da ga otpremi u Mostar, nije u tome uspio. Izvještaj se našao u rukama Šefika Obada. Obavijestio je rukovodstvo odreda. Mustajbeg je priznao svoju misiju, i pismo nađeno kod njega potvrdilo je da je po naređenju Popovca došao na teren. Popovac mu je savjetovao da se što duže zadrži među partizanima. Kad se ovo otkrilo, Mustajbeg je pokušao bjegstvo sa Boraka, ali ga je partizanska patrola sustigla, sprovela u štab u Glavatičevo gdje mu je kao svakom izdajniku, u ime naroda, izrečena smrtna kazna.

Poslije izdaje četnika, borbe za Ostrožac i Konjic, Šefik Obad je nastavio ratni marš sa borcima Mostarskog bataljona. Stalni pokret i česti sukobi sa neprijateljem iziskivali su, posebno od onih koji su se isticali svojom hrabrošću, među kojima je bio i Šefik, da u svim prilikama ispolje svoje sposobnosti. Sa grupom bombaša on je učutkivao neprijateljske bunkere, pravio prolaze partizanima i uvijek vodio računa da ratni plijen, oružje i municiju, najveće blago tih dana uvijek donese u svoju jedinicu.

Borba za Žepče i druga bosanska mjesta još jedna su pobjeda ovog hrabrog mladića i njegovih drugova. Poslije Žepča, Prozora i borbi u konjonu Rame i Neretve, Šefik se našao sa svojim drugovima u borbi sa crnogorskim i hercegovačkim četnicima. Tih martovskih dana, poslije stradanja italijanske divizije »Murde«, vodila se borba sa četnicima. Četničke zasjede, brojna mitraljeska gnijezda, nisu štedjeli municiju koju su, kao sluge okupatora, redovno dobijali iz italijanskih magacina. Borbe su bile teške. Partizani su osvajali čuku po čuku, bunker za bunkerom. Četnici su bježali. Iza sebe su ostavljali seljačke torbe, pune dvopeka i italijanskih konzervi, pune plijena opljačkanog iz domaćinstava prozorskog kraja. Kolone partizana sa brojnim ranjenicima kretale su se prema Sutjesci. Italijanski zarobljenici nosili su ranjenike. Put je bio težak. Naporan. Neprijateljski avioni su stalno nadlijetali kolone. Trebalo je uza sve to, kroz gustu šumu, kroz koju se tek utirala staza, nositi ranjenike i tifusare. Partizani su, vodeći sa sobom italijanske zarobljenike, znali da vode i posebnu brigu. I njima je trebalo hrane, a intendantura je bila u nemogućnosti da ponese nešto više od onog ratnog plijena u Prozoru i Jablanici. Vjerovalo se da će zarobljenici pošteno zaraditi skromnu porciju hljeba, tim prije što su ostavljeni u životu u borbama koje su se vodile na život i smrt. Pobjednici tih bitaka, kanjonom Rame i Neretve, pokazali su svoju ljudskost, svoje dostojanstvo i poštovanje čovjeka makar on bio i zarobljenik. Povelili su ih sa sobom i povjerili su im human zadatak. Povjerili su im ranjenike iz 2. čete Mostarskog bataljona čiji je komesar bio Šefik Obad. Kolona je kretala, a jauči teških ranjenika, dozivanje tifusara, odzvanjali su od krošnje stabala čiji je eho dopirao daleko, i na jednu i drugu stranu. Nadanja

da će neprijateljski vojnici, za otkupljene živote pošteno obavljati svoj posao, nisu se ispunila. Neki fašistički vojnici, da bi se oslobodili tereta boraca, koji su ležali nepokretni na nosilima, na zvjerski način i prikriveno likvidirali su ranjenike i tifusare. Neki su ostavljali ranjenike pored prtljaga, stavljali granje na nosila, prekrili kakvom ponjavom i tako se kretali u koloni. Drugi su rakama davili ranjenike i saopštavali da je podlegao ranama. Taj njihov prljavi posao brzo je otkriven. Otkrili su ih iscrpljeni borci Mostarskog bataljona. Svoja zlodjela, premda su bili bez oružja, platili su vlastitim životima. Ali, bilo je Italijana koji su svoj posao pošteno obavljali, ljudski i humano, pa se i prema njima tako postupalo.

Mostarski bataljon nastavljao je marš preko Gacka, Morina, Oblja, Vučeva, Mratinja, Pivske župe do Ravnog, boreći se stalno sa četnicima. Jedne noći, dok su borci spavali, poslije višednevnih marševa, iznenada su se začuli mitraljeski rafali i prasak bombi. Niko nije, pa ni u štabu bataljona, znao o čemu se radi. Neizvjesnost i stalno iščekivanje kurira prekinuo je dospjeli izvještaj od komesara 2. čete, Šefika Obada: »Izvršili smo prepad na četnike, 5 četnika mrtvih, 1 mitraljez i 7 pušaka zaplijenjeno. Položaj ću obezbijediti patrolama, umorni smo i idemo na spavanje — Šefik«.

Kao prekaljeni borac i već afirmisan starješina znao je da će ta njegova poruka, premda kratka, unijeti mir i da će se brzo prenijeti jedinicama koje su, kao i njegova, bile željne sna i odmora.

Ta stalna prebacivanja s položaja na položaj i mijenjanje mjesta prosto je iscrpljivala borce. Često je trebalo osvajati čuke na kojima su bradonje ili Nijemci imali svoja utvrđenja. Te akcije izvodili su najhrabriji i najsnalažljiviji borci, među kojima je

bio i Šefik Obad. Koliko su mu predstavljala teret ova stalna pentranja po uzvišenjima i čukama najbolje potvrđuje ova njegova izjava:

— Vjerujte, drugovi, kada oslobodimo zemlju, napraviću kuću u kojoj neće biti ni praga, ni stepenice. Svako penjanje, pa i na prag, podsjećalo bi me na ovu čuku, govorio je Šefik pošto je prethodno sa grupom bombaša likvidirao četnički bunker.

Česte i iznenadne noćne borbe, upadanja u njemačke bunkere u pozadinu njemačkih kolona, borbama Mostarskog bataljona donosili su novo oružje i municiju. Ali ni napadi Nijemaca nisu jenjavali. Bivali su jači, češći potpomagani artiljerijom i avijacijom. Zato su partizani morali mijenjati položaje, morali nadmudrivati brojnijeg i nadmoćnijeg neprijatelja. U likvidaciji njemačkih bunkera učestvovao je i Šefik Obad predvodeći svoje bombaše. Noću, između 11. i 12. juna, komesar čete sa svojom grupom bombaša napao je njemački položaj, na Pločama. Bila je to žestoka bitka. Napad je uspio. Likvidiran je bunker. Ubili su pet njemačkih vojnika i zaplijenili »šarac« sa municijom. Municije je upravo nedostajalo. Ono što se zaplijenilo od Italijana, u borbama oko Prozora i Jablanice, istrošeno je u višednevnim borbama sa četnicima. Trebalo je municije, ali pošto se borba vodila sa Nijemcima, koji su imali drugo naoružanje, trebalo je i novo oružje. U tim pohodima, u tim noćnim akcijama, borci su donosili »šarce«, automate i potrebnu municiju. To su bili njihovi magacini do kojih se dolazilo, po cijenu vlastitih života.

Marš ka Sutjesci, kroz gustu šumu, po noći i kiši, sa brojnim ranjenicima bio je težak. Mostarski bataljon je štitio Centralnu bolnicu. Gledajući brojne ranjenike i bolesnike, borci su naprezali posljednje snage, svoje krajnje mogućnosti da bi istrajali

u neravnoj borbi, za živote ranjenika. Iscrpljeni noćnim maršem, borci Mostarskog bataljona, u samo svanuće, otpočeli su prelaz preko Sutjeske. Prebavani su ranjenici. Stiglo se na drugu obalu. Bataljon se uputio u pravcu Krekova. Poslije prelaska preko pašnjaka i šumaraka našli su se pred neprijateljskim rovovima. Nijemci su otvorili vatru. Borba je prihvaćena. Njemački rovovi zasipani su bombama i mitraljeskim rafalima. Među bombaše stupio je i Šefik Obad. Nijemci su pružili strahovit otpor, ali partizanima je uspjelo da uz velike gubitke osvoje njihove prve rovove. Zaplijenjeno je novo oružje. Neprijateljski minobacači tukli su sa svih strana. Pristizala su pojačanja. Proleter i nisu odstupali. Ni koraka nazad. Nijemci su bili uporni. Počela je borba prsa u prsa. Nije bilo vremena za nišanje. Mjestimično su se izmiješale vojske. Radili su i kundaci. Sijevali su noževi. Hvatalo se za guše.

Neprijatelj nije štedio municiju, zasipao je partizanske položaje. Trebalo je odgovoriti hrabro. Trebalo ga je nadmudriti. Šefik Obad-Mršo odlučio je da sâm likvidira njemačko mitraljesko gnijezdo, iz kojeg su stalno zasipali rafalima položaje njegovih drugova. Htio je da sâm, ne izlažući opasnosti druge, zbriše to uporište. Bombe njegovih prethodnika nisu pomogle. Mršo se vješto pentrao po kamjenjaru, privukao se neprijatelju koji je iz bunkera nišanio i pucao na partizanski položaj. Zgrabio je nož. Uskočio u bunker. Sa nekoliko spretno izvedenih pokreta nožem, likvidirao je njemačkog mitraljesca i njegovog pomoćnika. Teški mitraljez je ućutao. Nije više pucao. Jako njemačko gnijezdo za navijek je likvidirano. Vraćajući se sa uspješno izvedenog podviga Šefik je teško ranjen. Iz susjednih neprijateljskih gnijezda sve mitraljeske cijevi, u tom trenutku, kada se Šefik povlačio, bile su uperene na njega.

Nije mogao izbjeći jaku mitraljesku vatru. Teško je ranjen. Uspio je da se nekako dovuče do svojih drugova.

Pao je.

Iskrvario i podlegao.

To je bio težak trenutak za njegove drugove. Ležao je na kamenjaru mrtav, a sa usana, poput refleksa, odbijao se neki prkosan osmjeh. Izgledalo je kao da će svakog trenutka pomaknuti svoje naočari, prema dolje, kako je to uobičavao, i pogledati svoje drugove. Teško se bilo pomirit sa istinom da je i Šefik, stari ratnik, pao pokošen neprijateljskim zrnem.

Nadneseni nad njegovim tijelom drugovi su se zavjetovali: »Osvetićemo te, družo Šefiku.«

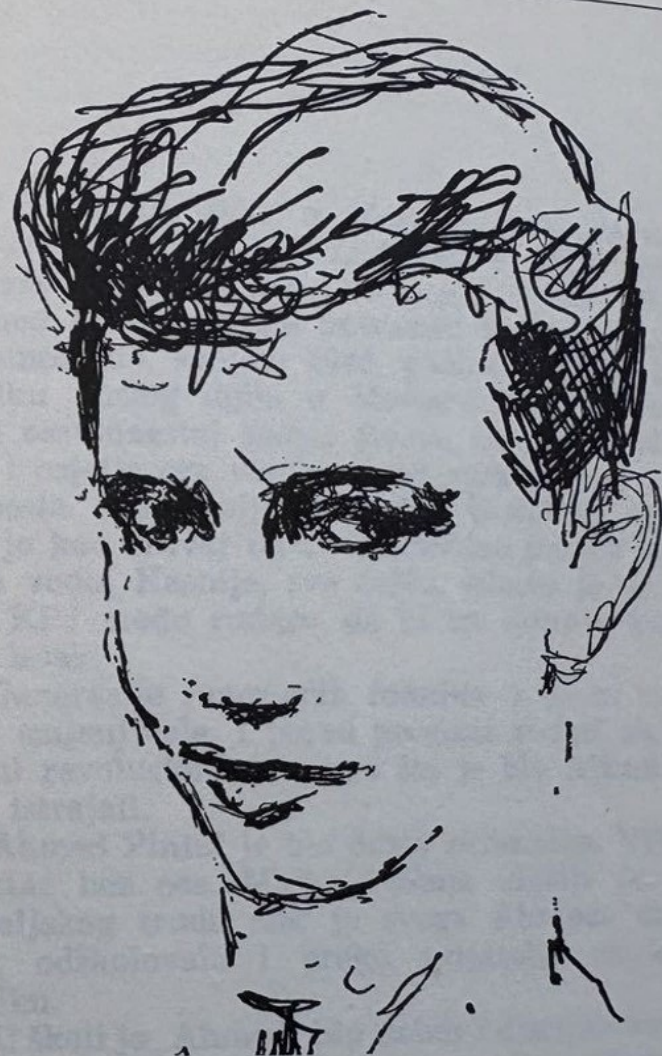
Za kratko, možda svega nekoliko trenutaka, nisu se čuli mitraljeski rafali ni eksplozije bombi. Zavladała je tišina. Sve je odisalo smrću. Sve je podsjećalo na neku nezvaničnu počast i Šefiku i svim drugim borcima koji su tu pali.

Tako je poginuo Šefik Obad-Mršo, član partijskog biroa Mostarskog bataljona, plemeniti čovjek, odvažan borac.

Učiteljevao je u borbi. Tu je i položio svoj ispit zrelosti. Težak, ali častan.

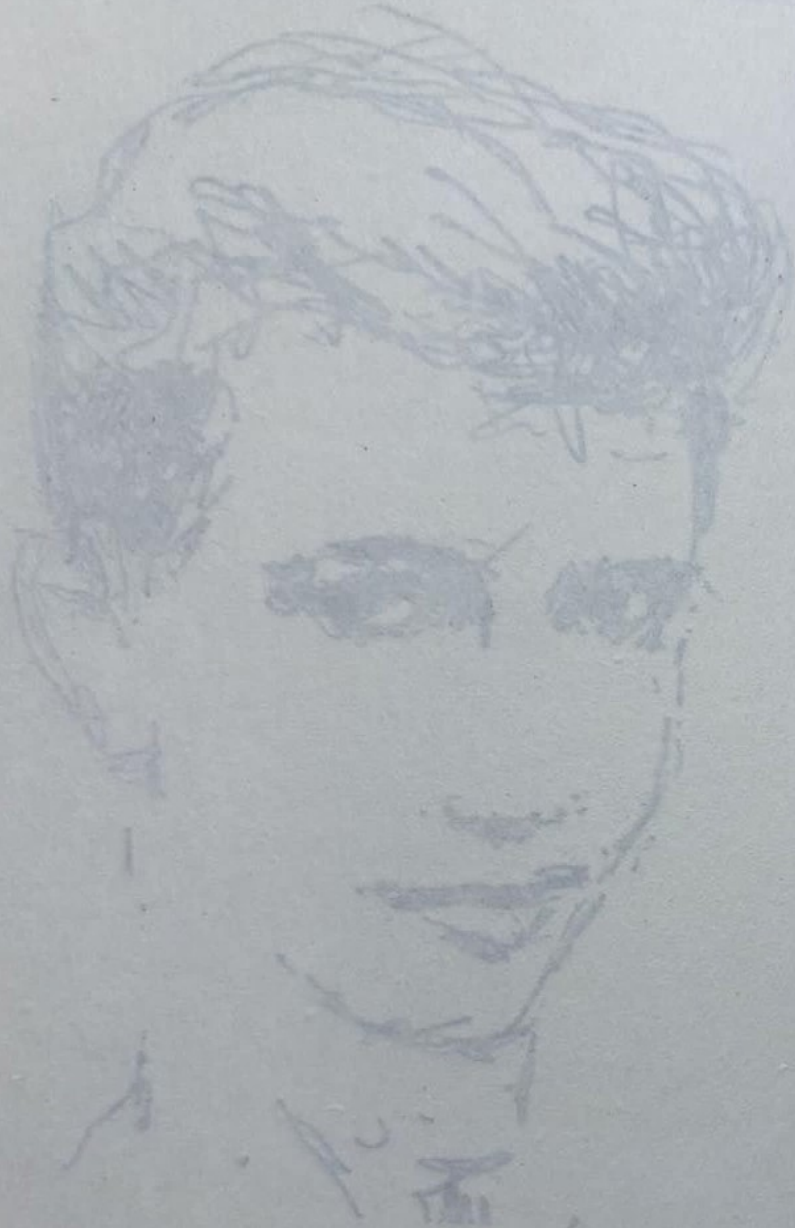
KOBNA ZABUNA

AMIRAN AMERI

PINTUL (Selima) AHMED

Rođen 1922. u Mostaru. Bravar. Član KPJ od 1941. U NOB stupio 1941. Poginuo decembra 1943. kod Konjica. Za narodnog heroja proglašen 20. decembra 1951.

U zanatskoj školi u Mostaru školovala su se djeca onih roditelja koji su željeli da im sinovi što prije završe zanat i dođu do hljeba. U ovoj školi je i Ahmed Pintul završio bravarski zanat. Nakon što se osamostalio, krajem 1940. godine, zaposlio se na Rudniku mrkog uglja u Mostaru. Tako je već u svojoj osamnaestoj godini života, silazio u rudarske jame i osjetio sve tegobe, ovog mukotrpnog i opasnog posla. Ahmet nije bio rudar. U duboka okna silazio je kao bravar da bi oporavljao pumpe koje su crpile vodu. Kasnije, sve češće, silazio je po zadacima KPJ među rudare, da bi im doturio koji ilegalni letak.

Generacije zaposlenih radnika u ovom rudniku su se smjenjivale. I pored progona rudari su, predvođeni revolucionarima kao što je bio Alfred Bergman, istrajali.

Ahmed Pintul je bio dosta siromašan. Vrlo rano je ostao bez oca. Majka Pašana uložila je mnogo roditeljskog truda dok je svoga Ahmeda digla na noge, odškolovala i preko prijatelja zaposlila u rudniku.

U školi je Ahmed bio dobar i disciplinovan đak. Predavalo mu je nekoliko nastavnika, progresivnih ljudi, kao što je bio Mustafa Humo koji je kroz nastavu i odnose sa đacima djelovao i na Ahmeda, kao i na druge đake da oni kasnije lakše nađu svoj put. Ahmed je bio nerazdvojni drug sa Mladenom Balordom. Sjedjeli su skupa u školi, u istoj klupi.

Skupa su kasnije otišli i u partizane. Poginuli su nedečekavši slobodu. Bili su i nerazdvojni drugovi po oružju, u borbama, na Porimu, Ostrošcu, Žepču, Prozoru, Sutjesci, na svim poprištima, gdje su lila krv za slobodu.

— Pazi, Ahmede, ovo je za tebe zadatak, diktirao je nastavnik, vrlo složen zadatak iz matematike. Za čas je, na tabli, bio napisan tačan rezultat.

Tako su često nastavnici provjeravali njegovo znanje, pa i sa zadacima koje nisu ni radili. Znali su se, na taj način, malo našaliti sa ovim vrijednim đakom, koji se ničim nije dao zbuniti.

Ahmed je volio knjigu. Volio je čitati djela Džek Londona i Žil Verna. Čitajući »Bijelog vučjaka«, reklo bi se da će zavoljeti avanturizam, a »80 milja pod morem« da će biti, jednog dana, izabranik i zaroniti u batskafu na morsko dno, u potrazi za nedokučivim tajnama u vječnim dubinama. Ahmed nije bio avanturista. Bio je oštrouman, svjestan da se za rad i hljeb treba izboriti, da se to ne nalazi u mašti, da hljeb ne dolazi sâm. Od malih nogu učio se redu. Volio je sve planirati, kao što je to kasnije činio i u partizanskom ratovanju.

Stanovao je na Carini, u neposrednoj blizini prostorija skautske organizacije, u kojoj je bilo najviše srednjoškolske omladine iz Gimnazije, Učiteljske i Građanske škole. Ova organizacija bila je pod posebnom brigom partijskog rukovodstva u Mostaru. Njeni članovi »skauti«, skoro svi do jednog, uzeli su učešća u NOB-i. Ahmed nije bio član ove organizacije. On je, kao mladi radnik, više odlazio u Radnički dom, ali je zalazio i u prostorije »skauta«, pa je smatran i članom ove napredne omladinske organizacije.

Mnogi članovi ove organizacije: Hamdija Brkić, Ahmed Brkić, Danilo Milićević-Vladika, Tanja Peš-

ko, Risto Milićević-Ćićo. Živko Vuković. Predrag Škrobić, Ranko Mihić, Salem Behlilović, Šefik Pašić i drugi, zajedno sa radničkom omladinom kojoj su pripadali Ahmed Pintul, Mladen Balorda, Mustafa Čemalović-Ćimba, sa mnogim znanim i neznanim, učestvovali su u poznatim demonstracijama septembra 1940. godine u Mostaru. Ujedinjena srednjoškolska i radnička omladina prkosila je režimu, prkosila žandarmerijskim kordonima i pred silom nije odstupala. U njihova mlada prsa bile su uperene puške. Na plotune su odgovorili kamenjem. Bilo je ranjenih. Ranjenih za to što su tražili pravdu, slobodu, rada i hljeba.

Počela je borba. Nije bilo odstupanja. Ahmed je izvršavao zadatke. Ostavljao je letke po oknima rudnika. Nije se plašio.

U 18. godini Ahmed je postao član Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Bio je presrećan što je postao pripadnik revolucionarne organizacije, o kojoj je dugo maštao, a čiji su ga ciljevi i zadaci privlačili.

Članove skautske organizacije Partija je pripremala za borbu koja se naslućivala. U subotu, 5. aprila 1941. godine, u stegu skauta održavao se sastanak skojevaca. Sastanku su prisustvovali Brana Kovačević, koji je došao iz Sarajeva, i Hamo Grebo, starješina ove organizacije. Na sastanku se govorilo o političkoj situaciji i odbrani zemlje.

Jedan među prisutnima, na početku sastanka je rekao:

— Drugovi, situacija je u zemlji neizvjesna. Građani su skoro obezumljeni. Vidite kako se okupljaju oko radio aparata. Čujete li vijesti o napredovanju Nijemaca.

gradu, koji voli svoju slobodu. Ahmed je u tom ratnom zanosu ponekad bio neoprezan. Uhapšen je avgusta 1941. godine.

Valjda su, negdje, u policijskoj kartoteci našli i njegovo ime iz predratnih dana, kao omladinca koji je učestvovao u demonstracijama, kao skojevca koji je na Rudniku mrkog uglja djelovao i rasturao ilegalnu partijsku štampu. Vjerovatno ga je neko prijavio agentu Pancunu, koji je po zlu ostao u sjećanju Mostaraca. Kako je Ahmed pao u zatvor, to je ostala tajna. Njegova majka, suočena sa hapšenjem sina kojeg je neizmjereno voljela, uspjela je, uz pomoć poštenih Muslimana i Hrvata, da Ahmed nakon mjesec dana bude pušten.

Dok je bio u zatvoru, Ahmed je imao držanje komuniste. Zatvorske torture, batinjanja i mučenja glađu, danonoćno ispitivanje, nisu ga pokolebali. Ostao je čist, do kraja, čist u očima drugova.

Novembra 1941. godine odlazi u partizane.

Prije polaska u partizane, o čijem se već formiranom jezgru govorilo u ilegalnom pokretu u Mostaru, Ahmed Pintul, kao kandidat za člana KPJ, i Mladen Balorda, član KPJ, našli su Franca Novaka-Plavog.

— Druže Plavi, molimo da i mi krenemo u šumu, rekao je Balorda.

Franc Novak bio je iznenađen njihovim pitanjem, ovom molbom. Odbio ih je, rekavši im na taj način zašto se baš njemu obraćaju. Ahmed i Mladen su se pogledali. Nisu reagovali na takvu odluku, ali su osjetno bili nervozni, reklo bi se i razočarani. Kada su se pozdravili i krenuli, Ahmed zamalo da nije zaplakao. Lice mu se zacrvenilo od nekog bijesa. To je primijetio i Franc. Ocijenio je da je to njihova iskrena želja. Da nije nikakva zamka, premda ih je poznavao. Pozvao ih je i rekao im:

— Idite, pozvaću vas i povezati sa kurirom koji će vas odvesti.

Ahmed i Mladen su se zagrlili. Ta odluka ih je obradovala. Brzo su se zahvalili Plavom, a onda su krenuli, kako su rekli, da se sprema za put.

Druga četa Mostarskog bataljona dobila je borca čije će ime kasnije spominjati sa ushićenjem i poštovanjem.

Po dolasku na Boračko jezero, tamo gdje su partizani vili svoje prvo ratno gnijezdo, Ahmed se brzo snašao, prihvatio oružje i neustrašivo krenuo, sa svojim drugovima, u borbe.

U prvim borbenim okršajima Ahmed je ispoljio vanrednu snalažljivost i hrabrost. To je bila ocjena rukovodstva štaba Mostarskog bataljona. Kratka, vojnička ocjena o čovjeku koji je bio tek navršio 19 godina života.

Polovinom novembra na slobodnoj teritoriji, formiranoj oko Boračkog jezera, Konjičko-mostarski bataljon brojao je 150 boraca. Među njima su se našli radnici, studenti i đaci iz Mostara. Dužnost komandanta vršio je Hasan Bubić, krojač iz Mostara, a komesar je bio Vasko Gnjatić, radnik iz Mostara. Bataljon je operisao u gornjem toku Neretve i održavao, preko svojih hrabrih kurira, stalnu vezu sa ilegalnim radnicima u Mostaru, Konjicu i Jablanici.

Pokušaj ustaša i Italijana da suzbiju uticaj Partije, da spriječe dizanje naroda na ustanak nisu uspjeli. Svi su u ovom kraju prihvatili borbu sa okupatorom. Tome su doprinijele prve partizanske oružane akcije. Pali su prvi izdajnici. Partizani su uspješno rastjerali oko 700 ustaša kada su pošli u krvavi pohod na oslobođenu teritoriju.

Partizani su u selu Dolovima zakasnili sa zasjedom, pa su se dvadesetak ustaša, sa dva puške

mitraljeza, ruspjeli probiti do Jezera. Borci su ih poslije prvih plotuna zarobili i svih 20 izveli pred prvi narodni sud. Ustaški logornik Zvonko Jerković plakao je kada je čuo presudu — strijeljanje. Žandarmi, koji su samo dan ranije zarobljeni oslobođeni su. Oni nisu činili zlodjela.

Poslije prve akcije i likvidiranja ustaške grupe iz Konjica, kada su se u Konjicu vijorile crne zastave na pola koplja, užurbano se pripremao protu-udar na partizanske snage. Pored ustaša i žandarma mobilisan je veći broj ljudi za miliciju, kako bi na partizanske snage izvršili udar sa više strana i tako ih razvukli. Partizani su očekivali da će glavni-na snaga neprijatelja biti upućena prema Vrapču. Uoči borbe neprijateljski avion je nadlijetao ovo područje bacajući letke, pozivajući narod ovog kraja da sve komuniste predaju ustašama, prijeteci im da će im sve spaliti i sravniti do kamena.

Prijetnje se niko nije uplašio. Počeo je napad. Neprijateljski top tukao je na područje Vrapča. Borci su mirovali. Prikriveno su ležali na položaju. Čekali su neprijatelja da im se približi. Ni bombardovanje aviona nije ih pomaklo sa položaja. Kada im se neprijatelj približio, partizani su ih iznenadili jakim vatrom. Borba je trajala više od tri sata. Partizani su sa 40 boraca, sa dva puškomitraljeza, potpomognuti sa oko 60 seljaka krenuli na juriš. Ustašama je izgledalo, kao da se zemlja rastvorila i iz nje niču partizani. Među njima je zavládala panika, dali su se u bjegstvo prema Konjicu. Bacali su oružje i municiju. To je činila i mobilisana milicija. Od partizana u ovoj akciji niko nije poginuo, a jedan borac je lakše ranjen. U ovakvim borbama, kakve su vodili borci Konjičko-mostarskog bataljona učestvovao je i Ahmed Pintul.

Išao je iz borbe u borbu.

Zapovijest štaba bataljona glasila je u 1942. godini: Pokret za Jajce.

I pokret je izvršen težak i borben. Uz Pjesmu. Jurišali su s pjesmom. Svi do jednog bili su hrabri. Najveću prepreku predstavljalo je utvrđeno Žepče. Ahmed je sa drugovima bombašima nezadrživo upao u Žepče. Njihove bombe krčile su put. Ućutkali su posadu teškog mitraljeza u oklopnom vozu. Sa ostalima su se obračunali Laca, Meha, Lobra, njegovi nerazdvojni drugovi po oružju, prve komšije s Carine. Žepče je palo, a oni su morali naprijed.

U borbi za Prozor Ahmed među prvima ulazi u grad. I tu, u dimu, u prasku bombi, proleter i su se uhvatili u koštac sa daleko nadmoćnijim neprijateljem. Padale su žrtve i s jedne, i s druge strane. Prozor je gorio. U toj borbi teško je bio ranjen i neustrašivi borac Ahmed Pintul. Pod kišom kuršuma drugovi su ga iznijeli na sigurno mjesto i spasili mu život. Jedinicama Treće divizije otvoren je put. Prozor je oslobođen.

Volja za životom, snaga i želja za pobjedom, drugarska pažnja, učinili su da Ahmed Pintul preživi rane. Bio je okružen pažnjom svojih drugova.

Nakon zaliječene rane, Ahmed je postao zamjenih komandira 2. čete Mostarskog bataljona. Četa je u njemu dobila neustrašivog predvodnika koji se u kasnijim borbama isticao.

Partizani su gonili četnike pred sobom. Tukli su ih topovima i teškim mitraljezima. Proleter i više nisu »petometkovići«, kako su ih nazivali prve ratne godine. Imali su oružje, koje su, sa municijom, nosile zaplijenjene italijanske mazge.

Neprijatelj je na Porimu organizovao jaku odbranu. Pored pješadije, taj posljednji položaj koje je trebalo zauzeti, braniti je artiljerija. Bataljonski

kuriri pozivali su komandire četa da se jave hitno u štab bataljona. Nešto poslije ponoći, naredba je pala: »Spremite čete i odmah izvršiti napad u pravcu Polorima«. Tri bataljona X hercegovačke udarne proletherske brigade, te noći krenuli su prema ušančenim četnicima i Italijanima. U dva naleta slomljen je otpor neprijatelja koji je imao preko 350 mrtvih i teško ranjenih.

Borci Mostarskog bataljona mogli su vidjeti svoj rodni grad, jer su se našli u njegovj neposrednoj blizini. Tu važnu stratešku liniju neprijatelj nije smio ispustiti iz ruku. Napravio je protuudar sa blizu 3.000 vojnika. Razvila se ogorčena borba na život i smrt. Partizani su bili primorani da odstupe sa tog položaja. Tu, na domaku grada poginulo je 68 partizana.

U ovim borbama istakli su se mnogi borci Mostarskog bataljona, među njima i Ahmed Pintul.

Nastavljajući borbe, jurišajući sa četom na neprijateljske položaje oko Nevesinja, Gacka i Bileće sa svojom četom Ahmed se našao na Sutjesci.

Neprijatelj dovlači ogromne snage na cijeli sektor Sutjeske. Zaigrali su vražije kolo združeni neprijatelji Nijemci, Italijani, četnici, domobranci, ustaše... Cilj im je bio skršiti borce revolucije. Krenulo ih je mnogo, ali ih je mnogo i ostalo na Sutjesci, od ubojitog metka partizanskog.

Dobro organizovana neprijateljska ratna mašina stezala je обруч oko proletera koji su radije ginuli od vlastitog metka, nego se predavali neprijatelju. Za njemačke generale bilo je nevjerovatno i neshvatljivo, pa su javljali u Berlin da su partizani gladni, bos, izmrcvareni i bez dovoljno municije, a bore se, divovski, pitajući se — što ih nosi u toj borbi. To im nije bilo jasno. A borce je nosila vjera u Partiju, narod i želja za slobodom. To su ta bo-

gatstva, ta neiscrpna vrela energija koja je skoro golim rukama, lomila čelik i silu neprijatelja. To je bila Sutjeska, borba za čovjeka, borba za humanizam i slobodu.

U jeku najžešćih borbi na Sutjesci Ahmed je sa svojom četom poveo borbu s Nijemcima. Njemačke snage napale su glavninu Mostarskog bataljona koja se nalazila na rejonu Plužina. Taktika partizanskog ratovanja i ovdje je došla do izražaja. Kada su Nijemci sa raketama davali signale svog prednjeg položaja, Ahmedova četa je odmah ispalila rakete istih boja, u svoju pozadinu, pa su Nijemci, nešto kasnije, svoje bombe bacili u prazno. Sutradan kad su se »štuke« ponovo pojavile, igrom raketa partizani su ih zavarali, da su bombe posijali po vlastitom položaju.

Mostarski bataljon je desetkovan. Mnogi borci su poginuli na Sutjesci. Na Sutjesci je Ahmed Pintul predvodio bombašku grupu. Uništio je tri neprijateljska mitraljeska gnijezda i ostacima Mostarskog bataljona prokrčio put iz обруча.

Dok se većina boraca Mostarskog bataljona, poslije napornog i iscrpljujućeg marša, spustila u svoj grad, Ahmed je produžio sa desetkovanom četom na Boračko jezero. Poslije mjesec dana oporavljeni borci bataljona ponovo su izašli na Boračko jezero. Tada je Ahmed postavljen za komandanta ojačanog Mostarskog bataljona na kojoj dužnosti ostaje do herojske pogibije.

U maršu prema Konjicu, pod brdom Grad, u zaseoku Moslište, Pintul je, tih dana, zastao sa borcima. Tu je bataljon namjeravao da na brdu Grad postavi zasjedu domobranima koji su svakodnevno, čim bi svanulo, dolazili na ovo područje radi obezbjeđenja Konjica, Podorošca, Brđana i drugih naselja.

Borci su se razmjestili. Ahmed Pintul bio je na isturenom položaju. On je obilazio borce. Izviđao je položaj. Stalno je bio u pokretu. Vodio je brigu o svakom borcu. Na isturenom stražarskom mjestu nalazio se borac Ahmed Hamzić, koji je u samo svitanje, daleko kroz maglu, opazio kolonu naoružanih vojnika. O tome je odmah izvijestio komandanta bataljona Ahmeda Pintula koji je izdao naređenje. Posmatrajući kolonu Pintul je govorio Hamziću:

— Ima ih dvadesetak. Brzo idu, u koloni po jedan, na odstojanju od jedan do dva metra. Svi su jednoobrazno odjeveni, to je, sigurno, domobranska kolona, samo danas nešto pojačana, za razliku od prethodnih dana.

Borci bataljona čekali su samo na naredbu svog komandanta. Otpočelo je. Pintul je počeo prvi, kao što je to uvijek činio. Bacio je jednu, pa drugu bombu. Nastala je borba. Pucalo se. Prvi je pao puškomitraljezac Bektašević, na koga je Ahmed, u ovoj borbi, najviše računao. Njegov pomoćnik Janjić prihvatio je mitraljez, ali i on je poginuo. Tada je komandant bataljona Ahmed Pintul priskočio, ali je i njega pokosilo zrno u momentu kada je prihvatio mitraljez. Ovo mitraljesko gnijezdo je učitalo.

Ubrzo je otkrivena kobna zabuna. Borba je prestala. Jedan borac iz napadnute kolone došao je do mrtvog komandanta i kada je nad njim zamahnuo kundakom, jer mu se učinilo da je još živ, umjesto ustaške kape pored glave poginulog heroja, vidio je titovku s petokrakom. Pivikao je:

— Ne pucajte, ovo su naši. Ubili smo mitraljesca, govorio je borac, stojeći pored poginulog Ahmeda Pintula.

Iz rane, gdje je pogođen, tekla je krv. Kao da je zaspao, poslije toliko neprospavanih noći. Oko njega su se okupili borci, dvije kolone koje su u

ovoj kobnoj zabuni zaratile. S jedne strane borci Ahmedovog bataljona, a s druge borci iz sastava 29. udarne hercegovačke divizije, koji su se vraćali iz Bosne. Ova kolona boraca bila je odjevena u nove engleske uniforme, naoružane automatima i sve je to doprinijelo da dođe do ove kobne zabune.

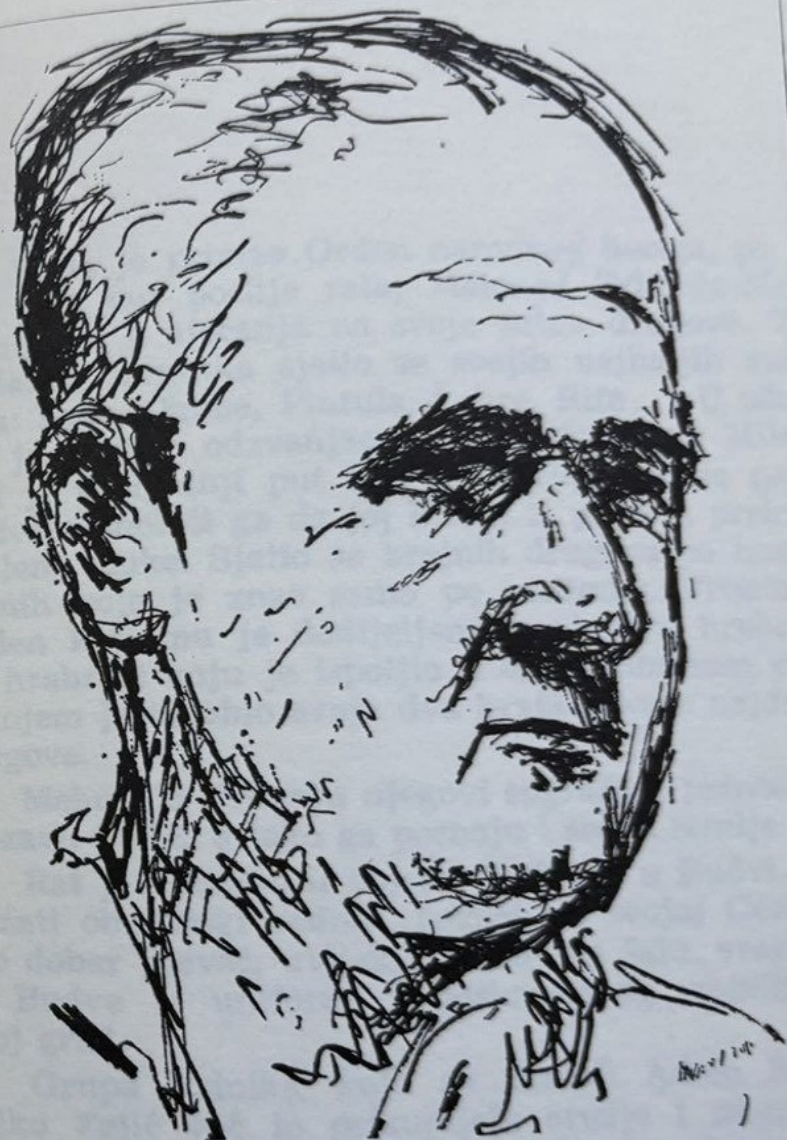
Zavladao je tajac, nijedan borac nije ispustio suzu. Stoički su podnosili bol za izgubljenim komandantom. Dvije kolone boraca slile su se u jednu u kojoj su bili najbliži Ahmedovi drugovi: Ala Kreso, Mustafa Grabovac, Ahmed Hamzić, Fika Mišić, Ibro Elezović, Abaz Behramović i drugi. Sahrani su komandanta, mitraljesca i njegovog pomoćnika. Kolona je krenula, nastavljajući borbeni put, a iza njih su ostale tri svježe humke.

Jedan borac tiho je zapjevao:

»Partizan sam tim se dičim, to ne može biti svak!«

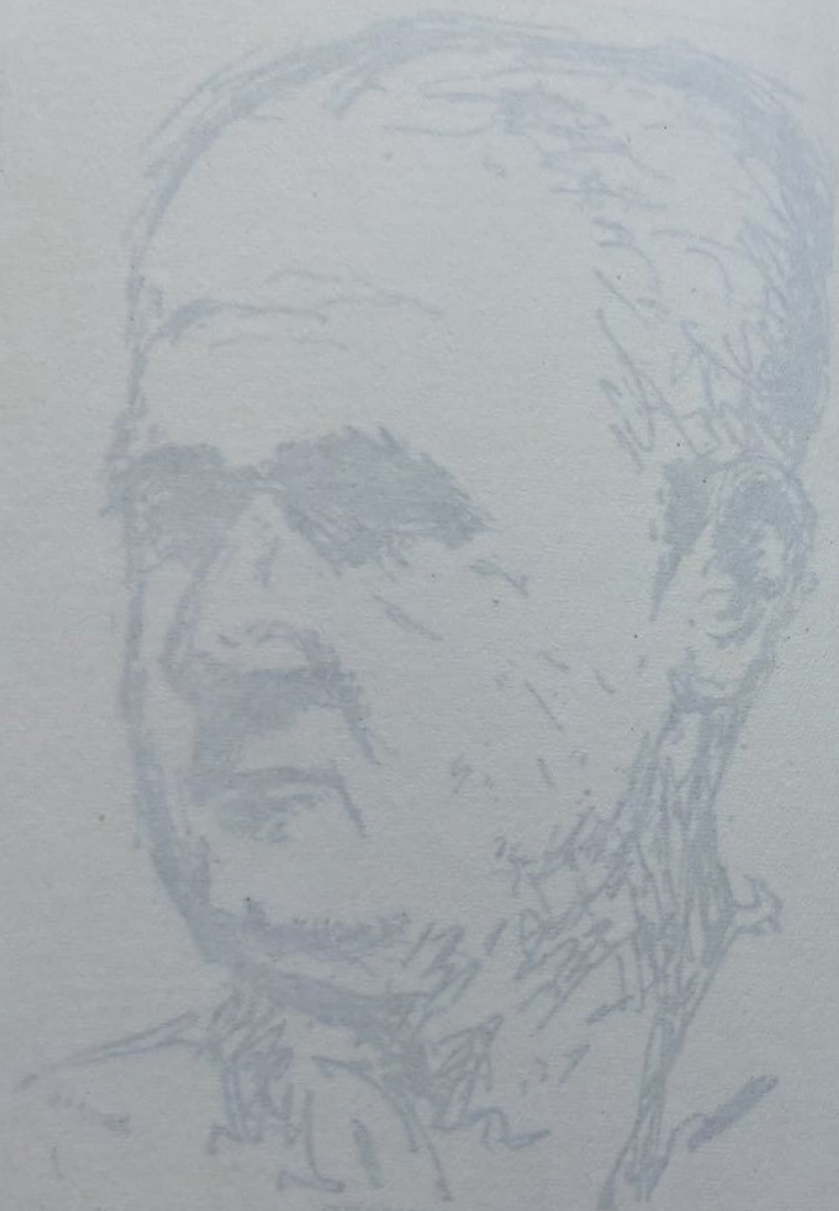
Ostali su prihvatili pjesmu. Eho pjesme razlijegao se putovima daljnjeg partizanskog marševanja, putovima borbe za slobodu, za koju je pao i najmlađi komandant Mostarskog bataljona, Ahmed Pintul.

PRKOSIO JE SMRTI

TRBONJA (Jusuf) MEHMED

Rođen 1915. u Mostaru. Obučar. Član KPJ od avgusta 1943. U NOB stupio 1941. Za narodnog heroja proglašen 24. jula 1953. godine. Penzioner. Živi u Mostaru.

Kada je primao Orden narodnog heroja, po ko zna koji put poslije rata, Mehmed Trbonja-Meha utonuo je u sjećanja na svoje ratne drugove. Tog svečanog trenutka sjetio se svojih najboljih suboraca: Lace, Ćimbe, Pintula, Ćobre, Rife... U ušima mu je ponovo odzvanjao poznati glas Pave Miletić koji je posljednji put čuo na Sutjesci, kada ga je dozivala, moleći ga da joj hicem iz pištolja prekrati paklene muke. Sjetio se brojnih drugova po imenu, i onih koje je znao samo po nadimku. Primio je Orden koji mu je dodijeljen za njegovu hrabrost. Za hrabrost koju je ispoljio u oslobodilačkom ratu, u kojem je izgubio svoja dva brata i svoje najdraže drugove.

Mehmeda Trbonju njegovi sugrađani jednostavno zovu Meha, a tako ga poznaju i širom zemlje.

Rat je dočekao u vojsci. Služio je u Budvi. Taj plećati obučarski radnik, poznat na svojoj Carini i kao dobar pjevač, uvijek spreman za šalu, vratio se iz Budve u uniformi jugoslovenskog vojnika u svoj grad.

Grupa radnika, koju su sazvali Adem Buć i Salko Fejić već je prikupljala oružje i municiju. Jedan od tih mladića bio je u Partiji, dvojica su bila kandidati, a ostali su bili samo pod uticajem komunista iz njihovog grada. Meha se odmah priključio ovoj grupi i stupio u akciju. Sakupljanje oružja i municije privremeno je prekinuo ustaški

agent, koji je držao radnju na Carini. Grupa je prijavljena policiji.

Neustrašivi mladići sa Carine sjedjeli su u kafani, časkali uz karte, razgovarali, kada su policajci iznenada upali. Svaki otpor bio je suvišan. Prosto nemoguć. Većina mladića se poslije toga našla iza zatvorenih rešetaka. Dok su ih vodili u zatvor, Meha je oborio policajca Jaraka i dao se u bjekstvo. Nisu ga stigli ni hici iz pištolja. Nije smio ostati u Mostaru. Morao je tražiti sigurnije sklonište. Znao je da će ga tražiti. Gdje pobjeći? Odlučio je da se krije u Sarajevu i Visokom kod svoje sestre.

I Laca se izvukao iz zatvora. Prilikom saslušanja Laca je u dogovoru sa svojim drugovima sav teret optužbe bacio na Meho za kojim je već policija uveliko tragala.

— Zašto nas optužujete kada je za sve kriv Meha Trbonja, koji je već u šumi, govorio je Laca isljedniku.

— Je li vas Trbonja naveo da kradete oružje u logoru? — srdito je pitao isljednik.

— Nismo znali, gospodine, za koga Trbonja prikuplja oružje, pa smo se njemu pridružili, jer nam je obećao platiti, a do sada nam još nije dao ni pare, nego nas je u ove nevolje upetljao, pravdao se Laca.

Na intervenciju nekih uglednih građana zatvorenici su pušteni kućama. Pošto je Laca ponovo uspostavio vezu sa Ademom Bućom, ubrzo je morao otputovati u Sarajevo da pozove Trbonju, koji se tamo krio, da ponovo zajednički krenu u akcije. Upravo u vrijeme dolaska Laca u Sarajevo Meha pada u ruke policije koja ga je poslije nekoliko dana držanja u sarajevskom zatvoru, uputila u Mostar. Stražar Repak, koji ga je sprovodio, nije znao šta je Meha zgriješio, pa mu je skinuo lisice s ruku

pošto su na željezničkoj stanici u Sarajevu sjeli u voz.

Putujući prema Mostaru Meha je dosadu razbijao kujući plan za bjekstvo. Stražar, pored njega, nije drijemao. Nije se odmicao od zatvorenika. Tako su svi planovi o bjekstvu prije dolaska u Mostar propali. Trbonja nije mirovao. On je uspio da jednoj staroj ženi, po prezimenu Bakarić, da do znanja da ona, po dolasku voza na mostarsku stanicu, stane između njega i stražara i time mu omogući bjekstvo. Dogovor je pogledima i prećutno postignut. Starica je potvrdno klimnula glavom da je sve, što joj je gestikulacijom objasnio Meha, razumjela. Kada se voz zaustavio na stanici i putnici žurili iz vagona starica se prosto ugurala između policajca i Trbonje i stala. Dalje ni makac. Kao da se izgubila. Kao da nešto traži. Mehi je to bilo sasvim dovoljno za bjekstvo. Ni povici da putnici zaustave Trbonju, pored kojih se on probijao, nisu pomogli. Putnici iznenađeni gužvom i metežom, svojim koferima su i ne htijući prepriječivali put agentima, koji su, sa pištoljima u rukama, trčali za bjeguncem. Za kim su trčali ni sami nisu znali. Samo su slijedili stražara Repka, koji ih je pozvao u pomoć.

— Ko ti je pobjegao? — pitali su agenti stražara.

— Pobježe Meha Trbonja, tužno je odgovorio Repak.

— Je li bio vezan?

— Nije. Zašto bih ga vezao?

— Više ga netrebaš tražiti. Trebao si mu vezati ne samo ruke već i noge, dobacio je agent Šimun Benić, koji je Trbonju dobro poznao.

Trbonja je našao skrovište poslije bjekstva. Našao se na lijevoj obali Neretve, nedaleko od svoje rodne kuće, kod Pape. Nije se ni odmorio, na tom

dosta sigurnom mjestu, a već je dobio zadatak od drugova koji su ga čekali. Trebalo je iz italijanskog logora, sa drugovima, iznositi oružje i municiju. To je zahtijevala partijska organizacija od ove grupe mladića kojoj je i Meha pripadao. Zadatak im je ponovo prenio Adem Buć, koji ih je okupio na prvu zajedničku akciju. Planovi su kovani. U pohodu na magacine oružja grupi su veliku pomoć pružili Hama Bostandžić, vojni baštovan i Hama Karadža.

Meha Trbonja među prvima odlazi na Boračko jezero tamo gdje je stvarano partizansko jezgro, gdje je stvarana slobodna teritorija. Otišao je tamo gdje je formiran kasnije Konjičko-mostarski bataljon. Sa svojim drugovima dolazio je u Mostar sa zadacima da iz okupiranog grada izvlači municiju, oružje, sanitetski i drugi materijal i da sve to otpreme za bataljon. Koliko je bilo neprospavanih noći na tom putu? Koliko su puta zauzimali zaklone? Koliko puta su se uvlačili u grad? Sve to zahtijevalo je izuzetnu snalažljivost i hrabrost. Trebalo je nadmudriti neprijatelja bez pucanja, tu u gradu, gdje se Meha sa svojim drugovima osjećao najsigurnije, premda je grad bio pravo osinje gnijezdo neprijateljskih vojnika. Grupa je uvijek morala biti spremna da se prihvati oružja. Da pruži otpor neprijatelju, ako je otkrije. Svaku akciju trebalo je izvesti neopaženo, brzo i uspješno. Da bi se ratovalo trebalo je oružje i municija, a u to vrijeme najpogodniji su bili dobro snabdjeveni neprijateljski magacini. Zato su Meha i njegovi drugovi i išli u njih po dosta bogat plijen, ali uz veliki rizik.

Ratovanje i stalna maršovanja po bespuću nisu iscrpljivala Trbonju. On se uvijek isticao svojom hrabrošću. Kada je formirana udarna desetina, na okupu su se našli najbolji drugovi. Oni su i pojedinačno u svakoj jedinici značili i predstavljali ve-

liku snagu, a kada su se svi našli na okupu, bili su još sigurniji, još hrabriji, puni ideja za akcije, koje su sa uspjehom izvodili. Znao je Meha kakva je snaga njegovih drugova, kakva je njihova sposobnost i šta su sve u stanju oni učiniti. Zbog toga se Trbonja, skupa sa Lacom, i zalagao da njihova desetina dobije specijalne zadatke od štaba bataljona. Zahtijevali su da oni odlaze u okupirani grad, da unose zabunu, strah i trepet u neprijateljske jedinice.

Meha se ničega nije plašio. Najteže mu je bilo kada bi on sa svojim drugovima ostajao bez posla. A posao u partizanima značio je borbu, akciju. Nije volio neizvjesnosti i duge predahe između borbi, a toga je bilo u ratu. On je tražio, i želio susrete sa neprijateljem. Nastojao je uvijek da ga iznenadi, da ga ošamuti brзом akcijom.

Kada su se u selu Grdača susreli partizani sa četnicima i Meha je tu bio. Četnički kapetan Šoškić i njegovih osam pratilaca, s velikim bradama i redenjima preko prsiju, našli su se oči u oči s partizanima. Borci su ih pozvali da zajednički napandu ustaše u Bjelimićima.

— Hoćemo, ali uz uslov da pobijemo sve »Turke«, da im do temelja sve spalimo, rekao je Šoškić.

— Svi su sjedjeli u prostranoj seoskoj kući. Šoškić je bio najgrlatiti. Govorio je da su Srbima neprijatelji Hrvati i Muslimani, te da ne treba s njima ići u borbu, već im treba sve spaliti a njih likvidirati.

— Ako kažeš još samo jednu riječ da nije grijeh klati hrvatsku i muslimansku djecu u kolijevkama, zapamtićeš ove moje ruke, rekao je Maksim Kovačević, prijeteci četničkom kapetanu.

Ispalila je puška. Šoškić je prvi ispalio metak, pozivajući svoju pratnju da udari na borce. Lampa su ugasila. Nastala je gužva. Pucnjava. Metež kakav

niko nije očekivao. Uхватili su se u koštac partizani s četnicima. Jauci su se čuli daleko. Kada je neko upalio bateriju na podu su ležala četiri mrtva četnika. Šoškić je ležao na krevetu, držeći pištolj u ruci. Trbonja je skočio na njega. Šćepao ga za gušu.

— Meha, pusti ga, ja ću ga ubiti. Ti si Musliman, pa će kasnije ovaki izrodi kao i on, pričati kako je četničkog kapetana ubio »Turčin«, rekao je Kovačević ispalivši metak na Šoškića.

Četnici su likvidirani. Od partizana je poginuo Branko Bošnjak-Selo.

Kasnije je Meha sa komandirskom udarne čete Maksimom Kovačevićem krenuo u borbu protiv bjelićkih ustaša. Jedan od Mehinih drugova, Nikola Draganić, obrijao je svoju bradu, poslije ovog sukoba sa četnicima. U bataljonu se govorilo da su se partizani snašli u sukobu s četnicima, jer su iste hvatali za brade i tako ih u mraku prepoznavali. Te noći i Draganić je imao bradu. Meha se uplašio da njegov drug nije stradao zbog brade u toj gužvi. Ugledavši ga pored stuba, punog crvotočine, Meha mu je pritrčio i izveo ga iz kuće u kojoj je ostao Šoškić sa svojom pratnjom.

Učestvujući u bitkama, izlažući svoj život opasnostima, Trbonja se uvijek isticao. Svi su mu se divili. Svima je bilo drago s njim krenuti u akciju. Znalo se da će tu biti i borbe, ali i pjesme i duhovitih razgovora. Bio je dobar ratnik, ali ne i disciplinovan. To ga je karakterisalo. To mu je dosta smetalo da ranije postane član Partije. Vraćajući se iz jedne bitke, u kojoj je sa drugovima imao izvanredne uspjehe, Trbonja je rekao starješinama bataljona:

— Čekate da poginem, pa da me onda primite u Partiju!

Time je rekao sve. Ispoljio je svoju želju, ali i prekorio one koji ga nisu primili u KPJ.

Zarobljeni partizani, poslije izdaje četnika 1942. godine, našli su se u zatvoru u Konjicu. Nagađali su u zatvorskim ćelijama o svojoj sudbini, o neizvjesnosti koja se nadvila nad njihovim životima. Iščekivali su pomoć, nadali se bjekstvu, kao i svi zatvorenici. Kuda pobjeći pored brojnih stražara? Ako bi se i izvukli iz zatvora, gdje onda? Kuda, kada su se okovi stegli sa svih strana, kada se na zatvorenika dobro motri.

Dvadesetak kilometara od ovih zatvorenika, tamo na Tisovici, iscrpljeni borci Mostarskog bataljona odmarali su se od napornih borbi s četnicima. Okupili su se da tu predahnu do novog pokreta, do naređenja koje su iščekivali.

Dok je vladala neizvjesnost u kom pravcu nastaviti pohod, u kom pravcu udariti na neprijatelja, u bataljon je stigla vijest od konjičke partijske organizacije da se u zatvoru nalaze borci Mostarskog bataljona. Čulo se da se među zarobljenicima nalaze Bećir Trbonja, Enes Orman i još neki borci koje ilegalci Konjica nisu mogli prepoznati. Saznanje da im se drugovi nalaze u zatvoru unijelo je neku čudnu nervozu među desetinom. Svi su razmišljali kako ih spasti, kako ih osloboditi. Udarina desetina se okupila. Razgovarali su, nasamo, o tome kako izvući i spasti drugove iz zatvora. Kovali su plan na svoj način, plan kako da se uvuku u neprijateljski zatvor i oslobode drugove. Odluka je pala. Osloboditi drugove po cijenu vlastitih života. Kada je komandant bataljona saslušao borce i njihov prijedlog, rekao im je:

— Vaša akcija je smjela. Više ima izgleda da se i vi ne vratite, nego da zatvorene drugove oslo-

bodite. Ne mogu sam odlučiti. Sačekajte odluku štaba.

Dok su Meha, Laca, Čimba i drugi nestrpljivo očekivali odluku štaba, na sastanku se raspravljalo o planu desetine. Preovladalo je mišljenje da bi ta akcija koristila Mostarskom bataljonu, o kojem je već neprijatelj govorio da je potpuno uništen. Narod ovog kraja pričao bi o smjelosti i drskosti partizana koji su upali usred grada i oslobodili svoje drugove iz zatvora. Ta akcija značila bi veliko osvježanje i za desetakovani Mostarski bataljon. Nakon duže rasprave odluka je bila jedinstvena. Odlučeno je da desetina krene. Kakva radost među Mehinim drugovima, koji su bili svjesni opasnosti kojoj idu u susret. Dogovorili su se i u Konjic su krenuli: Laca, Čimba, Rifa, Safet Alagić, Abdulah Lugić i Meha. Rekli su da ih je dovoljno toliko, a drugi neka krenu, ako se oni ne vrate...

Prije polaska grupe odabranih boraca u Konjic mnogi su s nepovjerenjem vrtjeli glavom. Mnogi su sumnjali u uspjeh. Njihov pohod neki su nazivali avanturom. Trbonja nije ništa slušao, čak ni savjete koji su mu davali. Prije polaska rekao je svojim drugovima:

— Polazimo u neizvjesnost, ali po naše drugove. Oni su se borili za bataljon, a sada se mi moramo boriti za njihove živote. Nastojaćemo da akcija prođe bez pucnjave. Dogovorićemo se putem.

Šestorica hrabrih boraca krenula su u Konjic. Predstojao im je težak i naporan put. Bespuće. Trebalo se po mrkloj noći probijati prema Konjicu, koji su štitile jake neprijateljske snage. Patrole sa svih strana. Zasjeđe. Trebalo je sve vješto izbjeći. Ako bi se susreli s neprijateljem, ako bi došlo do borbe, sve bi propalo. A njima je stalo da izvrše akciju na zatvor. Zato su se krili i izbjegavali svaki

susret, čak i sa najmanjom patrolom, koju bi lako i brzo likvidirali. U ovoj maloj koloni, koja se vješto probijala, tiho se vodio razgovor.

— Čimba, je si li ponio kalauze? — pitao je Meha.

— Nisam.

— Ništa, snaći ćemo se. Obićemo kakvu limarsku radnju i uzeti što nam treba. Ko će još te drangulije nositi sa sobom, kad sve tamo imamo, dobio je Laca.

Grupa boraca, spremna na sve, oko pola noći stigla je pred Konjic. Lugić i Alagić su pokazali gdje je gaz na Neretvi. Stigli su do rijeke. Zagazili u vodu. Tiho, korak po korak, grabili su kroz vodu jedan za drugim. Neretva je prijala borcima, koji su se spustili sa Prenja. Značila im je veliko osvježanje. Preko bašta su se, onako mokri, uputili prema najbližoj limarskoj radnji, obili su je. Izvukli su merdevine i jednu polugu. Nastavili su pohod ka zatvoru. Našli su se pred ciljem. Prešli su zatvorski zid i upali u dvorište. Tiho su išli. Skoro nečujno. Znali su da se tu negdje nalazi stražar. Ma koliko su pazili da ne naprave potez koji bi ih otkrio stražar je ipak osjetio neki šum.

— Ko je tamo? — povikao je stražar i na tome se završila njegova intervencija.

Stražar se nije pojavljivao. Kao da je znao da su ga u hodnicima čekali noževi boraca. Nije se smjelo žuriti, nije se smjelo govoriti, ali su se borci u hodnicima brzo snašli i stigli pred ćelije u kojima su se nalazili zatvorenici.

— Danas sam se kladio da ćete sigurno doći, rekao je Meha Taso, kada je ugledao oslobodioce među kojima i svog imenjaka i dobrog poznanika sa Carine.

— Gdje su ostali? — pitao je Trbonja.

— Beća, Leho, Baldo i Primužić su jučer odvedeni u Sarajevo, odgovorio je Taso.

— Požurite. Nemojte oklijevati, ali ni galamiti da nas ne bi otkrili, glasilo je naređenje.

Sa oslobodiocima iz zatvora su krenuli: Hama Bostandžić, Meha Taso, Enes Orman, Šćepa Pavlović, Omer Livnjak i Alagićeva drugarica, koja je bila sa zatvorenicima. Alagićeva djeca su se nalazila kod susjeda u Konjicu.

Iz zatvora su ćutke i prikriveno izlazili preko visokog zatvorskeg zida. Kada je posljednji borac savladavao tu prepreku stražar je, nezaustavljajući, opalio iz puške.

— Pobjegoše! — zagalamio je stražar.

Meha Trbonja, koji je štitio odstupnicu, brzo se snašao. Izvadio je bombu, odšarafio i bacio je u pravcu stražara. Kolona je već daleko odmakla od zatvora. Prošla je preko gaza na Neretvi i kada je trebalo da krene putem kojim je došla, nedostajao je Meha Trbonja. U Konjicu je, poslije praska bombe zavladała panika, kaos i metež. Pucalo se nasumce. Na sve strane. Meha je, dok su ga drugovi čekali na drugoj obali, bio u najtežem položaju. Sustigao ih je sa zakašnjenjem. Izvinjavajući se drugovima rekao je: »Pala mi kapa, pa sam je tražio, ali u mraku sam badava sve prebro.«

Stigli su u bataljon. Svi su bili radosni. Ova smjela akcija ulijevala je nove snage borcima. A o oslobođenju zatvorenika pričalo se kao o najvećem uspjehu partizana. Ta akcija je demantovala sve one koji su tvrdili da su partizani uništeni, da ih više nema.

— Bogami su ovi partizani kao orlovi. Dođu i iz zatvora izvade drugove, a da im niko ništa ne može, pričalo se sutradan u Konjicu.

Meha se jedino vratio neraspoložen. Nije zatekao svog brata Beću u zatvoru, koji je već bio odveden, a izgubio je i svoju kapu. Nije dugo čekao da je nađe. Kada su proleter i prvi put oslobodili Konjic, Meha je svoju kapu, na kojoj se isticala petokraka, na čuđenje svih svojih drugova, našao na stolu u kancelariji suda. Ona je vjerovatno poslužila kao dokaz da su partizani izvršili napad na zatvor i oslobodili svoje drugove, ali sudski zapisnik pred naletom proletera nije bio završen.

Trbonja je učestvovao u borbama za Ostrožac, Žepče, Jajce i brojna druga mjesta. Svugdje je bio među prvima. I u bitkama, i u partizanskom kolu, i na sijelima gdje je znao svojom pjesmom razveseliti drugove. Nije izostao ni u napadu na Prozor. Dvije noći jurišao je na italijanske bunkere. U tim jurišima ranjen je u nogu. Teško ranjen. Svima je bilo žao. Kada je Meha čuo da će mu nogu amputirati, nije dozvolio. Zamolio je dr Isidaro Papu da mu nogu ne kida, da ga ne ostavlja sakata.

— Ako mi otkinete nogu, pobiću vas i sam ću se ubiti, govorio je Meha.

Dr Papo je izvršio operaciju. Stavio je nogu u gips. Meha je ležao nepokretan s nogom u gipsu. Prozor je u međuvremenu oslobođen. Njegovi drugovi su se hrabro borili. Nastavljen je put prema Jablatici. Trbonja je ležao na nosilima. U Jablanici, prije prelaska Neretve, Meha se sa grupom teških ranjenika našao u džamiji. Tu su ih smjestili. To su za njega bili najteži trenuci. Nije se mogao pridignuti sa nosila, nije mogao prihvatiti oružje, a neprijatelj je navaljivao. Mučila ga je i neizvjesnost gdje su njegovi drugovi. Kako se drže? Kako odolijevaju napadima neprijatelja? Njemačke »štuke«, uz zaglušujuću buku njihovih sirena, bombardovale

su Jablanicu. Bombardovale su i partizansku bolnicu, ranjenike, među kojima je bio i Meha. Pored teški ranjenici. Jedan borac sa teškom ranom na glavi pužući na rukama, preko krvlju poprskanog poda, pokušavao je da pobjegne u minaret. Na drugoj strani geler je pogodio ranjenika i odsjekao mu već ranjenu ruku. Na vratima je ležao kuhar bolnice, kojeg je geler smrtno pogodio. Meha na nosilima. Sve što je mogao u tim trenucima to je da psuje neprijatelja. A Meha je u tome bio vješt. Nije mogao da puca, nije mogao da nosi oružje i tako ležeći ratovao je s neprijateljem dobacujući mu najpogrdnije riječi.

Prešao je most na Neretvi. Most, koji je napravljen na brzinu, poslije rušenja željezničkog mosta. Prenijela su ga šestorica zarobljenih Italijana. Nastavljen je marš prema istočnoj Hercegovini. Trbonja se brzo oporavljao. Poslije skoro dva mjeseca liječenja stao je na noge. Više mu nisu trebala nosila. Prihvatio je oružje.

Vrijeme koje je proveo na nosilima predstavljalo je ovom borcu pravu vječnost. Pitao se kako to da on, koji se uvijek nalazio u prvim borbenim redovima, leži ranjen i nepokretan. To ga je mučilo. Čim je prihvatio oružje, našao se na zadacima sa svojim drugovima. Time je prestao da misli, kao što je to bio primoran dok je ležao, na svoju braću Bećira i Omera, na sestre Šefiku i Aišu i umrle roditelje oca Jusufa i majku Rasemu. Ponovo je mislio o borbama, a najmanje o svom teškom djetinjstvu.

Povele su se nove borbe protiv četnika. Trbonja nije izostajao, premda su mu drugovi savjetovali da se još izvjesno vrijeme čuva. U tim borbama najteži trenutak mu je bio kada je čuo za pogibiju svog

druga, najboljeg prijatelja sa Carine, Lacu, koji je život ostavio na Kobiljoj glavi. Kasnije je izgubio i Rifu Frenju. Ta saznanja su ga najteže pogodila.

Iako oslabljena, pogibijom Lace i Frenje, udarna desetina je nastavila borbu na Sutjesci. To su bili njeni najteži dani, kao i za sve borce narodno-oslobodilačkog rata koji su učestvovali u ovoj bici. Trbonja je i tu, gdje je peti put ranjen, prosto bio nesalomljiv. Prkosio je smrti. Navirala je neka čudna snaga u njegov organizam. Nije se zaustavljao. Nije pokleknuo. Ništa ga nije salomilo. Ni glad, ni oskudica municije, ni rane, ni iscrpljenost. Njegova snaga, koja je nadolazila u njegov organizam kao u rijeku voda poslije kiše, bila je veliki pokretač i njegovih drugova koji su ga slijedili.

Sutjeska. Borba do tada nečuvana. Partizani su pružali otpor neprijatelju koji je stezao obruč sa svih strana. Neprijatelj nije nikad bio brojniji. Po broju, po snazi i oružju, reklo bi se mogao je salomiti partizane za jedan dan. Partizani se nisu predavali. Prihvatili su borbu. Bili su uvjereni da samo oni, borci za narodno oslobođenje, moraju pobijediti. Nadolazila im je snaga, neko nadahnuće koje ih je nosilo, poput jakog vjetra koji nosi opalo lišće.

Razbijene jedinice. Borci se grupišu. Više se i ne zna ko je iz koje jedinice. Meha je pored sebe okupio 18 drugarica i drugova. Stavio se na čelo da ih izvuče iz obruča. Negdje oko 15 časova, 13. juna 1943. godine, pred tu grupu boraca, u kojoj su bili Meha, Enes Orman, Remza Duranović, Čimba, Ahmed Brkić-Rebro, Duško-Igmanac, Kudra, Lola, Monika, Zagrebčanka i drugi, iznenada je ispred njih izbio, s vunanim čarapama na nogama Ivan Goran Kovačić. Trbonja mu je iz svog ranca ponudio nove alpinističke cipele, koje je dan ranije skinuo sa ubijenog Švabe. Prije polaska ova grupa boraca,

na prijedlog Trbonje, tražila je da sa sabom ponese nešto hrane.

— Tamo u intendanturi ima brašna, nešto ćemo ponijet i sa sobom, rekao je Meha.

Ćimba nije oklijevao. Donio je vreću brašna, koju su međusobno razdijelili. Ćimba je najviše poborbi, kretala se tiho, prikriveno, da ih neprijatelj ne bi primijetio. Prolazili su između ranjenika. Odjednom se začuo glas, mnogima poznat u Mehinoj koloni. Iz neposredne blizine dozivala je Pava Miletić.

— Remza, ubij me, skрати mi muke, preklinjala je Ramzu Duranovića.

— Meha, nemam ja snage da ruku dignem na Pavu. Ako možeš, to ti učini, rekao je Remza i udaljio se od Mehe.

— Ni ja nemam snage. Neka to učini neko drugi, odgovorio je Meha.

Meha nije imao srca da se na takav poziv odazove. Čutao je. Ranjenici su dozivali i sa drugih strana. Upravo onako, kao i Pava Miletić. Dozivali su da ih drugovi liše života. Da se ne muče. Da ne padnu u ruke neprijatelju, koji bi ih, kao i sve druge, sigurno zlostavljao, mučio i na kraju ubio. Bili su to teški, jezivi, bolni i surovi trenuci za Mehu i njegovu kolonu, koja je sporo, korak po korak, odmicala. Jedan borac iz te kolone ipak se odazvao Pavinoj molbi, koja je za navijek ostala na Sutjesci, kao i brojni heroji ove veličanstvene bitke, među kojima i Sava Kovačević.

Kolona je nastavila marš. Trbonja se okrenuo. Suzu nije mogao zadržati. I heroju poteče suza za drugom.

Kolona je krišom osvajala metar po metar uskog prostora da bi se nekako izvukla iz neprijateljskog obruča. Trbonja je primijetio da je novopridošli Ivan Goran Kovačić bacio pušku i cipele koje mu je on dao, pa ga je to odjednom otrglo od svega onog što se desilo malo ranije.

— Gdje su ti cipele? — pitao je Meha.

— Bacio sam ih!

— A pušku?

— Bacio sam i nju.

— Ne idemo u sobu. Valjda nećeš na ćilim. Treba preći Jabuku i Velež. Ko će te nositi kada ti tabani ispucaju? Čime ćeš se ubiti ako zatreba? — ljutito je odgovorio Meha.

Goran ga je poslušao. Vratio se. Koraćao je u magnovanju sa posljednjim naporima da očuva život. Našao je cipele i pušku. Sa kolonom je nastavio put.

Noć se nadvila nad šumom u kanjonu Sutjeske. Mjesečine nema. Neizvjesnost je vrebala na svakom koraku, samo bi se ponekad prolomilo bolno dozivanje ranjenika. Ne vide se ranjenici, ali po njihovom glasu zna se da su partizani. Dok oni dozivaju u pomoć, dotle se na vrhovima obližnjih čuka čulo zavijanje goniča pasa. Oni kao da naslućuju šta se događa na poprištu Sutjeske.

Kada je kolona uhvatila pravac prema Zelenogori, iznenada se začuo jauk i otresit glas: »Halt!« Svi su stali. Uzeli su zaklon. Ćimba je upitao Mehu hoće li otvoriti vatru. Meha nije dozvolio. Naredio je da svak uzme zaklon. Glas njemačkog vojnika, sa udaljenosti oko pedesetak metara, natjerao je u bijegstvo dvije drugarice. Trčale su nazad, u kanjon, i tamo su ostale.

Dok je vladala neizvjesnost da li će ih neprijatelj primijetiti, iz kolone je nestao i Ivan Goran da se vraća ranjeniku Miloševiću. Nije mogao izdržati, a da do kraja ne sazna sudbinu borca — razpremala za put. Ostao je u noći. U šumi punoj ranjenika, punoj neizvjesnosti, dok je kolona, na čelu sa Mehom, nastavila put prema Borču.

Iscrpljeni borci, bez hrane, skoro bos, stigli su do u selo Mjedenik. Trbonja je za svoje drugove u selu našao pure i mlijeka. Jednom seljaku dao je svoj pištolj za jagnje, ali nisu imali vremena da meso ispeku. Upozoreni su da ih traše četnici. Odmah su nastavili put. Tek što su odmakli iz sela, četnici su zarobili dvojicu partizana, Kudru i jednog borca V crnogorske brigade, koje su odmah strijeljali.

Trbonja je nastavio put spasa. Išli su prema Mostaru u koji su stigli gladni i izranjavani. Meha je kao težak ranjenik ostao, krijući se, skoro mjesec dana u svom gradu. Pošto je ozdravio, i oporavio se, vratio se da nastavi započeto djelo. Ponovo je formiran Mostarski odred, čiji je komandant bio Meha Trbonja, komesar Enver Čemalović, zamjenik komandanta Mujčin Zagorčić i pomoćnik komesara Salko Fejić. Ponovo borbe. Ponovo juriši na neprijatelja. Ponovo sve nevolje koje rat nosi sa sobom. Meha je i dalje jurišao na bunkere, ratovao i vojovao, kako je to njemu, kao već iskusnom ratniku i tek primljenom članu Partije, dolikovalo. Tada je jurišao ne samo za sebe, već je u sve akcije želio da unese i dio snage palih drugova — Lace, Rife, Lobre, Čimbe i drugih.

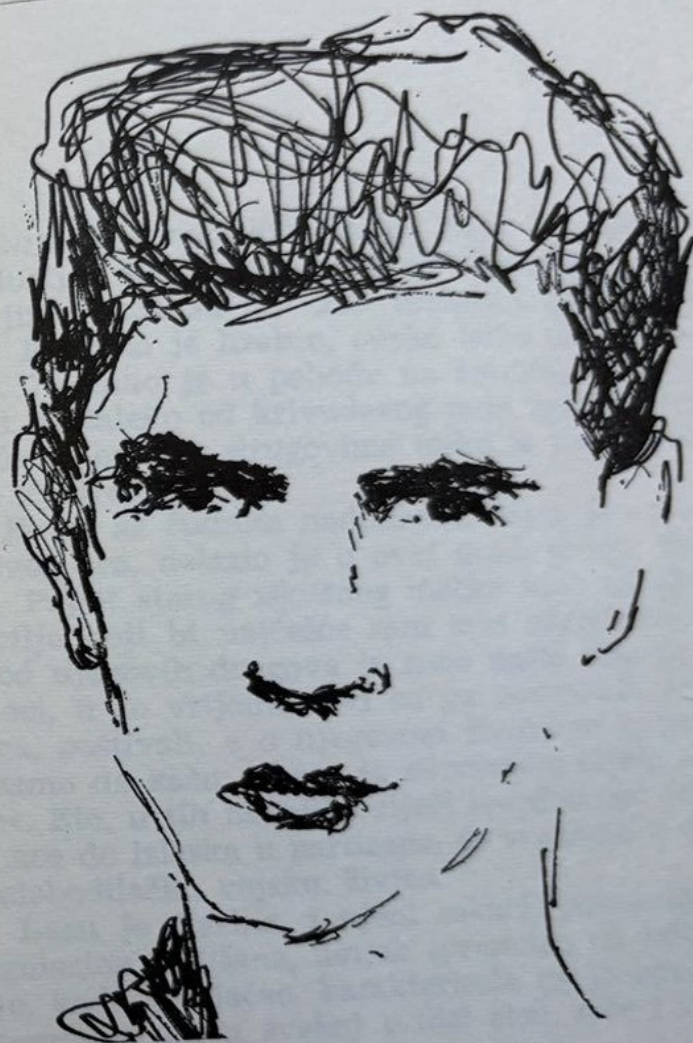
Ova jedinica vodila je samostalno borbe do ulaska u sastav 13. hercegovačke brigade u aprilu

1944. godine. Kasnije, sve do oslobođenja zemlje, do konačne pobjede, do uništenja neprijatelja, Trbonja nije mirovao. Uvijek je smjelo i hrabro nosio zastavu revolucije, prkoseći smrti. Bio je sa borcima koji su bili u stanju da jurišaju, čak i na nebo.

Danas Mehmed Trbonja, narodni heroj, kao penzioner živi sa svojom porodicom u Mostaru, u ulici koja nosi ime njegovog najboljeg druga Hasana Zahirovića-Lace. Živi sa svojom drugaricom Raskom, također ratnikom, sa kćerima Zojom i Zuhrom, i sinovima Slavenkom i Milim.

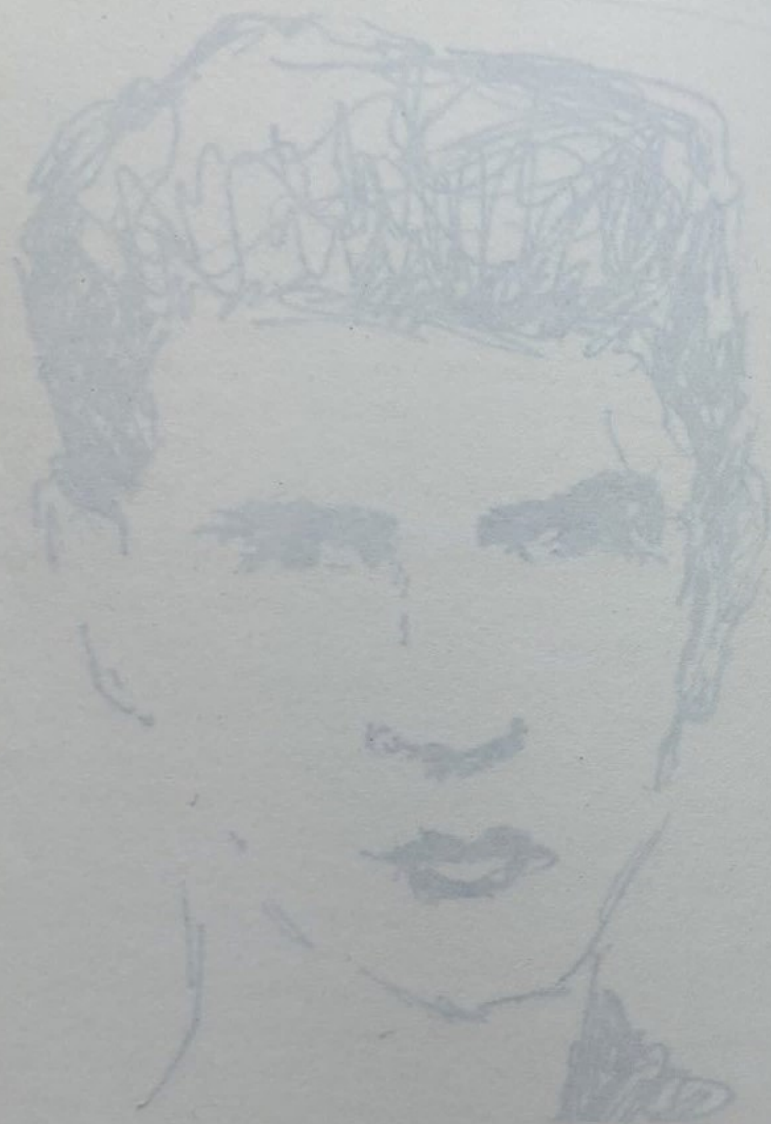
»VLASNIK« RUDNIKA UGLJA

VLASNIK RUDNIKA UČILA

ZAHIROVIĆ (Salke) HASAN-LACA

Rođen 1920. u Mostaru. Radnik. Član KPJ od 1942. U NOB stupio 1941. Poginuo aprila 1943. na Kobiljoj glavi. Za narodnog heroja proglašen 26. decembra 1945. godine.

ZAHIROVIĆ (LAKA) HAKA-LACA

Rođen 1921. u Mostaru. Poslije rata, u NOR-u, bio je u sastavu 1. i 2. brigade. Poginuo 1942. na Kobiljoj glavi. Za narodnog heroja proglašen 28. decembra 1942. godine.

Nije dočekao kraj rata. Nije slavio pobjedu revolucije, niti se u svoj grad vratio sa svim priznanjima koja su mu kao hrabrom ratniku pripadala. Poginuo je hrabro, onako kako dolikuje herojima. Poginuo je u pohodu na četnike, na Kobiljoj glavi, nedaleko od krivudavog puta između Gacka i Bileća. Njegovim drugovima teško je pala smrt Hasana Zahirovića-Lace.

Borac sa čudnim nadimkom, kojeg je naslijedio od svog oca, dolazio je u ovaj grad, prosto kada je htio. Poput starog iskusnog mačka znao se ušunjati do cilja koji bi najčešće sam sebi određivao. Malo ko od njegovih drugova je znao nešto više da kaže o Laci, u to vrijeme. Svi su ga poznavali. Cijenili su ga, poštivali, a o njegovom životnom putu znali su samo da kažu: »Laca je sirotinjsko dijete sa Carine«. Eto, u tih nekoliko riječi saopštavano je kako je Laca do izlaska u partizane, do stupanja u narodnooslobodilačku vojsku, živjeo.

Lacu je Carina, i njeni sokaci, poznavala kao vragolastog mališana, uvijek spremnog na šalu. Kasnije, kada je ojačao, karakterisala ga je odvažnost i spremnost da u svakoj prilici sam, sebi i svojim drugovima, izbori pravdu.

Kada je Laca još kao dječak, bosonog, u kratkim, pocijepanim pantalonama, u šarenoj košulji bez dugmadi, skakutao po carinskom haremu njegovih susjedi bi najčešće govorili: »On neće svojom završiti.« Pentrao se po koščelama u pazaru, pod-

vlačio se pod nemirne konje iz Podveležji koji su bili tu pripeti i izlagao se opasnostima koje su ga, na čudan način, privlačile. Njegov otac, kolar Salko, nije mu mogao priuštiti ni dovoljno hljeba, jer je imao još troje djece, ali Laca je uvijek bio sit. Njemu su roditelji njegovih najboljih drugova znali pružiti času kakve čorbe, komad mesa i hljeba, govoreći da tako nestašno dijete treba komšiluk izdržavati.

Porodične prilike, očeva nezaposlenost, natjerala je ovu porodicu za potraži hljeba na drugoj strani. Teška srca otac je pokupio svoju djecu i odselio se u Sarajevo. Tom tihom odlasku jedne siromašne porodice, kakvih je na Carini u to vrijeme bilo najviše, niko nije poklanjao naročitu pažnju sem Lacinih drugova koji su ga, suznih očiju, ispratili. Oni su već tada u njemu osjećali velikog druga i pripisivali mu ulogu »vođe raje« njegovih vršnjaka.

Laca, njegove tri sestre i roditelji živjeli su punih deset godina u Sarajevu. Tu je Laca završio osnovnu školu i pošao na pekarski zanat. Njegov otac, vidjevši da se materijalna situacija porodice nije ništa nabolje izmijenila, vraća se u Mostar. Laca je, po dolasku među svoju raju, bio najsrdačnije dočekani član porodice Zahirović.

Već kao odrastao mladić, u bijedi i siromaštvu, Laca je pokušavao da nađe neko zaposlenje koje bi mu, kao i njegovoj porodici, obezbijedilo sigurniji zaloga hljeba. Posla nije bilo. Vraćao se kući pun srdžbe i bijesa, ali je pred ukućanima djelovao ohrabrujuće i veseo. Želio je da svojom dosjetkom, vicem koji bi čuo od susjeda Vase Kise, boema mostarskog liskaluka, razveseli i svoju majku, koja bi se često našla u neprilici kako ćurek hljeba razdijeliti na toliko čeljadi.

— Majko, šta je za ručak? — pitao bi Laca sa avlijskih vrata.

— Grah, moj sine, ku ćeš bolje, odgovarala bi mati.

Laca bi sjeo za siniju i tek što bi prinio ustima prvu kašiku graha, dobacio bi:

— Dobar je grah, mati, samo da je stariji?

— Što stariji? — začuđeno bi upitala mati.

— Star grah ispiri, pa pliva po površini i ne moraš ga tražiti u dnu čase, odgovorio bi Laca, a svi bi ukućani ovu njegovu dosjetku popratili smijehom.

Poslije ovakvog, najčešće slabog ručka, Laca bi sa svojim drugovima obavezno išao na Neretvu. Skakao je s pećina, ležao u pržini i živo komentarisao o svakom prolazniku preko carinskog mosta.

— Rifa, vidi što se trese most, dobacio bi Laca.

— Znam, reći ćeš eno Irfana!

— Da samo heftu dana ruča sa mnom, izgubio bi Irfan pantalone do Kukrićine kafane, govorio je Laca smijući se i gledajući debelog portira mostarske bolnice.

Sa Neretve, kada je sunce daleko odmaklo na zapad, Laca je, u dokolici, igrao karata. Odlazio je na željezničku stanicu. Sačekao bi motorni voz, koji su Mostarci zvali »Spahinovac«, i onako krijući se od desetine nosača, pitao bi putnike da im on pones kofer. Za njega, visoka i lijepa mladića, ponekad bi se našlo posla. Naj srećniji bi bio kada bi putnik zahtijevao da ga otprati, i prtljag mu ponese, do hotela »Neretva«. Naplatio bi uslugu, a zatim na prvom čošku prema Carini, svratio u Šabana Sejdihovića, poznatog piljara, kupio somun, natopio ga uljem, posolio i pobiberio, a zatim zamolio pekara Vladu Kovača da ga podgrije. Rijetko bi kada sam

pojeo somun, jer bi ga uvijek neko od raje našao i, po običaju, pridružio se gozbi.

Laca nije bio lijen. Nikada nije bježao od rada, ali posla za njega nigdje nije bilo. Zbog toga je bio ozlojeđen. Sam je pokušavao naći posao. Uz Neretvu, pored Sjevernog logora, na poznatoj Begovači, Laca je otvorio »privatni rudnik uglja«. Povazdan, krijući se od policije i žandarma, Laca je kopao ugalj u vrtačama, dubokim i po nekoliko metara. Izlagao se opasnosti za samo jednu vreću uglja. Svakog trenutka prijetila mu je opasnost da se na njega sruči potkopana zemlja. Ugalj je prodavao prvim komšijama. Svaki tako zarađeni dinar u Lacinoj porodici imao je posebnu vrijednost. Rukama i malim krampom kopao je ugalj i tako teško zarađivao koru hljeba. Lacin hljeb zaista je bio težak, govorili su njegovi susjedi. Niko nije iskopao uglja na Begovači koliko Laca.

Živeći pod takvim uslovima, bez stalnog posla, Laca je ubrzo našao svoje mjesto među svojim sugrađanima, borcima za radnička prava. Svoj bijes prema onima koji mu nisu omogućavali zaposlenje, ispoljio je prvi put u poznatim demonstracijama 1940. godine. Ove demonstracije oplemenile su jedan mladi, do tada revolucionarno neiskusni život, nezaposlenog mladića. Poslije utakmice između »Veleža« i »Budućnosti« iz Podgorice, vjerni simpatizeri ovih društava, umjesto kućama, krenuli su ka centru grada. Kao po nekoj komandi razvile su se parole, a ljudi su samo iščekivali da neko od partijskih rukovodilaca progovori, onako kako je samo prije nekoliko dana govorio okupljenim masama Imšir Gigić. Povorka demonstiranata, među kojima je bilo najviše mladića, stigla je do Lučkog mosta. Policija i žandarmenija, koje su tih dana u gradu bile uvijek u stanju pripravnosti, brzo su intervenisali. Demon-

stranti su bili energični, spremni da se golim rukama hvataju za puščane cijevi žandarma. Laca je tu priliku iskoristio da svoju snagu okuša na jednom žandarmu koji je razgonio demonstrante, među kojima je bio i Laca. Visoki Laca zgrabio je žandarma i onako, između svojih drugova, gurnuo ga u sokak. Da ga nisu drugovi spriječili Laca bi, vjerovatno, na svoj način razračunao sa žandarmom, koji ga je nekoliko mjeseci ranije, potjerao sa Begovače. Planuo je plotun. Čuo se vrisak ranjenika. Laca se nije uplašio. Poslušao je jednog iskusnog revolucionara, kojeg je više puta susretao u Radničkom domu i dalje se nije tukao. Otišao je na Carinu pun mržnje na one koji su pucali na demonstrante.

Dan kasnije policija je uhapsila blizu pedeset lica. Uhapšeni su, u dvije grupe, sprovedeni u logor Lepoglavu. U prvoj grupi bili su: Imšir Gigić, Nikola Bjelica-Abramović, Mustafa Bjelavac, Rade Bitanga, Mustafa Alajbegović, Smajo Brkić, Hasan Kreso, Slavko Balać, Luka Knežić i Salko Fejić, dok su u drugoj grupi bili: Rudolf Hrozniček, Mustafa Humo, Velija Huidur, Vaso Tošić, Ljubo Čećez, Ljubo Ajvaz, Rade Majstorović, i Alfred Bergman.

Sukob demonstiranata sa žandarmima bio je presudan za Lacino opredjeljenje, da i on stupi na stranu onih koji su se borili za svoja, radnička prava. Od tih demonstracija, od tog krvavog sukoba, Laca se nije odvajao od svojih carinskih vršnjaka, koji su, kao i on, našli put kojim će sa revolucionarima jednog dana krenuti u borbu. Laca i njegovi drugovi, premda mladi, i sami su naslućivali da će, poput Poliske, jednoga dana fašisti napasti i Jugoslaviju. Zbivanja u Evropi, ratovi i pokoravanja naroda, te mladiće, uvijek na šalu spremne, doveli su do razmišljanja. Laca nije prisustvovao partijskim

sastancima, nije bio organizovan, ali je često slušao priče o zbivanjima koja su naslućivala opasnost. U malim kafanama, uz igru tavlje i karata, ponekom bi se otela riječ o svemu tome, posebno onda kada među njima nije bilo uniformisanih lica, a i onih, za koje se znalo da će sve što čuju vrlo brzo prenijeti u uši onih koji su profesionalno i uz dobru platu osluškivali reagovanje građana.

Kapitulaciju Jugoslavije Laca je dočekao u Mostaru. Sa svojim vršnjacima prvi se naoružao u gradu. Poznavanje svih staza i prolaza u Sjevernom logoru pomoglo im je da uđu u pune magacine i da se snabdiju oružjem i vojnom opremom, koju je ostavila vojska u rasulu. Ti mladići prihvatili su sugestiju Adema Buća i sakupljali oružje. Zahvaljujući neposrednoj blizini logora i hrabrosti carinskih mladića, oružje su brzo sakupljali u ilegalne magacine, iz kojih će se, kasnije, naoružati prvi borci. Prikupljeno oružje su čistili, a mnogi su učili kako se njime rukuje. Grupa je otkrivena. Pada u zatvor. Meha Trbonja je pobjegao udarivši stražara pesnicom. Laca, koji je bio osuđen na smrt, uz pomoć turpije, koja mu je doturena, oslobodio se iz zatvora.

U tim danima priprema Adem Buć, partijski rukovodilac, upućivao je mladiće, među kojima i Lacu, da čitaju revolucionarnu literaturu. Za njih je, koji su davno napustili školu, bilo dosadno slušati kako bi neko od njih natucajući čitao materijal, koji bi im dao Adem Buć.

— Ugnjavi me ovo čitanje. Ako se samo u Partiji čita, meni je već to dojadilo. Reci nam, družo Ademe, hoćemo li nastaviti sa sakupljanjem oružja, hoćemo li već jednom opaliti metak na neprijatelja, nestrpljivo je govorio Laca.

— Sa sakupljanjem oružja treba nastaviti, ali treba poznavati i ciljeve Partije, odgovorio je Buć.

— Družo Ademe, možemo li se mi boriti kao partijci, iako nismo njeni članovi. Ovo što ti reče o ciljevima to je i nas opredijelilo da se prihvatimo puške. Samo dosadi više čekati. Popustilo strpljenje, reče Laca.

Nije dugo čekao. Na Boračkom jezeru, gdje su među prvima stigli Salko Fejić, Esad Šabanac, Alija Delić i Hivzo Brkić, formirano je partizansko jezgro koje će kasnije prerasti u bataljon. Nekoliko dana, poslije izlaska prvih baraca na teren, došao je i Uglješa Danilović, kojeg su na Boračko jezero dopratili Nail Lugić i Nono Belša iz Konjica. Zadatak ove prve grupe bio je da pripremi teren za dolazak odreda. U šumi, iznad kuće Nikole Draganića, okupljenim seljacima govorio je Uglješa Danilović. S pažnjom su ga slušali ljudi kako je govorio o potrebi dizanja naroda na ustanak protiv okupatora i njegovih pomagača. Poslije toga je u Mostar upućen Savo Sarić, koji se trebao javiti na vezu u kuću Salka Fejića, odakle je trebalo krenuti odred za Boračko jezero. Sa ovom grupom, koja je pošla iz Ferića vinograda, nije bio Laca. Nešto kasnije Laca je krenuo sa grupom u kojoj su bili: Meha Arap, Meha Trbonja, Vojo Ivanišević, Pero Lažetić, Mustafa Čemalović-Čimba, Ismet Kreso-Piha, Rosa Vreća, Mehmed Taslaman, Hilmiya Hakalo, Božo Škoro, Husnija Hadžiomerović, Enver Hasanagić, Ahmed Pintul, Mladen Balorda... Po dolasku na Boračko jezero, novembra 1941. godine, jedinica sa kojom je došao Laca, stajala je u stroju pred pomoćnikom komesara čete. Raskomoćeni i neutegnuti nazvani su, već u tom prvom susretu, »izletnicima«. Kada je još partizanski starješina saznao da među njima nema

ni jednog člana Partije, osim Mladena Balorde, zabrinuo se za disciplinu u svojoj jedinici, jer je na prvi pogled stekao uvjerenje da im disciplina nije svojstvena. Riječi starješine unijele su neki nemir među tek pristigle partizane, ali se Meha Trbonja brzo snašao i u ime svojih drugova odgovorio:

— Nismo partijci, to je tačno. Pokazaćemo vam kakvi smo borci. Je li tako Laca? pitao je druga do sebe.

Obećanje Trbonje da će se pokazati kakvi su borci nije imalo nikakve vrijednost. Svi su razbacani po jedinicama budućeg bataljona. Laca, uvijek spreman na šalu, prve partizanske dane provodio je najlakše. Javljao se za sve akcije. Radio je poslove u kuhinji, pomagao, odlazio na stražu. Među prvima je bio kada su se postavljali zadaci borcima. Bio je dobrovoljac. Za njega nije bilo teškog zadatka. Zato je dobijao zadatke čije je izvršenje zahtijevalo hrabrost. Laca je postao specijalista za delikatne partizanske akcije. Nije se plašio doći u neposrednu blizinu neprijatelja, pa ako treba i rukama ga uhvatiti za gušu. U brojnim akcijama odreda Laca se sa svojim drugovima naročito isticao. Kada je poslije velike bitke, u martu 1942. godine na Borču, partizanima nestalo municije iz Operativnog štaba za Hercegovinu stiglo je naređenje Mostarskom bataljonu da njegovi borci pokušaju doći do municije iz okupiranog grada. Zadatak težak i složen. Čim se za ovo čulo u bataljonu, Laca se sa trojicom drugova: Mehom, Čimbom i Henćijem dobrovoljno javio da oni izvrše taj zadatak. Komandant bataljona, Ibro Šator, bio je iznenađen njegovom brzom odlukom, premda je očekivao da će se oni upravo javiti za tu akciju. Dogovora među četvoricom boraca nije bilo. Krenuli su za svoj Mostar.

— Upašćemo u italijanski magacin i uzeti desetak sanduka municije, rekao je Laca.

— Lako je za sunduke municije, ali kako ćemo po ovom vremenu doći do Mostara, dobacio je Meha.

— Bravo, Meha, izgleda da se više plašiš snijega, nego Italijana. Dobro si naučio onu pjesmu »Zima, zima, e pa šta je?«, ako izdržimo zimu, nadmudrićemo Italijane, rekao je Čimba, a svi su prasnuli u smijeh.

Četiri druga, četiri borca, krenula su prema svom voljenom gradu. Usput više nisu pričali ni o okupatoru, ni o policiji, već su nagađali šta će naći od hrane kada stignu na Carinu. Pričali su o pitama, kalji, hurmašicama. Nadali su se dobroj večeri koja će im prijati poslije škrte i neslane partizanske kuhinje. Dolaskom u Dobrič, podveleško selo iznad Mostara, čiji su stanovnici dočekivali i spraćali partizanske kurire i odrede, malo su se okrijepili, a zatim ponovo nastavili put za Mostar, pošto je pao gust mrak, najbolji saveznik partizana.

Spustili su se u grad. U gluho doba noći stigli su preko stočnog pazara do Papine kuće. U ovom partizanskom skloništu proveli su čitav dan. Tu su im se pridružili: Rifat Frenjo, Martin Raguž i Šice Muratbegović. Sljedeću noć bili su na krovu italijanskog magacina, odakle su se spustili u njegova odjeljenja.

— Drugovi, samo municije, tiho je dobacio Laca.

Brzo i vješto, bez lupe i galame, iznijeli su 22 sanduka municije u potkrovlje, a zatim na krov magacina. Oprezno su spustili municiju, koja se iste noći našla stotinjak metara dalje od italijanskog logora, u partizanskom skladištu, u kući Živka Pape-Henćija.

Borci su, sa ovako bogatim plijenom, ostali još jedan dan u ovoj kući. Pozvali su automehaničara Omera Čibera, koji je radio u organizaciji »TOT«. S njim su se kao sa saradnikom NOP-a dogovorili da dotjera kamion koji mu stoji na raspolaganju, kako bi svoj plijen prebacili do Dobrča. Čiber je bio iznenađen kada su mu rekli o kakvom se plijenu radi, ali je pristao da izvrši zadatak, koji je bio skopčan s nizom opasnosti i koji je izgledao neizvodljiv. Sa njemačkom oznakom »proba« Čiber je dotjerao kamion pred Papinu kuću. On je inače uobičavao da poslije generalne opravke kamiona probnu vožnju vrši cestom prema Velikom Kuku i selu Dobrč.

Kamion je natovaren. Sanduci municije našli su se na karaseriji na kojoj su još, ispod cerade, ležali Meha, Laca i Papo. Drugi su ranije krenuli u Dobrč i tu će ih sačekati sa konjima. Kamion je zabrektao pod teretom i krenuo Carinom, a zatim, na očigled brojnih prolaznika i okupatorskih vojnika, prema Malom i Velikom Kuku. Zadatak je izvršen. Municija je dopremljena u Dobrč. Natovarena je na konje i otpremljena borcima koji su s nestrpljenjem očekivali ishod ove akcije. Čiber se, s praznim kamionom, vratio u grad. Podnio je izvještaj da je »generalna proba« uspjela. Na tome mu je zahvalio član »TOT«-a koji je preuzeo kamion.

Laca je više puta išao u pohode okupiranom gradu. Donosio je sanitetski materijal, oružje, municiju. Samo jednom su se on, Čimba, Balorda i Henći susreli sa italijanskom patrolom. Laca je bio i tada najspretniji. Bacio je na patrolu ručnu bombu, a zatim, dok se prolamala kuknjava Italijana, napustili su Mostar. Neustrašivi borac za ovakve akcije, a kasnije i najvještiji mitraljezac, Laca je brzo sticao simpatije svojih drugova i povjerenje starješina. Učestvovao je u svim akcijama udarne dese-

tine. Bili su to neustrašivi borci, hrabri i gdje bi se oni pojavljivali, neprijatelj je u paničnom strahu bježao.

Kada su ustaše sa znatno jačim snagama zaposjele Radovan brdo kod Posušja, zatražena je pomoć Mostaraca. Stigla je udarna desetina Mostarskog bataljona. Zadatak joj je bio da otkrije položaj i utvrdi jačinu neprijatelja. Tek pred zoru borci ove desetine približili su se položaju koji su čuvale ustaše. U prvo jutarnje svitanje vidjeli su ljudske figure oko vatre. Borci su ih osmatrali. Laca se najviše približio ustašama. Dok su borci prikriveno mirovali, da ne otkriju vlastiti položaj, ustaše su sjedeći pored vatre, tiho zapjevali:

— Pivam pismu dok me nešto trisnu,
kad me trisnu zaboravih pismu.

Laci je ovo bilo posljednji izazov. Onako ležeći, odvio je »kragujevku« i, bacivši je na ustaše koji su se pored vatre našli na okupu, podvikne:

— Evo vam jednu nek vas dobro trisne!

Bomba je eksplodirala. Čuli su se jauci. Partizani su otvorili vatru. Danilo Salatić, zamjenik komandira čete, povikao je: »Držite ih, pobjegoše!« Partizani su sa svih strana osuli vatrom. Laca je bacio još nekoliko bombi. Ustaše su bježale bezglavo, u paničnom strahu, zasuti vatrom iz četiri mitraljeza. Ustaše su se zaustavile tek u Imotskom. Laca je uskočio prvi u njihove bunkere i doviknuo: »Evo, ima i oružja i municije.«

Laca se istakao u brojnim bitkama. U oslobođenju Žepča, Prozora i drugih mjesta. Početkom 1943. godine, kada je Deseta hercegovačka udarna proletarska brigada počela marš dolinom Bosne, stigla je do Žepča. Juriš na tu malu varoš izvršen je iznenada, silovito. Napad je otpočeo kasno noću. Bom-

baši su se privukli neprijateljskim bunkerima i preciznim pogocima bombi Balorde, Čimbe, Trbonje, Frenje, Pintula, Obada i Lace brzo su učutkana mitraljeska gnijezda i oklopni voz. Naišli su borci na srdačan doček naroda. Laca je mnogim borcima u bogatom plijenu obezbijedio nova odijela i cokule.

Tih dana, kada su partizani puna tri dana držali Žepče u svojim rukama, »Slobodna Jugoslavija« javljala je o uspješnoj akciji Desete hercegovačke udarne proleterske brigade. Komandant Treće divizije poslao je radiogram Vrhovnom štabu: »Neprijateljska ofanziva od pravca Doboja. Hercegovačka zauzela Žepče, zarobila 150 domobrana i ustaša. Zaplijenjeno: 150 pušaka, više teškog i lakog oružja, 100.000 metaka, oklopni voz i 60 vagona... Ističem hrabrost Hercegovačke, naročito Mostarskog bataljona.«

Laca je sa svojim drugovima u sastavu Mostarskog bataljona nastavio put prema Gornjem Vakufu gdje su se jedinice NOV-e pripremale za napad na Prozor. To poznato italijansko utvrđenja nije bilo lako osvojiti. Mjesto je bilo opasano žicom i bunkerima. Iz brojnih bunkera danonoćno su virile mitraljeske cijevi, uvijek spremne da saspu smrtonosne rafale. Borci Mostarskog bataljona imali su, vjerovatno, jedan od najtežih pravaca. Njihov zadatak je bio da likvidiraju najisturenija mitraljeska gnijezda i posadu artiljerije. Kada je među borce stiglo Titovo naređenje: »Prozor noćas mora biti oslobođen«, Laca je, kao što je to naučio pred svaku bitku, zapitao svoje drugove:

— Hoćemo li, drugovi!

— Ovaj napad zahtijeva i bombaše. Kakvo je to pitanje. Zna se da je nama mjesto u prvim redovima, rekao je Čimba, koji je u svoju torbicu namirivao bombe.

— Samo moramo i ovog puta precizno, dodade Laca.

— Ko će ih pohvatati ako izađu iz bunkera i razbjegnu se. Bolje ih je u bunkeru odmah sahraniti, dodao je Meha, ne sluteći da će u borbi za Prozor biti ranjen.

— Krenimo! Dogovorili smo se!

Dogovor je pao. Kratak i jasan. Već dobro iskusni ratnici privukli su se italijanskim bunkerima i, što bi se reklo, za tren oka, nastao je pakao. Brzo je likvidiran prvi neprijateljski položaj. Italijani su iz svojih utvrđenja davali žestok otpor. Borci su, na čelu sa Lacom, treće noći prokrčili prolaz dijelovima bataljona koji su se sručili u Prozor između 16. i 17. februara 1943. godine. Likvidirane su velike snage neprijatelja. Oni Italijani, koji su preživjeli partizanski napad, napuštali su Prozor. Bježali su kanjonom Rame. Padali su u klopke drugih partizanskih jedinica. Tu je zaplijenje orgoman ratni plijen. Municije i oružja na pretek. Jedinice NOV su potpuno satrle i uništile italijansku diviziju »Murde«.

Poslije prelaska Neretve Mostarski bataljon je učestvovao u borbama za Konjic i Bijelu, gdje su jake četničke i druge neprijateljske snage štitile ova mjesta. Četnička tahtika sastojala se u napadima na manje partizanske jedinice. Borbe Mostarskog bataljona protiv četnika bile su svakodnevnice. Borci su znali i po nekoliko dana ležati na položajima i boriti se protiv bradonja.

Brojni su primjeri neustrašivog držanja boraca Mostarskog bataljona, a vještina pojedinaca i njihova hrabrost često su znali biti presudni u odlučujućim trenucima bitke. Tako je, dok su borci ležali na položaju, četnička bomba pala na mitraljez Hil-

mije Čišića. On se nije uplašio. Prihvatio je bombu i vratio je nazad u pravcu četnika. Eksplozija vraćene bombe dala je znak da borci nastave tući vatrom četnički položaj, koji je bilo uhvatilo zatišje.

U cik zore, aprilskog dana 1943. godine, kao i obično, Laca je pošao na čelu grupe pripremajući se za juriš. Ali, dok su se borci kretali, on je iznenada pogođen zrnem iz puške ušančenih četnika. Pritrčali su drugovi. Pogodak smrtonosan. Njegovi drugovi, koji su od prvih dana bili s Lacom, suznih očiju, s gorčinom u grudima i stisnutih zubi pogledali su jedan drugoga.

Pao je, »vođa raje«. Pao je mladić koji je uživao najveći autoritet među svojim drugovima. On se, nekako kroz igru, kasnije svojim hestašlucima, hlabrošću i snalažljivošću u borbi prosto nametnuo kao vođa. Njemu nije trebao čin, ali su ga svi cijenili, pošticali i slušali. Laca, taj neustrašivi borac, najčešće je brinuo o svemu i svačemu za svoje drugove. Niko i nikada nije ni pokušao odgonetnuti otkuda to poštovanje njegovih drugova prema njemu, i to je zaista teško objasniti. Korpulentan, otrešit, samoinicijativan i pametan, uvijek je brzo reagovao. Isticao se među svojim drugovima, dok su kao nezaposleni sjedjeli i igrali munte, kao i kasnije u borbama kada je bilo malo vremena na raspolaganju da se odabere najpogodnija varijanta. Lacina odluka, ustvari, uvijek je predstavljala tu najpogodniju varijantu. Sve je to doprinijelo da Laca, koji bi svakog sagovorika sjekao svojim dubokim pogledom, postane ličnost koja se bez čina, bez položaja, uvrstila među vodeće. Njegova naređenja desetina je bez pogovora uvijek izvršavala.

Njegovim drugovima bilo je žao i Stake Mičковиć, njegove djevojke. Svi su se divili tom paru, partizanskim ljepotanima i hrabrim borcima koji su se

sjedinili smrću. Samo nekoliko mjeseci kasnije Staka je poginula u Ljeskovom Dubu kod Nevesinja. Kada se saznalo za njenu smrt, jedan stariji borac, onako, glasio, dobacio je svojim drugovima:

— Eto, kuršumi probiraju ono što je najljepše i najplemenitije među nama. Pade Laca, pogibe njegova Staka, a njih dvoje bili su naš ponos.

Lacini drugovi prihvatili su oružje i nastavili borbu. Oni su ga na dostojan način osvetili. I njega, i njegovu drugaricu, i sve druge borce. Donijeli su slobodu za koju su i Laca i svi oni o kojima je ovdje riječ dali svoje živote.

Da, ta je sloboda skupa, ali se ona ne dobiva bez žrtava. To je znao i Laca, to su znali i svi njegovi drugovi. Skupo je ova sloboda plaćena. Mnoge su kuće ostale bez hranitelja, majke bez miljenika, djevojke bez dragana — zato je treba znati i cijeniti i čuvati.

BIBLIOGRAFIJA

- »Zbornik narodnih heroja Jugoslavije«, izdanje »Omladine« Beograd, izdana 1958. godine.
- »Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945«, izdanje Vojno istorijskog instituta Beograd 1964. godine.
- »Hercegovina u NOB-i«, Vojno izdavački zavod JNA »Vojno delo«, Beograd, 1961. godine.
- »Četrdeset godina«, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Knjige: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7. Izdanje »Kulture« Beograd, 1960—61. godine.
- »Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda«, izdanje Vojno istorijskog instituta JNA Beograd, Tom IV, knjiga 2 iz 1951. godine, knjiga 3 iz 1952. godine, knjige 14 i 15 iz 1956. godine.
- Doktor Dragoslav Ljubibratić: »Buđenje Hercegovine«, izdanje Sreskog odbora Saveza udruženja boraca NOR-a Mostar, Mostar 1966. godine.
- Nedim Šarac: »Gojko Vuković«, izdanje Redakcije lista »Sloboda«, Mostar, 1959. godine.
- Ahmed Nazečić: »Solidarnost na delu«, izdanje »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1970. godine.
- Mensur Seferović: »Tajna partijske ćelije«, NIP »Oslobođenje«, Sarajevo, 1957. godine.